

YU ISSN 0350 — 7769

РАДОВИ СА НАУЧНОГ
СКУПА

Б О К А

18

зборник радова
из науке, културе и умјетности

B O K A

18

**ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

HERCEG-NOVI, 1986. GODINE

Izdavački savjet:
(Publishing Council):

LAZAREVIĆ NIKOLA, predsjednik, SEFEROVIĆ DUŠKO, LALOVIĆ SAVO,
SEFEROVIĆ SVETO, VUKOVIĆ PETRICA, BRINIĆ VOJO, SIJERKOVIĆ
MILAN, ĐURISIĆ DARKO, SEFEROVIĆ LAZAR i CRNIĆ-PEJOVIĆ MARIJA

Redakcija:
(Editorial Staff):

Dr SLAVKO MIHUŠKOVIĆ, Dr RAJKO VUJIĆIĆ, Dr MIROSLAV LUKETIĆ,
Mr GLIGO ODALOVIĆ, Dr SRĐAN MUSIĆ, VELIMIR RADOVIĆ, LAZAR
SEFEROVIĆ i MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
(Editor in Chief):
MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ

Zamjenik gl. i odg. urednika:
(Assistant Editor):
LAZAR SEFEROVIĆ

Vlasnik i izdavač:
(Proprietor and Publisher):
SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE I NAUKE
HERCEG-NOVI
SELFOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Adresa Redakcije:
(Editorial offices):
SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE I NAUKE
HERCEG-NOVI
HERCEG-NOVI, NJEGOŠEVA 144

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Др МИЛЕНКО ПАСИНОВИЋ, професор Факултета за поморство,
Котор

ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ, професор, секретар Туристичког савеза
Бокс Которске, Херцег-Нови

Др КРУНО ПРИЈАТЕЉ, академик, Загреб

Др РАЈКО ВУЛИЧИЋ, професор Поморског факултета, Котор

Др БУРБИЦА ПЕТРОВИЋ, редовни професор Филозофског фа-
култета, Београд

Др ВОЈИСЛАВ НИКЧЕВИЋ, професор Културолошког факул-
тета, Цетиње

ДРАГАНА РАДОЛИЧИЋ, асистент Историјског института СРЦГ,
Титоград

Дон БРАНКО СБУТЕГА, свештеник, Котор

ТОМО ГРГУРЕВИЋ, новинар, Котор

Мр ВЕСНА ВИЧЕВИЋ, директор Историјског института, Котор

Мр АНТЕ СТЕРНИША, дипл. инж. хортикултуре, Херцег-Нови

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, академик, Котор

Др СРБАН МУСИЋ, редовни професор Филолошког факултета,
Београд

МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, пензионер, Тиват

МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ, виши архивист у пензији, Херцег-
Нови

Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, директор Општинског архива, Будва

Мр ЈОВАН МАТИНОВИЋ, директор Завода за заштиту спо-
меника културе, Котор

ВЛАСТА МАНДИЋ, дипл. инж. архитектуре, Котор

БОРИС ДАБОВИЋ, дипл. инж. архитектуре, Херцег-Нови

МАРИН БУРАШИЋ, дипл. инж. арх. и САВА МАЃУЈАР, грађев.
техничар, Херцег-Нови

ПОЗДРАВНА РИЈЕЧ

Другарице и другови,

У савременим туристичким кретањима природне вриједности, квалитет и презентација културно-историјског наслеђа појединих земаља, подручја и региона од битног су утицаја на избор дестинација, односно опредјељења великог броја туристичких „номада“ који током године проведу дуже или краће вријеме на стационираном одмору или у „крстарењу“ одређеним подручјима.

Према подацима Међународне организације за економску сарадњу и развој (OECD), међународни туристички промет у прошлој години, укључујући и пословна путовања, достигао је бројку од 310 милиона путника. Туризам као најзначајнија социоекономска појава овог стољећа поприма све масовнији карактер и постаје опште добро, доступно сваком становнику наше планете. Већ одавно је Херман Кахи прогнозирао да ће 2000. године туризам бити највећа индустријска сила наше планете, понајприје у неразвијеним земљама и земљама трећег свијета.

Ако се зна да највећи број туриста долази из високо развијених европских земаља и Америке, гдје је човјек већ постао саставни дио техничко-технолошког процеса, тада је сасвим разумљива прогноза америчког футуролога Солвина Топлера, да ће се из потребе за компензацијом због отуђености живота, у високо развијеним индустријским срединама водити велика индустрија доживљаја. Људи ће у будућности једнако страствено сакупљати доживљаје, као што су до сада сакупљали предмете.

Овакве и сличне прогнозе, које очигледно постају стварност, показују да туризам добија све шире димензије, да постаје саставни дио свакодневног живота и потреба за непосредним контактима са природом, културном баштином и људима.

По квалитету културно-историјских и природних вриједности Југославија је једна од најатрактивнијих земаља Медитерана. Примјера ради седам наших културно-историјских и природних локалитета до сада је уврштено у попис УНЕСЦ-а, као изузетне вриједности и заједничко добро читавог човјечанства.

Ако се томе дода и попис од преко 250 културно-историјских и других вриједних објеката највише споменичке категорије, тада је то доиста довољан разлог да се фактор ових изузетних вриједности посебно забиљежи. Међутим, све те вриједности још увијек су слабо познате или су недовољно истицане у нашој општој пропагандно-туристичкој и информативној дјелатности.

Резултати до којих се дошло у Центру за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу, на бази компарације мотива посјете иностраних туриста Југославији и неким другим европским земљама то и потврђују. Анализа указује да су „културни разлози“ путовања у Југославију добили само 2,7% гласова, док је за исти разлог Пољска добила 7,6%, Италија 5,6%, Њемачка 4,8% гласова итд. Поруче из ове анализе, као и закључци и препоруке садржане у „Декларацији о светском туризму“, поред класичних елемената за побољшање туристичке понуде, истичу потребу заштите и поштовања културног наслеђа, његовог квалитетнијег одржавања и савремене презентације, као основних фактора туристичке културе одређене средине, али такође и значајне економске компоненте у стварању девизних ефеката од ове дјелатности.

У општу и заједничку ризницу наше културне баштине, Бока Которска заиста уноси праве драгуље из ризнице својих природних и културних љепота и знаменитости. С правом се може тврдити да у приобалном појасу читавог Бококоторског залива нема насеља у коме не постоји неки културно-историјски споменик, чак би се могло рећи да је читава Бока један јединствени природни и културни резерват у коме су настајала и развијала се умјетничка дјела и предмети од трајне вриједности.

Овдје, на тлу Боке, и у овом благом поднебљу сусретали су се и испреплитали утицаји Истока и Запада, смјењивале цивилизације и културе, али у тим вјечитим сукобима домаћег и страног развијала се и материјална култура специфичног обиљежја на основу којег можемо судити о обичајима, начину живота, вјеровањима и менталитету њихових стваралаца.

У том смислу и овогодишњи научни скуп на тему: „Културно-историјски споменици Боке Которске и туризам“, у организацији Туристичког савеза, даљи је допринос проучавању и научној обради културно-историјског и споменичког блага овог подручја. Научна и стручна презентација ових вриједности је наша трајна обавеза, а она је утолико већа када се зна да су многи споменици још недовољно стручно обрађени, па због тога и нијесу могли бити на адекватан начин презентирани. Посматрајући нашу културну баштину и као изузетно значајну димензију туристичке понуде овог региона према којој ће се у будућности све више усмјеравати токови туристичких кретања, неопходно је учинити максималне напоре за њену културну презентацију и доступност домаћим и иностраним посјетиоцима. То је

и основна порука свјетског туристичког покрета према коме туристички сусрет значи контакт са природом, културном баштином и људима, ослобођеним стега и жељних истинског доживљавања одређеног подручја.

Поруке овог другог по реду тематског научног скупа у организацији Туристичког савеза Боке Которске треба да постану не само путоказ већ и трајна обавеза одговарајућих привредних и друштвених субјеката, научних институција и одговорних појединаца на њиховој благовременој реализацији и спровођењу у живот, како се не би догодило да остану само на папиру.

На крају, дозволите ми да се у име Туристичког савеза Боке Которске и у своје лично захвалим свим сарадницима који су помогли око реализације овог научног скупа, а свим учесницима да зажелим много успјеха у будућем научном раду и стваралаштву.

Анте СТЕРНИША

KULTURNO-ISTORIJSKI SPOMENICI KAO MOTIV TURISTIČKIH KRETANJA

I. KULTURNO-ISTORIJSKO NASLIJEĐE KAO MOTIVACIONA OSNOVA TURISTICKIH KRETANJA

Kultura je osnova turizma, konstatovali su prije više od četiri decenije osnivači savremene naučne misli u turizmu, Hanziker i Krapf. Mjere državne intervencije, naročito nakon drugog svjetskog rata, posebno rast slobodnih sredstava, doprinijeli su, u znatnoj mjeri, socijalizaciji turizma, čime se mijenjaju i potrebe koje uslovljavaju turistička kretanja. Te potrebe, prije svega, uslovljene su objektivnim faktorima, procesom urbanizacije i industrijalizacije, pa motiv kretanja sve više predstavlja odmor i rekreacija, drugim riječima sve više dolazi do izražaja rekreativna na račun kulturne funkcije turizma. To je, svakako, doprinijelo i kvantitativnom rastu turističkog prometa koji u međunarodnim razmjerama dosegne cifru od 310 miliona turista u 1985. godini. Ovako impozantna cifra nije isključivo rezultat potreba za odmorom i rekreacijom. Zbog toga je moguće govoriti o rekreativnom turizmu kao prevladavajućem obliku, ali on ne isključuje ostale oblike izazvane drugim potrebama, među kojima i kulturnom. Naprotiv, teško je govoriti o čistim oblicima turističkih kretanja jer ona mogu biti motivisana jednom potrebom zbog koje nastaje kretanje a da se u mjestu boravka javi nova potreba.

Kulturna potreba kao segment ukupnih potreba podrazumijeva određeni nivo kulture, u ovom slučaju turističke kulture, iz čega proizilazi potreba za kretanjem a time i kulturnim doživljavanjem i obrazovanjem.

Postoji uzročna veza između turističkih kretanja nastalih kao proizvod kulturnih potreba i stepena obrazovanja. Stepenu obrazovanja određuje navike i način korišćenja slobodnog vremena. »Samo kroz obrazovanje čovjek se može pripremiti na bogatije oblike slobodnog vremena«, smatra G. Friedmann u svom radu »Razonoda i tehnička civilizacija«. S druge strane kroz obrazovanje

čovjek dostiže i viši stepen turističke kulture koja se manifestuje ne samo u intenzitetu kretanja već i u izraženosti kulturnih potreba i motivaciji za kretanjem.

Kako se manifestuje ta uzročna veza između stepena obrazovanja i potreba koje se javljaju kao motiv turističkih putovanja pokazuju sljedeći podaci:

Tabela 1. STEPEN OBRAZOVANJA TURISTA U JUGOSLAVIJI I NEKIM DRUGIM ZEMLJAMA EVROPE

Stepen završene škole	(u %)						
	CSSR	SR Njem.	Mađarska	Italija	Poljska	Španija	Jugoslavija
Osnovna škola	7,8	2,0	12,2	5,1	7,8	7,3	8,4
Škola učenika u privredi							
industrijska škola	11,5	2,8	12,6	9,9	11,5	8,1	21,4
Gimnazija	15,1	24,5	15,7	21,5	13,8	21,8	21,8
Srednja stručna tehnička škola	18,6	16,2	18,2	16,9	21,0	20,7	17,3
Viša škola	17,6	22,2	15,0	20,6	18,3	14,9	14,0
Fakultet	25,9	29,5	25,8	25,8	27,5	26,4	16,5

Izvor: TOUR Projekt, «Inozemni turisti u Evropi», Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1979. str. 41.

Iz iznijetih podataka jasno se uočava činjenica da Jugoslaviju, prema stepenu obrazovanja, najviše posjećuju turisti sa završenom srednjom stručnom ili opštom spremom (60,5%), Španiju 50,6%, dok ostale analizirane zemlje turisti sa srednjim obrazovanjem posjećuju od 45 do 48% u ukupnoj strukturi turista.

I u učešću turista sa osnovnim obrazovanjem Jugoslavija iskazuje visoko učešće među analiziranim zemljama (8,4%) i samo Mađarska iskazuje veće učešće (12,2%), a najmanje učešće Jugoslavija iskazuje u strukturi turista sa višom i visokom školskom spremom, svega 30,5%, odnosno manje od trećine turista koji posjećuju našu zemlju.

Daleko povoljnije učešće u pogledu turista sa višom i visokom školskom spremom iskazuju ostale analizirane zemlje: od 41,3% Španija, do 51,7% SR Njemačka.

U neposrednoj vezi sa stepenom obrazovanja je i zadovoljavanje kulturnih potreba kao motiva turističkih posjeta određenoj zemlji, regiji ili mjestu. Upoređujući navedene podatke sa motivima posjeta Jugoslaviji i nekim drugim evropskim zemljama, moguće je, na slijedećem primjeru, jasno sagledati pomenutu vezu:

Tabela 2. MOTIVI POSJETE JUGOSLAVIJI I NEKIM DRUGIM
EVROPSKIM ZEMLJAMA

Kulturni razlozi:	Učešće u %
Čehoslovačka	3,2
SR Njemačka	4,8
Mađarska	4,1
Italija	5,6
Poljska	7,6
Španija	1,6
Jugoslavija	2,7

Izvor: TOUR Projekt, «Inozemni turisti u Evropi», Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1979, str. 52.

Navedeni podaci ukazuju da motivi turističkih posjeta određenoj zemlji, mjestu ili regiji rastu srazmjerno učešću turista sa višim i visokim stepenom obrazovanja u ukupnoj strukturi turista te zemlje, mjesta ili regije. Ti podaci potvrđuju se na iznjetim primjerima zemalja Evrope među kojima kulturni motivi u posjeti turista imaju značajno učešće u Poljskoj, Italiji, SR Njemačkoj, Mađarskoj itd., tj. u onim zemljama u čijoj strukturi turista turisti sa višim i visokim stepenom obrazovanja zauzimaju učešće iznad 45%.

Da bogatstvo, raznovrsnost i specifičnost kulturno-istorijskog nasljeđa, bez organizacionog, institucionalnog i drugih načina njegovog uključivanja u turističku ponudu ne znači i primaran motiv turističkih posjeta ukazuju primjeri konkurentnih zemalja, Španije i Jugoslavije.

Naime, iako je riječ o geografski sličnim zemljama, pa u znatnoj mjeri i u nekim kulturnim karakteristikama, raznovrsnost kulturnih uticaja, a time i kulturnih slojeva, na strani je Jugoslavije i Španije. Pa ipak, kulturni razlozi opredjeljuju dvostruko veće učešće turista u Italiji u odnosu na analizirane konkurentne zemlje.

Razlog ovoj pojavi treba potražiti u načinu prezentacije i valorizacije kulturno-istorijskog nasljeđa u funkciji turizma, ali i u obimu, strukturi i kvalitetu ukupne turističke ponude određene zemlje.

Na osnovu podataka koji se odnose na određenu zemlju ne bi trebalo izvoditi generalne zaključke, jer interesovanje turista varira od regije do regije unutar jedne zemlje, a zavisi i od godišnjeg doba.

Istraživanja vršena na Crnogorskom primorju upravo potvrđuju naprijed izrečenu konstataciju.

Tabela 3. ANKETA O INOSTRANIM TURISTIMA NA CRNOGORSKOM PRIMORJU 1983. GODINE

Motiv dolaska	(u %)	
	Jun — Septembar	Jul — Avgust
Prirodne ljepote	53	55,10
Kulturno-istorijski spomenici	5,23	7,22
Upoznavanje nacije i običaja	4,12	9,96
Povoljne cijene	16,2	12,89
Blizina zemlje	3,82	3,65
Drugi motivi	17,64	14,18

Izvor: Anketa o inostranim turistima na Crnogorskom primorju 1983. godine. SZS i RZS.

Iz rezultata navedene ankete moguće je sagledati da osnovni motiv dolaska inostranih turista na Crnogorsko primorje čine prirodne ljepote čiji stepen atraktivnosti, a time i motivisanosti turista, raste sa sezonom kupanja.

Kulturno-istorijski spomenici i upoznavanje nacije i običaja, kao razlozi dolaska stranih turista na Crnogorsko primorje, iskazuju daleko veće učesće u motivaciji inostranih turista za dolazak na ovo primorje nego što je to slučaj sa zemljom u cjelini. Ovo bi se moglo objasniti činjenicom da Crnogorsko primorje karakteriše visoki stepen koncentracije prirodnih atraktivnosti i kulturno-istorijskog nasljeđa. S druge strane porast motivacije kulturno-istorijskog nasljeđa za dolazak turista na Crnogorsko primorje u julu i avgustu ukazuje na činjenicu da je riječ o kombinaciji motiva.

Kulturno-istorijsko nasljeđe može da predstavlja visok stepen motivacije u zavisnosti i od određenog segmenta turista. Rezultati ankete koju smo 1978. godine sproveli među nautičkim turistima u Kotoru ukazuju na veoma visok procenat, 48,57%, anketiranih koji u Boku Kotorsku dolaze zbog kulturno-istorijskih spomenika.

Nije nam poznato da su slična istraživanja vršena i kod drugih kategorija turista koji posjećuju Boku Kotorsku da bi se mogla izvesti sigurna ocjena, ali je moguće pretpostavljati da bi i kod ostalih turista motivisanost kulturno-istorijskim spomenicima za dolazak u Boku Kotorsku bila vrlo visoka.

Da motivisanost kulturno-istorijskim nasljeđem zavisi i od nacionalne strukture turista govore rezultati nedavnog istraživanja turističkog tržišta Francuske. Ti rezultati ukazuju na ozbiljne zamjerke Francuza upućene našoj turističkoj ponudi u kojoj prevladavaju prirodni faktori, zanemarujući potražnju turista sa ovog tržišta usmjerenu na kulturno-istorijsko nasljeđe.

Ovo je jedan od primjera. Navodimo ga zbog ilustracije i on, svakako, nije jedini.

2. TURISTIČKA POTRAŽNJA KULTURNO-ISTORIJSKIH DOBARA

Savremena turistička potražnja u osnovi je motivisana rekreativnim potrebama. Međutim, teško je govoriti o kretanjima koja imaju isključivo jedan motiv. Naprotiv, često pored primarnog postoji još neki motiv. Kada je riječ o turističkim kretanjima čiji je primarni motiv rekreacija onda ova kretanja najčešće razrješavaju i kulturnu potrebu. U prilog ovome govori činjenica o dostignutom stepenu turističkih posjeta pojedinim spomenicima kulture ili ustanovama za prezentaciju kulturno-istorijskog nasljeđa. Ali i mnoga turistička kretanja, u osnovi, za motiv imaju kulturnu potrebu. Inače kako bi drugačije objasnili zbog čega preko 4 miliona turista godišnje posjeti Akropolj ili preko 30 miliona Ermitraž? Ovako brojne posjete imaju čak i negativne posljedice po kulturno-istorijske spomenike. Na moguće posljedice ukazao je kolokvijum »Turizam i humanizam — perspektiva 2000«, održan u Briselu 1976. godine. Posljedice su brojne i kreću se od otudjenja ili uništenja spomenika do njihove degradacije, promjenom namjene koja nije u skladu sa karakterom spomenika ili intervencijama u cilju adaptacije prema novonastaloj turističkoj potražnji.

O problemima zaštite kulturnog nasljeđa raspravljala je i Svjetska konferencija o turizmu u Manili 1980. godine. U Povelji ove konferencije podvučeno je da »zaštita kulturnog nasljeđa čini osnov međunarodnom turizmu i sve obavezuje da se svim pozitivnim sredstvima podrži borba na svim frontovima protiv uništenja tog nasljeđa« jer je »njegova sudbina u najtješnjem jedinstvu sa perspektivom razvoja turizma«. U Povelji se dalje naglašava da razvoj turizma može pozitivno da utiče na nacionalne ekonomije ako se »dobro odabranom ponudom štiti i poštuje kulturno nasljeđe kao turističko dobro, u prirodnoj, društvenoj i humanoj sredini«. Drugim riječima, kulturno-istorijsko nasljeđe predstavlja resurse u onoj mjeri u kojoj se znaju koristiti.

Deklaracija o svjetskom turizmu, usvojena na Konferenciji o svjetskom turizmu u Manili 1980. godine, zalažući se, pored ostalog, za očuvanje turističkih resursa, kao osnove razvoja turizma, odnosno turističke ponude, smatra da duhovni elementi u turizmu moraju imati prednost pred tehničkim i materijalnim elementima. Među tim elementima posebno bi izdvojili sve veći doprinos turizma obrazovanju i afirmaciji originalnosti kultura i poštovanje prema moralnoj baštini naroda.

»Razvoj turizma kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj osnovi može dati pozitivan doprinos životu nacije pod uslovom da je ponuda dobro planirana i visokog standarda i da štiti i poštuje kulturnu baštinu, vrednosti turizma i prirodnu, društvenu i ljudsku okolinu.«¹

¹ Manila Declaration on World Tourism — Revue de Tourisme 1/81, Institut de Tourisme et d'Economie des Transports a 1, Ecole des Hautes Etudes économiques et sociales de Saint-Gall.

Nesumnjivo je da u okviru svojih funkcija turizam ima kulturnu i obrazovnu funkciju. Kroz prvu on obavlja i drugu i obrnuto. Kroz ove dvije funkcije turizam vrši i određeni proces socijalizacije, šireći interes za nova saznanja, kulturne doživljaje i time regrutuje nove turiste.

Na taj način obezbjeđuje se kontinuirana potražnja kulturnih vrijednosti i perspektiva kulturnom turizmu kao obliku turističkih kretanja.

Očekivana kretanja u svjetskom turizmu govore da će do 1990. godine svjetski turistički promet rasti po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,5%, pa je za očekivati da će se krajem decenije u međunarodne turističke tokove uključiti oko 380 miliona turista. U preraspodjeli tog prometa Mediteran će i dalje zadržati svoje visoko učešće od 30 do 33% u ukupnom svjetskom turističkom prometu. Topla mora, planinski turistički centri i veliki gradovi, u narednih pet godina, biće pravci najmasovnijih turističkih kretanja. Nešto slabijeg intenziteta biće turistički tokovi usmjereni prema banjama, kulturno-istorijskim spomenicima, zdravstvenim turističkim centrima i putovanjima u tranzitu.

Pretpostavlja se da će inostrani turistički promet u Jugoslaviji u narednih pet godina rasti po prosječnoj godišnjoj stopi od 6,5%, čime bi se u 1990. godini moglo ostvariti 10,2 miliona stranih turista, odnosno da će oni ostvariti oko 6 miliona noćenja.

Porast domaćeg turističkog prometa u periodu 1986—1990. godine planira se po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,6%, što krajem planskog perioda treba da obezbijedi oko 67 miliona noćenja.²

3. TURISTIČKA PONUDA KULTURNO-ISTORIJSKOG NASLJEDA

Tekući i planirani turistički promet obezbjeđuje značajan segment turista čiji motiv turističkih kretanja predstavlja kulturno-istorijske vrijednosti Jugoslavije, a njen povoljan geografski položaj u odnosu na glavne emitivne zemlje Evrope, njen položaj u okviru Mediterana kao glavnog sadašnjeg i perspektivnog receptivnog turističkog područja u svijetu, kao i tranzitni položaj Jugoslavije u odnosu na Grčku, Crno more i Bliski istok, omogućavaju realizaciju ponude njenih kulturno-istorijskih vrijednosti koje čine:

— bogatstvo, kontinuitet, raznovrsnost i očuvanost kulturnih slojeva, kompleksa i fragmenata od najstarijih dana do savremenog doba;

² S. Unković, Svjetsko tržište i razvoj turizma u Jugoslaviji, Turizam u Jugoslaviji danas i sutra, Fakultet za vanjsku trgovinu i turizam, Dubrovnik, 1985, str. 19—32.

— specifičnost i bogatstvo folklora, njegova očuvanost u funkciji kao i muzeološka vrijednost;

— ustanove za prezentaciju, muzeji i galerije;

— brojne kulturne, umjetničke i folklorne manifestacije;

— zaštićena prirodna i kulturna dobra od kojih je sedam upisano u svjetsku prirodnu ili kulturnu baštinu kao izuzetne i nepovnljive vrijednosti čovječanstva;

— brojni spomenici NOB-e koji svojim istorijskim značajem i arhitektonsko-umjetničkim rješenjima pobuđuju poseban interes.

Ove vrijednosti dobijaju na značaju jer se nalaze u turističkim regijama, primorskim ili kontinentalnim, doprinoseći kompleksnoj turističkoj vrijednosti te regije. U nekim slučajevima spomenički kompleksi kao što su stara urbana jezgra upisana u Spisak svjetske kulturne baštine UNESCO-a, ili spomenički ansambli, kao što je slučaj u Kotorsko-Risanskom zalivu, predstavljaju samostalne motive turističkih kretanja.

Crna Gora u cjelini predstavlja značajno spomeničko područje, kao proizvod njenog kulturnog razvoja od paleolitske faze do savremenog umjetničkog izraza, kako kaže dr Pavle Mijović: »Time potvrđuje jednu od univerzalnih osobina umjetničkog izraza od nagona za životom i borbom za opstanak.«³

»Kulturno-istorijsko nasljeđe Crne Gore ne karakteriše samo kontinuitet epohe i civilizacije, što ga i čini atraktivnim, već stepen njegove očuvanosti potencira umjetnička, istorijska i arhitektonska vrijednost, način prezentacije, unikatnost i odnos prema ambijentu. Nažalost, stepen očuvanosti kulturno-istorijskog nasljeđa, jednog od atributa njegove atraktivnosti, kada je riječ o Crnoj Gori, znatno je umanjen posljedicama katastrofalnog zemljotresa 15. aprila 1979. godine, čije se posljedice uspješno liječe.«⁴

Sa aspekta turističke prezentacije i valorizacije, pored atraktivnih svojstava spomenika kulture i spomeničkog nasljeđa u cjelini, neobično je značajna i prostorna distribucija u okviru određene turističke regije. Na teritoriji Crne Gore registrovana su 342 nepokretna spomenika kulture, ne računajući neke neprovjerene arheološke lokalitete i spomenike memorijalnog karaktera. To znači da se jedan nepokretni spomenik nalazi na 40,4 km² teritorije ove republike.

»Od ukupnog broja registrovanih nepokretnih spomenika u primorskom dijelu Republike, računajući i teritoriju opštine Cetinje, otpada 219 ili 64% spomenika. Teritorijalno ovaj dio zahvata

³ P. Mijović, Umjetničko blago Crne Gore — Jugoslovenska revija Beograd, Pobjeda, Titograd, 1980, str. 202.

⁴ M. Pašinović, Obnova spomenika kulture poslije zemljotresa i turistička privreda — Kulturna baština Balkana i seizmički problemi, CANU, Titograd, 1983, str. 246.

18% Crne Gore. To znači da prosječna spomenička gustina u ovom dijelu Crne Gore iznosi jedan nepokretni spomenik na 11,4 km². Samo na teritoriji opštine Kotor nalazi se oko 40% ukupnog spomeničkog fonda Republike.»⁵

U kulturnoj ponudi Crne Gore Boka Kotorska ima posebno mjesto i ulogu. Brojnošću spomenika kulture, njihovom kontinuitetu od praistorijskih do današnjih dana, visokim kulturnim, umjetničkim, arhitektonskim i istorijskim vrijednostima, prostornom koncentracijom i jednim dijelom neponovljivih vrijednosti, zbog čega je Kotorsko-Risanski zaliv upisan u svjetsku prirodnu i kulturnu baštinu, a grad Kotor i u Listu svjetske kulturne baštine u opasnosti. Na taj način preko 1/3 kulturno-istorijskih spomenika SR Crne Gore nalazi se pod zaštitom UNESCO-a što čini poseban kuriozitet.

U katastrofalnom zemljotresu, 15. aprila 1979. godine, značajan fond kulturno-istorijskih spomenika je oštećen, a pojedini spomenički kompleksi u cjelini (Kotor, urbano jezgro Risna i Herceg-Novog).

Istraživanja, arheološka i stilsko-hronološka, koja su prethodila fazi sanacije oštećenih kulturno-istorijskih spomenika, pokazala su da su neki spomenici objektivno stariji nego što se do tada mislilo. Utvrđen je stepen i vrsta devastacija pojedinih spomenika ranijim intervencijama, pa je prilika da se u procesu sanacije vrati njihov izvorni stil i karakteristike i time sačuva identitet spomenika. Utvrđen je inventar i stanje pokretnog spomeničkog fonda i preduzete su mjere za njegovo očuvanje i prezentaciju.

«Sa aspekta turističke potražnje, obnove spomeničkog nasleđa značajna je:

- zbog njegove prezentacije,
- turističke valorizacije i
- revitalizacije u funkciji zadovoljenja turističke potražnje.»⁶

Uz ranije, osnovane su i neke nove kulturne institucije za prezentaciju kulturno-istorijskog nasleđa, kao što su Muzej socijalističke revolucije, Galerija solidarnosti i Galerija ikone u Kotoru, itd.

Dosadašnje mjesto i uloga kulturno-istorijskog nasleđa u turističkoj ponudi Jugoslavije u cjelini, a južnog Jadrana posebno, uprkos izrečenim vrijednostima, ne samo što ne predstavlja značajan motiv turističkih posjeta već, prema istraživanjima Studije za marketing «Delo» i Odjeljenja za psihologiju Sveučilišta «Edvard Kardelj» u Ljubljani (1984. godine), osnovni atributi imidža Jugo-

⁵ M. Pasinović, Obnova spomenika kulture poslije zemljotresa i turistička privreda — Kulturna baština Balkana i seizmički proćlemi, CANU, Titograd, 1983, str. 247.

⁶ Isto, str. 250.

slavije u očima inostranih turista su: mir, tišina i gostoljubivost, dok druge, turistički mnogo atraktivnije karakteristike naši gosti pripisuju drugim, nama konkurentnim zemljama.

Južni Jadran u očima inostranih turista znači: lijepo vrijeme, dobre ljude i toplo more.

Ne potcjenjujući strukturu elemenata koji, prema ocjeni inostranih turista, čine imidž ovog dijela naše zemlje, naprotiv, želimo istaći njihovu vrijednost i upečatljivost, ali i istovremeno konstatovati da kulturno-istorijsko nasljeđe u turističkoj ponudi Jugoslavije još uvijek nije uspjelo da postane dio imidža Jugoslavije u cjelini i pojedinih njenih regija.

Uz određene rezerve koje su sigurno proizvod vremena kada se turisti opredjeljuju za odmor u Jugoslaviji (38,8% dva do tri mjeseca prije polaska, a 27,4% u posljednjem trenutku), dosta indikativno možemo zaključiti da u turističkoj ponudi, u formiranju cjelovitog turističkog proizvoda, nijesmo mnogo uradili na uključivanju spomenika kulture.

Drugim riječima, u formiranju turističkog proizvoda još uvijek smo na nivou primarne ponude. Nemamo diferenciranu ponudu, odnosno diferencijaciju turističkog proizvoda prema potrošačima. Zbog toga i ozbiljno zaostajemo u selektivnim oblicima turizma, pa, razumije se, i onom koji u osnovi ima kulturno obilježje.

U formiranju turističke ponude kulturno-istorijski spomenici još uvijek služe kao komplementarni motiv, sa niskim učešćem u formiranju turističkog proizvoda, a daleko manje kao samostalni. Samo rijetka turistička kretanja u nas imaju isključivo za motiv kulturno-istorijske spomenike, dok su izletnička kretanja češće motivisana kulturnim pobudama.

Iako svojim vrijednostima kulturno-istorijski spomenici predstavljaju ponudu najvećeg kvaliteta, njihova valorizacija izražena efektima turističke potrošnje ozbiljno zaostaje. A da se u turističkoj ponudi mogu ozbiljno valorizovati vrijednosti kulturno-istorijskih spomenika, čak i na neposredan način, govori primjer nekih starih gradova na našoj obali u kojima su pansionске cijene u hotelima 2—3 puta veće od cijena u hotelima iste kategorije na rivijeri.

Svakako da je formiranju viših cijena pansiona u starim gradovima, u odnosu na iste u odgovarajućim kategorijama smještaja na rivijeri, doprinio kvalitet ponude u čijoj strukturi učestvuje značaj kulturno-istorijskih spomenika.

Kako se valorizacijom spomeničkih cjelina postiže visoki kvalitet ponude, uz odgovarajuću potražnju i potrošnju, najbolje govori primjer Sv. Stefana.

Razumije se da je sastavni dio turističke ponude, a posebno one koja u osnovi ima kulturno-istorijsko nasljeđe, i turistička kultura kao izraz odnosa prema kulturnom nasljeđu i kao proizvod tog nasljeđa koji se manifestuje i u ophođenju prema turistima.

4. PERSPEKTIVA RAZVOJA KULTURNOG TURIZMA

Predviđanja dugoročnog razvoja turizma ukazuju da će turizam na prelazu iz XX u XXI vijek postati najsnažnija »industrija«, sa dohotkom od oko 2 000 milijardi USA dolara. Osnovu za ovakvu pretpostavku čine: povećanje realnog prihoda stanovništva, povećanje slobodnog vremena u visokorazvijenim zemljama na oko 7.810 časova godišnje, porast urbanizacije u okviru koje će oko 6,4 milijardi ljudi imigrirati u gradove, povećanje broja automobila, tako da će na dvojicu stanovnika dolaziti jedan automobil, što će sve imati za posljedicu masu od oko 3 milijarde potencijalnih turista.⁷

Postindustrijsko doba, doba kompjuterizacije i robotizacije, sve više će oslobadati čovjeka procesa rada, a to podrazumijeva više slobodnog vremena kao objektivnog faktora turističke potražnje. Godišnji odmor će biti aktivniji, sa više brige o prirodnoj i kulturnoj baštini, više vremena za zdravlje, obrazovanje i društveni život. To znači da će se i turisti postindustrijskog doba sve više okretati vrijednostima prošlosti. U tome i leži perspektiva kulturnog turizma kao jednog od elemenata humanističke i obrazovne funkcije koju obavlja turizam.

Kulturni turizam⁸ kao selektivna turistička ponuda ima stratejski značaj u turizmu uopšte, a posebno u njegovoj orijentaciji na cjelogodišnju aktivnost. Pored toga kulturno-istorijsko nasljeđe povećava atraktivnost jedne zemlje i čini je poznatom većem broju ljudi.

Unošenje kulturne dimenzije u turizam i njena valorizacija pozitivno utiče na diferencijaciju turističkih destinacija, posebno u uslovima jačanja međusobne konkurencije.

Masovnost turističkih kretanja, kao posljedica i kao uzrok dalje socijalizacije turizma, porast obrazovnog nivoa učesnika kretanja, obezbjeđivaće nove učesnike turističkih kretanja čiji će motiv predstavljati kulturno-istorijski spomenici.

Humanizacija turizma koja podrazumijeva jačanje kulturne i obrazovne funkcije turizma i razvijanje pozitivnog odnosa prema kulturno-istorijskim spomenicima nesumnjivo će imati uticaja i na turistička kretanja emotivno vezana za postojbinu svojih predaka u čemu će poseban značaj imati međukontinentalna kretanja iz Sjeverne, Južne Amerike i Australije prema Evropi.

Značajni dio ovih kretanja biće usmjeren ka Mediteranu, kolijevci starih civilizacija. U okviru ovog prometa Jugoslavija, svojom ukupnom i posebnom ponudom, treba da ostvari još veće učešće.

⁷ J. Krippendorf, »Die Ferienmenschen« — Orell Füssli Ver., Zürich, 1984.

⁸ Danas se koristi i naziv »kulturološki«.

Crna Gora, njeno primorje posebno, koncentracijom ponude prirodnih faktora i kulturno-istorijskih spomenika, a Boka Kotorska tranzitnim i centralnim položajem između dva spomenička kompleksa, Dubrovnika i Cetinja, predstavljaće trajni potencijal turističkim kretanjima koja za motiv imaju kulturno-istorijske spomenike, bilo da je riječ o primarnom motivu ili izletničkim kretanjima.

Sanacija i revitalizacija spomenika kulture, spomeničkih kompleksa i starih urbanih cjelina na području postradalom u katastrofalnom zemljotresu 15. aprila 1979. godine, njihovo stavljanje u raniju ili novu funkciju, obogaćeni pokretni spomenički fond novim predmetima arheološke, umjetničke i istorijske vrijednosti, predstavljaju novi izazov turistima.

Zaštićeno područje Boke, kao dio svjetske prirodne i kulturne baštine, nije samo potvrda visoke i neponovljive vrijednosti tog dobra već i svojevrsna propaganda tih vrijednosti.

Turistička propaganda uopšte, a posebno ona koja za predmet ima kulturno-istorijske spomenike, moraće, više nego što je to do sada radila, isticati kulturno-istorijske vrijednosti naše zemlje u cjelini, a Turistički savez Crne Gore i Turistički savez Boke Kotorske posebno novi kvalitet očuvanja u funkciji prezentacije kulturno-istorijskog naslijeđa na ovom području.

I ovaj naučni skup morao bi biti podsticaj za iznalaženje načina i mogućnosti u smislu cjelovite turističko-propagandne prezentacije kulturno-istorijskih spomenika Crne Gore, kao dijela njene ukupne ponude, koja je još uvijek u sjenci prirodnih faktora ponude. Jer, mogli bi zaključiti, budućnost turizma leži u prošlosti civilizacija.

predvidi i mogućnost povratka svijetlu dana jedne od najbogatijih riznica Jugoslavije. Istu sudbinu čeka i zbirka Srpske pravoslavne crkve u Kotoru, koja osim bogate ikonografske kolekcije ima i znatan broj predmeta od metala s kraja XVIII i XIX st.

Prčanjnska riznica je djelomično poznata kroz literaturu, kao i kroz skromnu prezentaciju u sagristijskom prostoru. Kvalitetom se ističu zbirke mletačkog zlatarstva XVII i XVIII st. te bogata zbirka tkanina i ikone.

Crkve Gornjeg i Donjeg Stoliva začuđuju bogatom opremom, s obzirom na relativno siromaštvo mjesta. Kvalitetni komadi metala, tkanine, staklo i ikone omogućuju da se iz ovih fondova stvori jedna prava crkvena riznica.

Crkva sv. Matije u Dobroti zbirkom relikvija, srebrnine, umjetničkih brokata i slika očekuje restauraciju svog enterijera i konačnu sistematizaciju svoje bogate riznice.

Bijeli tekstil sv. Eustahije u Dubroti sam po sebi zasluživao bi zaseban muzeološki tretman. Ako tome pribrojimo brojne predmete od srebra, brokate, drvene relikvijare, zbirku brojanica i ikone, nalazimo se pred mogućnošću bogatog muzeja visoke atrakcije.

Peraštanska župna crkva i Gospa od Škrpjela još uvijek kriju materijalne ostatke jedne od najslavnijih prošlosti naše obale. Velike zbirke razničnih predmeta začuđuju poznavaoce visinom kvaliteta. Djelimično poznate naučnoj javnosti ostale su sakrivene široj javnosti.

Risanska parohijska crkva i manastir Banja posebno se ističu kvalitetnim zbirkaama ikona. Crkve Budve, Tivta, Gornje i Donje Lastve, Mua i Herceg-Novog također čuvaju znatan broj predmeta visoke zanatske i umjetničke vrijednosti.

Sva detaljnija nabranja prešla bi okvire ovoga rada. I postojeća literatura u svojoj nekompletnosti dovoljna je da ukaže na zaista začuđujuća bogatstva, nedovoljno dostupna suvremenom čovjeku i posjetiocu Boke. Razloge tome treba tražiti prvenstveno u nedostatku kulturnog senzibiliteta onih društvenih snaga koje bi svojim ekonomskim potencijalom to stanje mogle izmijeniti ne samo u svrhu bolje naučne obrade nego i šire kulturne ponude.

Da je Boka Kotorska kraj koji suvremenom turistu može ponuditi bogate kulturne sadržaje, konstatacija je koja dosadašnja istraživanja potvrđuju. Pri tome se ističe da je upravo ta kulturna ponuda i nedovoljna i nedovoljno organizirana.

Ovaj rad želi da usmjeri pažnju na mogućnosti koje bi bar djelomično dovele do ukidanja takvog stanja, što je, po našem mišljenju, i moguće i društveno korisno. Zato predlažemo da ova razmišljanja posluže kao jedan od mogućih modela u budućoj sistematizaciji bokeljskog razničnog blaga.

Problem kulturne prezentacije je problem muzeološkog karaktera. Od kada postoje muzeji oscilira se između dvije koncepcije: one koja u muzeju vidi konačnu sudbinu, i to kao optimalnu, jednog

Summary

CULTURAL-HISTORICAL MONUMENTS AS A MOTIVE OF TOURIST TRENDS

Dr Milenko PASINOVIC

The cultural-historical inheritance represents an important motive of contemporary tourist trends. In that sense, an important part is the educational level of tourists. The interest for the cultural-historical inheritance increases due to the level of education. Therefore, 7,6% of tourists decide to visit Poland, 5,6% Italy, and 2,7% Yugoslavia, what corresponds to the educational level of the majority of tourists who visit the mentioned countries. Due to its cultural motives, the Montenegrin coast is visited by 5,23% to 7,22% of tourists, while the rest from 4,12 to 6,98% visit it to be informed with the nation and its customs.

The Bay of Boka Kotorska, by its highly concentrated cultural-tourist trends. It is contributed by its position according to the old towns of Dubrovnik and Cetinje, being an unavoidable route of various excursions by land or sea, and especially, the fact that the inland Bay of Risan and Kotor, due to its universal and unique natural — cultural values, was registered in the list of the UNESCO World Natural and Cultural Inheritance.

The contemporary post-industrial time we are living in, together with the tendency of shortening of working hours and increasing of spare time and income, will turn people more and more to the past. There lies the perspective of the cultural tourist trends.

КУЛТУРА И ТУРИЗАМ

Култура и туризам увијек наново буде интерес и тема су многих социолошких, антрополошких, психолошких, туризмо-лошких, економских, а у последње вријеме и филозофских расправа. О томе шта је култура до сада је дато много дефиниција. Сигурно је да култура означава, каже отац психоанализе Сигмунд Фројд, „цјелокупни збир достигнућа и установа у којима се наш живот разликује од живота наших животињских предака“. Даље, Фројд каже да културом сматрамо љепоту, чистоћу и ред; да не можемо боље обиљежити културу него „поштовањем и његовањем наших психичких дјелатности, интелектуалних, научних и умјетничких достигнућа, јасно укључујући и односе међу људима“. Говорећи о умјетности, која је за туризам важна у оквирима националне културе, присјећамо се Хегелових ријечи о умјетности као „плоду“ људске дјелатности која је у суштини произведена ради човјека, те има „своју сврху у себи“ (Естетика I).

Најбитније у овим и другим дефиницијама, јесте да је култура од и ради човјека, дакле, нешто што му је потребно да га падахњује и обогаћује.

Познато је да је најчешћи подстицај савременог туристе да крене на пут због нових сазнања, у чему посебно мјесто заузимају споменици културе, јер путовање не треба приписати само профаној жељи за уживањем у сунцу и мору, забавном одмору и разоноди у неком рекреацијском средишту, него и тежињи да се нешто научи или, како стоји у једној од бројних дефиниција туризма, да је то „путовање које спаја рационални одмор с образовним и научним задацима“. Или, још потпуније, кроз дефиницију коју је 1955. године усвојила међународна академија, а дао је на међународном конкурсју француски новинар Ив Дорта: „Туристичка су подручја она, која туристи посјећују због њихових природних љепота, историјских успомена, музеја, споменика, климе, традиционалне кухиње, фолклорних обичаја, и осталих привлачних елемената који се обично сједињују, премда је често довољан и само један.“

О томе како се данас односе савремени туризам и култура, у којој су међусобној зависности и како подстичу једно друго, те условљавају развој својих потенцијала, може се видјети и на примјеру Дубровника, што је посебно занимљиво ако се има у виду да је то најпознатије и најразвијеније туристичко подручје Југославије.

Неоспорно је данас да споменици играју одређену улогу у подручју туризма. Споменике и туризам везују различите и бројне споне, премда у бити споменици нијесу настали да би подстицали туризам, нити туристичка кретања новог времена имају међу приоритетним побудама упознавање споменика. У свијету, и код нас, односи споменика и туризма могу се посматрати са више становишта: од доминирајућег економског, до историјског, социолошког, педагошког, естетског, културно-политичког, урбанистичког, археолошког, технолошког (конзерваторског и рестаураторског) итд. Има у тим односима рачунице и профита, националног поноса и престижа, политике, културе и културне политике, цивилизацијских процеса. Нажалост, сувише су чести они најповршнији, поједностављени на опис превлађујуће практичне формуле: ЗАШТИБЕНИ СПОМЕНИК — УЛАЗНИЦА — ТУРИСТИЧКА ГРУПА — ИНФОРМАЦИЈЕ — РАЗГЛЕДАЊЕ!

Да би овакав прилаз био избјегнут из мноштва попућеног ваља издвојити онај који даје праву суштину о концепту сусретања туризма са споменицима.

Најчешће чујемо: „Уредимо споменике и ставимо их у функцију туризма“. Мислим да у тој краткој, директној реченици има доста заблуде. Узмите завршетак реченице: „у функцији туризма“! Намеће се одмах питање: којег туризма? И одговор се такође намеће и воли до иностраних туриста. Бити у функцији туризма, нарочито иностраног туризма, овдје значи представљати изазов да се дође и плати улазница, да се стане и разгледа, купи сувенир (ако га уопште има), неизбјежно обави сликање, итд. Дакле, бити „у функцији туризма“, за споменике значи да морају бити на дохвату, бити велики објекти, оно што заправо и јесу као грађевински материјал. Даље, у реченици: „ставимо их у функцију“ своди се на више практичних радњи: израда приступног пута, паркиралишта, легенди итд., да би се изблиза видјело сачувано из давних времена. Ријечи „уредимо споменике“ — то је претходни стручни посао, затим чишћење и одржавање, можда укључивање и угоститељства да баштина добије савремену пратњу. И то би могло бити, а најчешће и јесте, све. Сматрамо да је тиме постигнута „спрега“ споменика и туризма, Култура, ето, доприноси економском побољшању. А заправо је то почетак, тиме су само остварене претпоставке за акцију. А акција отвара питање: коме све то усмјерити. Ту је

пресудно питање: споменик намијенити иностраним туристима, домаћим гостима или локалном становништву. За мене је, у начелу, само последњи одговор исправан, а ево и зашто.

Споменици су симболи времена на одређеном простору и најприје људи тог простора морају успоставити контакт с њима, обогатити свој живот и трајање споменика узајамним прилагођавањем. У последње вријеме таквих примјера у Боки, нарочито послје потреса, имамо доста. У свијету окренутом садашњости, док замиру митологије и религије, споменици граже други, додатни, савремени садржај, да не би били прихваћени само као фетиши, реликвије; нове садржаје способне за успјешно комуницирање с прошлошћу. Они морају изникнути из културних и општих потреба домаћег становништва у распону од потреба дјеце за простором за игру, до амбијентирања умјетничког саживљавања. Тек након тога, кад су споменицима, као траговима неког претходног времена, додана савремена обиљежја, умјесно је уштати се о њиховом укључивању у туризам. Док споменици не буду предмет сталног стручног и научног проучавања, док сваки образованији мјештани није у стању да буде водич кроз споменичко благо свога краја и мјеста, не може се сматрати да су споменици на задовољавајући начин унесени у рецептивну туристичку понуду. Туристи не посматрају само споменик него и наш однос према наслеђу. У свој доживљај о културном благу једног подручја смјештају и укунни културни контекст о том подручју. Они прошлост претанају у садашњост и онда је то укупна слика о нама у њиховим очима.

Али, ту већ почиње једна друга тема: о укупности односа између споменика и туризма.

Знамо да је савремени туризам прошао кроз неколико фаза, од којих још траје и стално се развија она, започета код нас крајем шездесетих година, када се масе укључују у корисничке туристичких услуга. С једне стране повећава се ниво животног стандарда, довољно да омогући бијег из индустријског цивилиза и начина живота, и с друге стране, баш ти услови рада и становања, та индустријализована, еколошки поремећена урбана околина потакла је милионе људи да се бар једном годишње определиле за туризам. На другој страни у туристичкој понуди има и садржаја који се не могу сматрати услугама, ни робом, ни производом: то су пејсажи, љепоте природе, клима, народни обичаји, фолклор, различите свечаности итд. У ту групу само посредно комерцијалних, али врло значајних елемената туристичке понуде, убрајају се и споменици. Заправо, баш у том подручју се јављају наговјештаји нових трендова туризма будућности.

Савремени туристи почињу трагати за облицима искуства с наглашеном разликом: не желе да буду пасивни посјетиоци и посматрачи већ се укључују у живот локалне заједнице. Тури-

сти носе своје креативне способности и они желе да их искажу на одмору, управо онда кад имају највише времена и енергије. Понуда, међутим, и када је обилна (море, сунце, кулинарство, излети, приредбе итд.), једнострана је. Нуди туристима да бу само публика и потрошачи. Тек у последње вријеме нешто се покренуло у спорту, у туристичку понуду понегдје је укључена могућност активног учешћа у игри!

Може ли се нешто учинити у том правцу и у култури. Нешто без великих улагања и претензија, бар као шанса туристима да постану активни судиоци наших културних збивања и догађаја. Колико су и који евоменши, као две укупне културне и потенцијалне туристичке понуде, позесни да налажење тих нових аутентичнијих односа? Без икакве претензије да дајем рецепт, размислимо о неким могућностима које могу послужити као импулс за развијање идеја. На примјер: колики бисмо број наших ликовних манифестација могли приближити гостима ако бисмо и једном дијелу слали позивнице, на име и презиме, олабраном по хотелима, према њиховим занимањима и склоностима, а и странцима исту позивницу на нашем језику (најчистији превод и тражити помоћ у преводу за странце је привлачна радња). Изложбе отворати не обазирећи се на присуство странаца (без снисходљивог *Mein Damen und ...*). Они неће разумјети, али ће доживјети наш црпни светковања. Нудити уз позивнице не само представе него и сусрете са умјетницима и аутентичним историјским амбијентима, дати им прилику учешћа на пријемима, осигурати аматерско превођење, односно онакво какво сусрећемо у кулоарима међународних конгреса: недовољно стручно али зближавајуће и угодно. Разговор о историји на мјестима гдје се догађала итд., итд.

*
* * *

На крају бих споменуо три основна фактора туристичке културе која су битна претпоставка односа на све сегменте туризма: *традиција, образовање и планирање.*

Утицај традиције као прихватања и преношења тековина културе очигледно је код свих сегмената туризма — од утицаја на цјелокупну културу слободног времена код туриста до културе прихвата гостију и ставова код рецептивног становништва и културе рада туристичких радника, гдје се управо традицији приписује чињеница да домаћинско становништво туристичких подручја показује виши ниво културе рада од радника који долазе с подручја гдје не постоји традиција туризма.

Наравно уз традицију туризма иде и ниво образовања као најзначајнији фактор туристичке културе. Код туриста ниво

образовања је директно везан за навике и интензитет туристичких кретања и активно провођење слободног времена. Образовање посебно долази до изражаја у култури пословања и прихвата што значи да је директно везан за квалитет туристичке понуде и производа, аспект који је код нас веома занемарен.

Ипак, најцјеловитији фактор туристичке културе јесте планирање у свим аспектима: планирање развоја туризма у односу на одређени простор (природну околину и културно-историјске споменике), планирање облика туристичке понуде за које постоје реални услови, без штете за основне привлачности одређеног подручја и без штете у односу на становништво и промјене у рецептивним заједницама, а посебно планирање на подручју кадровске проблематике итд.

SLIKARSTVO ZAPADNOEVROPSKIH STILOVA U BOKI KOTORSKOJ OD POČETKA 15. DO POTKRAJ 19. STOLJEĆA

Cilj ovog referata je kratki sintetički prikaz slikarstva zapadnoevropskih stilova u Boki Kotorskoj od početka 15. do potkraj 19. stoljeća.

Ako pogledamo na razvojnu liniju slikarstvih zbivanja u Boki od gotike, ili, bolje, kasne gotike, jer je slikarstvo Trecenta u ovom jedinstvenom zaljevu ipak u biti u predominantnim bizantinskim okvirima (a obrada bizantinske komponente slikarskim zbivanjima na ovom teritoriju izlazi iz okvira ovog pregleda) do potkraj Ottocenta (jer za taj naš kraj ne bi se smio upotrijebiti onaj uobičajeni termin za slikarstvo na istočnoj obali Jadrana »do pojave Vlaha Bukovca« koji je došao u devetom deceniju stoljeća i do svog Dubrovnika, i do Splita, i do Zadra, i do Cetinja, ali je Boku mimo-išao), odskaku dvije velike ličnosti oko kojih kao da se ta linija uzdiže i pada, pa opet diskretno uzdiže i još teže pada. To je u Quattrocentu velika pojava Kotoranina Lovre Dobričevića Marinova, kasnogotičkog slikara evropskog formata, u čijem se kasnijem opusu jasno može noćiti i diskretno prihvaćanje ranorenesansnih prostornih i kolorističkih tekovina, te u kasnom Seicentu i u ranom Settecentu diskretnija i skromnija pojava Peraštanina Tripa Kolkolje, koji je dao svoju dinamičnu interpretaciju barokne vizije mletačkog podteksta unoseći nove tematske okvire u naš primorski barok i uporedo odražavajući svu tragičnu realnost provincije sa svojim logičnim posljedicama i na likovna zbivanja.

Prije nego što pređemo na Dobričevićevu pojavu spomenuo bih mimogred neke dodire Boke sa slikarstvom Dubrovnika u prvoj polovici 15. stoljeća.

Dubrovački slikar Ivan Ugrinović podržava uske dodire s vojvodom Sandaljem Hranićem koji je bio i gospodar Herceg-Novog. Ovaj mu je istaknuti umjetnik 1427—1428. oslikao strop i dvije sobe njegove dubrovačke palače, a 1429. dubrovačko ga je Vijeće direktno stavilo u njegovu službu, ali ne znamo za izvršenje kojega zadatka.

I dubrovački slikar Matej Junčić nastanio se 1441. u Kotoru gdje mu je brat Nikola bio rektor kotorske škole, te je tu ostao do 1446. Za vrijeme svog boravka u Kotoru Junčić je izveo nekoliko (danas propalih) poliptiha, među kojima i one za kotorsku katedralu i za crkve sv. Jakova i sv. Lucije.

Potomak jedne građanske kotorske obitelji, koja je posjedovala imanja između Prčanja i Stoliva, Lovro Dobričević rodio se u Kotoru vjerovatno na prelazu iz drugog u treći decenij 15. stoljeća, da bi kao mladi čovjek pošao u Veneciju gdje se 1444. godine navodi kao slikar u društvu s istaknutim mletačkim slikarom kasne gotike Michelcom Giambonom. Za toga venecijanskog umjetnika možemo, dapače, s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je bio ne samo uzor, već i prvi pravi učitelj kotorskog slikara, a čini se da su neko vrijeme zajedno i stanovali u venecijanskoj župi S. Gimignano. Ne znamo kada se Lovro vratio u Kotor, kad je otvorio radionicu u rodnom gradu i koja su mu bila prva djela.

Sve do u novije vrijeme njegov se opus uglavnom bazirao na četiri djela: veliki poliptih za dubrovačku dominikansku crkvu (izveden 1448. zajedno sa spomenutim dubrovačkim slikarom Matejom Junčićem kome V. Đurić, koji je naj iscrpnije pisao o Dobričeviću, atribuirao uglavnom njegov raskošni izrezbareni pozlaćeni drveni okvir), sliku »Gospe od Skrpjela« iz 1455. u istoimenoj crkvi na otočiću pred Perastom, koju mu je isti Đurić također atribuirao, a koja je došla do izražaja u restauratorskom zahvatu prije dvije decenije, poliptih slikan između 1455. i 1458. za crkvu Male braće u Dubrovniku (od koga se sačuvalo samo polje s likom sv. Vlaha atribuirano Dobričeviću od C. Fiskovića) i veliki poliptih na glavnom oltaru crkve Gospe na Dančama u Dubrovniku, danas u kasnijem baroknom okviru, iz godine 1465—1466.

Između izrade tih dvaju posljednjih spomenutih djela, tj. negdje oko 1459. godine, Lovro se iz Kotora preselio s radionicom u Dubrovnik, u kojoj je zajedno radio sa slikarom Vukcom Rajanovićem, imao za suradnika Kotoranina Đurda Bazilja, izvodio brojne, danas izgubljene poliptihe za Dubrovnik i Bosnu kojima više nema traga, i umro oko 1478, ostavivši za sobom sinove slikare Marina (koji je radio u Kotoru, ali od koga nemamo nijedan rad) i Vicka (autora poznatog cavtatskog poliptiha 1509. godine koji ulazi u povijest renesansnog dubrovačkog slikarstva). Iz Dobričevićeve biografije spomenuo bih još i dokument iz 1453. u kome mletački knez Kotora Ludovico Baffo, uz odobrenje mletačke vlade, oslobađa Lovru vršenja noćne i dnevne straže »propter fidem, labores et laudabilia servitia«, što potvrđuju i njegove daljnje veze s Venecijom i ugled u zavičaju.

Kao što sam na drugom mjestu istakao, na poliptihu u dubrovačkih dominikanaca mogu se uočiti utjecaji Jacobella del Fiore i naročito Giambona, ali je najbitnije što je slikar na tom velikom djelu pokazao svoju osobnu interpretaciju prođuhovljene, rafinira-

ne i lirikom prožete kasnogotičke vizije koja se ogleda u nježnoj i blagoj Bogorodici u mandorli azurnih anđela, u pomalo tvrdoj i stiliziranoj kompoziciji Kristova krštenja, a osobito u nekim od polja sa svetačkim likovima u bogatim ukrašenim kazulama i dalmatikama poput Nikole i Stjepana, sa izvanrednim kolorističkim detaljima.

Slika »Gospe od Škrpjela« također je izrazito gotička, čak možda nešto tvrda u obradi, dok polje s likom sv. Vlaha s modelom grada u ruci, iz dubrovačke Male braće, po stilskim crtama označava diskretni korak naprijed u slikarevu razvoju na putu k renesansi, što se može naslutiti u nešto plastičnijoj koncepciji lika, mekšoj modelaciji i svježijem tretiranju pikturalne materije intenzivno crvene kazule.

Taj nas fragment inače propalog poliptiha logično vodi do onoga na Dančama, na kome su mnogo izrazitije naglašeni mekoća oblikovanja likova, živost i individualizacija fizionomija, te slobodnije tretiranje boje, a usporedno s tim smanjena je upotreba zlata. Ti elementi još jasnije nam govore o Lovrinom postupnom napuštanju izrazitog kasnogotičkog govora i o diskretnom, ali ipak uočljivom prodoru ranorenesansne komponente koja osobito dolazi do izražaja u novijoj interpretaciji volumena i prostora. Pokazujući očite susrete sa umjetnošću Antonia Vivarinija (kao što će mu sin biti sklon razotkriti one s Bartolomeom) on je na osobni način i svojim istančanim visokim kvalitetom s mnogo poetske profinjenosti naslikao glavno polje s Bogorodicom sjetna lica podno koje dva anđela sviraju na svojim glazbalima, pa polje s Bogom Ocem okruženim anđelima žarkih odnosa crvenog i narančastog, te pobočna polja sa svetačkim likovima u kojima je postigao najviši domet. Mislim naročito na ono s tankočutnim likom sv. Julijana, elegantnog viteza punog ljupkosti u držanju i izrazu lica, s mačem u ruci i s crvenim plaštom podstavljenim hermelinom. Novim »osvajanjem prostora« rana renesansa je kroz ovaj poliptih kotorskog slikara ušla na dubrovačko tlo.

Nova otkrića su ukazala na Dobričevića i kao slikara fresaka. V. Đurić je povezao uz njega, nakon njihova čišćenja, najstarije freske stare crkve Uspenja manastira Savine kod Herceg-Novog. On je tom prilikom naglasio kako je u njima majstor spojio svoj gotički slikarski govor i elemente bizantinsko-pravoslavne ikonografije. Možda je upravo ta, za njega nova ikonografija ovih fresaka, koje Đurić datira oko 1455. godine, uvjetovala u nekim pojednostima i likovima stanovita odstupanja od njegovog stila koji smo mogli uočiti u nabrojenim slikama (ako se ne radi i o suradnji pomoćnika), a i mijenjanje tehnike očito je moralo izazvati neke razlike. U tom se savinskom velikom ciklusu, koji Đurić približava stilski škrpjelskoj Bogorodici, naročito ističu prizori Raspeća, Polaganja u grob i Silaska sv. Duha.

Na istočnom zidu crkve sv. Ane (nekoć sv. Martina) u Kotoru nakon potresa 1979. otkrivene su freske s likom sv. Martina u biskupskom ornatu ispod koga je molitveni zapis na našem jeziku, te dio lika sv. Katarine Sijenske okrenute prema poprsju Krista na nebu i još neki fragmenti. Na osnovu komparacije s freskama u Savini R. Vujičić atribuirao je i ove freske Dobričeviću i datirao ih u peti decenij 15. stoljeća. Isti je autor istakao i dokument objavljen od J. Tadića da je Dobričević u Kotoru stanovao upravo u ulici sv. Martina.

Dobričeviću se atribuirala i iluminirani rukopis s prizorima iz života sv. Tripuna u Marciani (J. Maksimović, V. Đurić), a isti, Đurić i Vujičić, smatraju da nije isključeno da bi i drveni poliptomirani kip sv. Martina, danas u kotorskoj katedrali, a vjerojatno iz crkve tog sveca, također mogao biti Lovrino djelo.

U novije je vrijeme Miklós Bóskovits postavio tvrdnju o identifikaciji Dobričevića s tzv. »Majstorom Navještenja Ludlow«, dotad anonimnim slikarom te kompozicije koja se nalazila u zbirci Lady Ludlow u Londonu, a sad je u kolekciji Wernher u Lutonu Hoo. S tim u vezi on atribuirala Dobričeviću i poliptih u praškoj Galeriji kojem bi to »Navještenje« moglo biti središnja kompozicija. Ta uvjerljiva teza omogućuje da se znatno poveća Dobričevićev katalog, jer se tom umjetniku atribuiraju mnoga djela u evropskim muzejima i zbirkama. U očekivanju detaljnije studije tog istaknutog povjesničara umjetnosti neću ulaziti u detaljnije pojedinosti, ali bih spomenuo da ta atribucija pruža mogućnost proširenja Lovrina djela i kod nas radovima prethodno povezanim uz ovog anonima, od kojih su neki u međuvremenu bili vezani i uz majstora s imenom Pantaleon. To su »Porodenje Kristovo« u župnoj crkvi u luci Šipanskoj i »Bogorodica s Djetetom« iz jedne privatne zbirke u Komizi.¹

U riznici kotorske katedrale nalazi se slika koja s jedne strane ima Bogorodicu na čijim koljenima leži mali Isus, a s druge prikaz mrtvog Krista nad sarkofagom. Za tu sliku Đurić pretpostavlja da bi zbog svoje ikonografije mogla pripadati kotorskoj bratovštini sv. Križa, a zbog stilskih obilježja Dobričevićeva slikarskog izraza da je, vjerojatno, rad njegova kotorskog pomoćnika

¹ O Dobričeviću v.: V. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963, str. 55—56, 69—89, 96, 106—116, 249—250, 267—268 (s prethodnom literaturom); V. Đurić, *Ikona Gospe od Skrpjela*, *Anal. Filološkog fakulteta* 7, Beograd 1967, str. 73—83; K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1968, str. 16, 18—20; V. Đurić, u: *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, tom drugi, Titograd 1970, str. 462—464, 519, 524; M. Boskovits, *Appunti su un libro recente*, *Antichità viva* 5, Firenze 1972; V. Đurić, *Manastir Savina*, *Boka* 5, Herceg-Novi 1974, str. 3—7; V. Đurić, *Savina*, Beograd 1977; K. Prijatelj, *Dva priloga iz starog slikarstva u Dubrovniku*, *Rad JAZU* 381, Zagreb 1978, str. 57—61; K. Prijatelj, *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1983, str. 21—24; R. Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, *Boka* 15—16, Herceg-Novi 1984, str. 427—435.

Đurda Bazilja (sp. između 1459. i 1478) koji je s njim dugo surađivao. U Kotoru je vjerovatno neko vrijeme radio i Đurđev brat Pavao Bazilj koji se u Dubrovniku navodi između 1474. i 1488. Dokumentirana je i aktivnost za Kotor još jednog Dobričevićevog suradnika: Božidara Vlatkovića, oca Nikole Božidarevića, ali se nijedno slikarsko djelo u Boki s njim ne može povezati. Možda bi njegov mogao biti polihromirani kip sv. Vinka Fererskog, danas u riznici kotorske katedrale, gdje je donesen iz Škaljara kamo je dospio iz nekadašnje kotorske dominikanske crkve. Ovak bi, naime, kip mogao pripadati Vlatkovićevu poliptihu iz 1495. iz te kotorske crkve.² Krajem stoljeća javlja se u Kotoru i slikar Bartolomeo Palmi iz Venecije (1496), aktivan i u Dubrovniku, ali se i od njega ništa nije sačuvalo.

Na ovom bih mjestu navođem i dvije nedavno restaurirane slike »Bogorodice s Djetetom« u privatnom vlasništvu, koje su vjerovatno domaćeg porijekla, a nedavno sam ih obradio. Prva potječe iz palače Tripković u Dobroti i pokazuje izrazito zapadne stilske kasnogotičke crte koje je povezuju uz dubrovačko-kotorski krug, a mogla bi se datirati oko sredine 15. stoljeća. Druga je u privatnom vlasništvu u Prčanju, a ima vidnih analogija s ikonom iz pravoslavne crkve u Mostaru koju V. Đurić uklapa u onu struju dubrovačkih slikara koji su se približili bizantinskim uzorima u godinama opadanja lokalne renesansne škole nakon 1520. zadržavajući i neke zapadne crte. Nije nemoguće da se slična pojava javljala i u Boki i da bi ikona mogla biti bokeljskog porijekla.³

Ovaj letimični pregled domaćeg slikarstva u Kotoru u vrijeme lokalne slikarske škole završio bih spomenom jedne zanimljive pojave. Jedna mlitačko-kretska ikona Bogorodice s Djetetom iz kotorske crkve sv. Josipa (sada u riznici katedrale) bila je preslikana od jednog nepoznatog slikara koji je očito negdje vidio radove Jurja Čulinovića i Crivellijevih u Dalmaciji. On je nadoslikao Gospi i malom Isusu renesansnu odjeću, Djetetu dao u ruku pticu, a iznad likova naslikao girlandu cvijeća i voća ispod koje lete dva anđela. Time je unio i u Boku motiv tipičan za padovansku sredinu i Squarcionove sljedbenike koji je dopro do naših obala kroz spomenute dake ovog poznatog padovanskog ranorenesansnog pedagoga. Preko njih je, u stvari, prodro duh novoga stila u slikarstvo Dalmacije pod Venecijom, ali je bio onemogućen u svom razvoju zbog konzervativnosti sredine i sve veće i bliže turske opasnosti.⁴

Od stranih djela renesansnog slikarstva na prvom mjestu bih spomenuo »Bogorodicu s Djetetom« Giovannija Bellinija u crkvi

² K. Prijatelj, *Kotorski kip sv. Vinka*, Zbornik za likovne umetnosti 3, Novi Sad 1967, str. 199—204.

³ K. Prijatelj, *Nekoliko neobjelodanih slika iz 15. st. u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta III s., sv. 14, str. 205—207, K. Prijatelj, *Jedna nepoznata ikona Bogorodice iz Prčanja*, Spomenik SANU, CXXVII, Beograd 1986, str. 243—246.

⁴ V. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963, str. 212—213.

sv. Matije u Dobroti. Na slici je prikazan do pojasa Marijin lik koji je priljubio uz tijelo malog Isusa, izrazito individualiziranih crta lica. Bogorodica stoji iza mramornog praga crvenkaste boje. Dok je s lijeve strane iza Madone nabrani zeleni zastor, na desnoj se otvara prostrani pejzaž kojim dominira skup građevina među kojima se ističu okrugla zgrada s kupolom i utvrđena kula s puškarnicama, mostom spojena s drugom utvrdom. Pred tim glavnim sklopom zgrada širi se površina vode u kojoj se ogledaju obrisi tih građevina, kupaju bijeli labudovi i naziru maleni račići. Na prednjem su planu i dvije živahne koze, a u pozadini plava se brda spajaju s površinom plavkastosrebrnog neba s bijelosivim oblacima.

Bogorodica iz Dobrote je — kao što sam naglasio u studiji iz 1963 — varijanta signirane slike istoga Giovannija Bellinija u zbirci H. E. Huntington u Passadeni (Kalifornija). Iako je na dobrotskoj slici upropašten dio gdje se — za razliku od one u Americi — nalazi slikarev potpis, bio sam već tada iznio pretpostavku da bi obje slike mogle biti djelo velikog majstora. Istakao sam tada kako se dobrotška ističe izrazitije individualiziranim prikazom lica Djeteta (iako Heinemann misli da je Dijete na slici u SAD »uljepšano«) i pejzažom koji odaje visoki kvalitet i neospornu istančanost. Neke tvrdoće dobrotške slike rezultat su njenog lošeg stanja prije restauratorskog zahvata, a i samog zahvata. Iz opreznosti mislim da bi trebalo dozvoliti na objema slikama i mogućnost stanovite suradnje radionice. Na temelju komparativne analize obje slike bi trebalo datirati u drugu polovicu devetog decenija Quattrocenta.

Uz ovu bih sliku dodao još i podatak da se kod obitelji Kamenarović u Dobroti nalazi i jedna njezina zanimljiva kopija, te da je također u Dobroti postojala još jedna »Bogorodica s Djetetom« koja je — prema podacima pok. don Nika Lukovića — imala signaturu Giovannija Bellinija i godinu 1505. Ta je slika pripadala Marici Marović koja je istu pred prvi svjetski rat prodala don Špiru Perušini, a ovaj nakon 1923. nekom pariskom antikvaru.⁵

U venecijanski likovni svijet druge polovice Quattrocenta ulazi i slika »Mrtvi Krist na grobu« iz župne crkve u Donjem Stolivu, porijeklom iz crkve sv. Pavla u Kotoru, rad neospornog kvaliteta i zanimljivosti.

Sliku je još 1951. N. Luković bio povezao sa školom Andrea Mantegna. G. Gamulin nazvao je 1960. sliku djelom Giovannija Bellinija navodeći da je treba posebno proučavati u vezi s kompliciranim problemima Bellinijeve rane faze. Isti autor je 1963. ponovo pišući o toj slici, naveo da je očito zabat nekog poliptiha.

⁵ N. Luković, *Zvijezda mora*, Kotor 1931, str. 50; K. Prijatelj, *Dobrotška Bogorodica Giovannija Bellinija*, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* XI, 1, Zagreb 1963, str. 134—140; K. Prijatelj, *Studije o umjetninama u Dalmaciji I*, Zagreb 1963, str. 31—34.

Ljubo Dobričević Martinov, Poliptih, Dubrovnik,
crkva Gospe na Dančima, detalj

Lovro Dubricević Maribor, Freska s likom sv. Maritina
Kotou, crkva sv. Anje (nekou sv. Maritina) ibid.

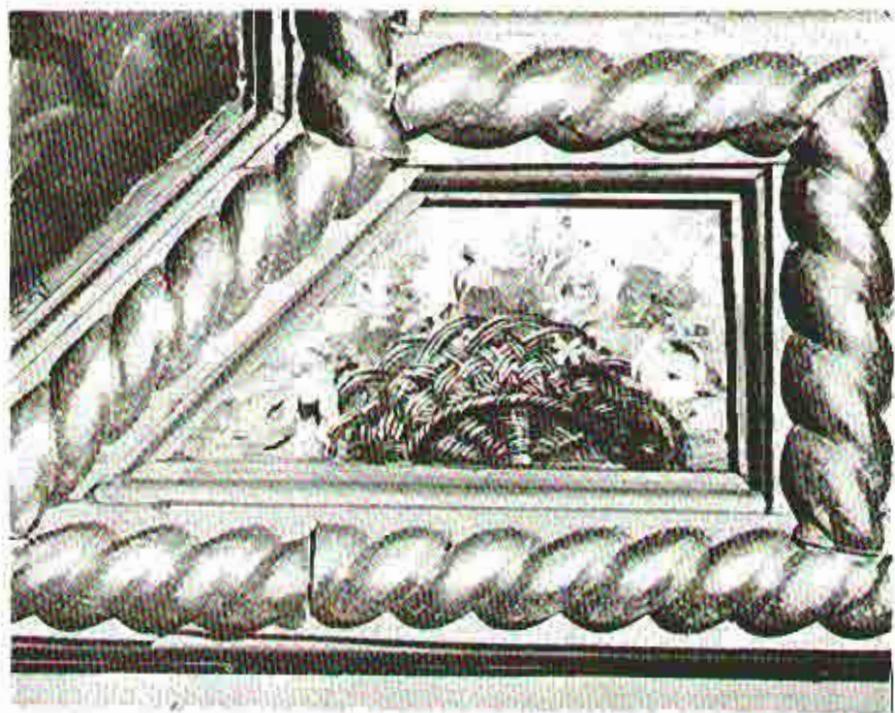
Ikona Bogorodice s djetinom s renesansnim preslicima iz kraja
15. ili poč. 16. st., Kotor, Riznica katedrale

Giovanni Bellini, Bogorodica s djetetom, Dobrota, crkva sv. Matije

Tripo Kokotić, Vizitacija, detalj stropa u crkvi Gospe od Skrpjela pred Perastom

Tripa Kokošja, Košarica s cvijećem, detalj stropa u crkvi
Gospe od Skrpjela pred Perastom.

Alessandro Loughi, Portret biskupa Antona Lukoviča.
Pečanj, župna pinakoteka

Josip Tominc; Oltarna pala sv. Roka, Gornji Stoliv; župna cerkva; detalj

datirao je u osmi decenij 15. stoljeća, ali je istakao da ne može biti djelo samog Giovannija zbog nekih tvrdoća u obradi toraksa i lošeg crteža ruku, već nekog njegovog sljedbenika. Godine 1970. V. Đurić je ponovo istakao njenu važnost, naveo da najviše podsjeća na djela Bartolomea Vivarinija i da — ako je tako — uvoz slika starih stranih majstora počeo u Boki osamdesetih godina 15. stoljeća kad su u Kotoru nestali lokalni slikari. Za tu je sliku G. Fiocco u pismu N. Lukoviću 1959. godine iznio najuvjerljiviju atribuciju da slika pokazuje vrlo izrazite sličnosti s mletačkm slikarom Bartolomeom Montagnom.⁶

Budući se Girolamo da Santacroce (1480—1556) nazivao učenicom Giovannija Bellinija i nastavljao u punom Cinquecentu slikati po njegovim shemama anemične i sjetne svetačke likove, naveo bih ovdje i jedno djelo toga majstora čiji su radovi — kao i oni njegova sina — u izuzetno velikom broju prisutni i u Dalmaciji, Kvarneru i Istri, odražavajući sklonosti donatora tradicionalnijeg ukusa. To je njegova signirana pala iz bokokotske dominikanske crkve sv. Nikole, danas u riznici kotorske katedrale. Ova slika, koja je tipičan primjer Girolamove metode da u jednu cjelinu spaja svetačke likove iz raznih izvora, prikazuje po sredini na postamentu poput skulpture sv. Bartolomea koji drži preko ruke svoju vlastitu odranu kožu, s jedne strane u smanjenom formatu sv. Jurja na konju kako ubija zmaja pred likom kneginje, a s druge uspravnog i dostojanstvenog dominikanskog nadbiskupa sv. Antonina s mitrom i palijem nad crno-bijelim redovničkim ruhom svoga reda. U pozadini je tipični santakroćeovski krajolik prožet smirenim lirskim akcentima koji njegovu retardiranu slikarstvu daju neku specifičnu draž. Želio bih ovom prilikom naglasiti da je restauratorski zahvat na ovoj slici (izloženoj u Splitu na izložbi slika iz Boke Kotorske, restauriranim u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu 1985. godine) očistio likove prosjaka iz sv. Antonina i otkrio profinjene kolorističke odnose sa gotovo neslućenim kontrastima kojima zna povremeno bljesnuti kist Santakroćevih.⁷

Od slika kasnog Cinquecenta spomenuo bih na prvom mjestu veliku palu s prikazom »Golgot« u riznici kotorske katedrale koja ulazi u najljepše bassanovske slike na našoj obali. Pripisivana najprije samom Jacopu i logično povezivana s njegovom vrhunskom interpretacijom te teme iz crkve S. Teonisto (danas u Museo civico) u Trevisu iz 1562, ona ipak u cjelini ne odaje izuzetno visoki kva-

⁶ N. Luković, Boka Kotorska, Cetinje 1951, str. 188; G. Gamulin, Preliminarni izvještaj o istraživačkim radovima u Boki Kotorskoj 1958. i 1959. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1960, 2, str. 19—20; G. Gamulin, Ritornando al Quattrocento, Arte veneta XVII, Venezia 1963, str. 19—20; V. Đurić, u: Istorija Crne Gore, o. c., str. 531, bilj. 28. N. Luković, Blažena Ozana Kotorka, Kotor 1965, str. 141.

⁷ N. Luković, Život blažene Ozane Kotorka, Zagreb 1928, str. 15; K. Prijatelj, Le opere di Girolamo e Francesco da Santacroce in Dalmazia, Arte lombarda, XII, 1, Milano 1967, str. 57, 58.

litet »šefa« radionice. Tu su temu varirali svi sinovi, a i kod nas se nalaze Leandrove varijante golgotskog prizora kod franjevacu u Hvaru i u korčulanskoj katedrali. Ovo platno, na kome je lik Raspetoga vrlo blizu onome u Trevisu i koje se ističe velikom skupinom figura podno križa gdje su uz Mariju, Magdalenu, Ivana i ostale poznate likove i vojnici na konju i u oklopu, bilo hi po G. Gamulinu rad majstorova sina Francesca, iako ikonografski i tipološki podsjeća i na Gianbattistinu slabiju redakciju te teme u Bonnu. Mislim da — ne isključujući i mogućnost suradnje oca s najstarijim sinom — atributivni problem nije još definitivno riješen i da će ga trebati proučavati u kontekstu detaljne komparativne analize svih Bassanovih slika na našoj obali, od kojih je samo pala u Splitskoj na otoku Braču signirana imenom Leandra.⁸

Uz ove nabrojene slike Kotor i Boka su posjedovali i brojna druga djela mletačkih renesansnih majstora koja nisu sačuvana do naših dana. N. Luković spominje npr. podatke iz kronike fra Vincenca Marije Babića iz 1716. da su se u dominikanskoj crkvi sv. Nikole u Kotoru nalazila, uz spomenutu Santacroceovu sliku, i djela Ticijana, Tintoretta, Veronesea i Andrije Meldole Schiavonea. G. Brajković spominje i podatak Julija Balovića (1672—1727) da su se u crkvi Gospe od Škrpjela nalazile dvije Ticijanove slike. I u slučaju da navedena imena ne odgovaraju istini (iako je slika Girolama da Santacroce sačuvana), možemo pretpostaviti da se zaista radilo o djelima mletačkih umjetnika visokog kvaliteta. Po svoj prilici su i druge kotorske crkve imale vrijedne slike venecijanskih majstora Quattrocenta i Cinquecenta tako da ove nabrojane možemo smatrati kao »reliquiae reliquiarum« jednog bogatog propalog umjetničkog inventara koji dovoljno dokazuje visoku razvijenu kulturnu razinu sredine kao cjeline, a posebno profinjnost ukusa naručitelja i donatora.⁹

U razdoblju baroka dominantna ličnost u Boki Kotorskoj je Tripo Kokolja (1661—1713) iz Perasta. Ovim domaćim slikarom sam se opetovano bavio od svojih mladalačkih dana kad sam napisao prvu monografiju o njemu 1952. godine do opširnijeg pasusa koji sam mu posvetio u dijelu knjige »Barok u Hrvatskoj« (1982), vraćajući se kompleksnoj problematici umjetnika za koga je G. Fiocco 1941. napisao da predstavlja »il temperamento più vigoroso fra quanti lavorarono in Dalmazia in modi veneti«. Bez obzira kod kojeg je još neidentificiranog umjetnika dobio svoju stilsku formaciju, ovaj se slikar, koji je potkraj svog životnog puta napustio

⁸ N. Luković, Slika Raspela Jacopa da Ponte u katedrali u Kotoru, Glas Boka, Kotor 2. II 1940; G. Gamulin, Stari majstori u Jugoslaviji II, Zagreb 1964, str. 50—51.

⁹ N. Luković, Blažena Ozana Kotorka, Kotor 1965, str. 38—39; G. Brajković, Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi, Fiskovićev zbornik I, Split 1980, str. 387—402 (s podacima i o datumu postanka te Dobričevićeve slike).

rodnu Boku da bi svoje posljednje veće djelo izveo na stropu ispod pjevališta u dominikanskoj crkvi u Bolu na Braču (umro na Korčuli), uklapa u mletačke slikarske tokove, crpeći uporedo svoja nadahnuća u slikarstvu Cinquecenta i u onom svoga vremena na lagunama. V. Marković je nedavno iznio poređenja osnovne kompozicije njegova stropa u crkvi Gospe od Škrpjela pred Perastom i — navodeći i rimske izvore takvih rješenja — točno zapazio da taj »strop... ipak pripada venecijanskoj skupini slikanih stropova«, tražeći mu uzore od mletačkih majstora 16. stoljeća do onih u sjeni Maffeijeve poetike.

Očito je — a to je najbolje u novije doba ilustrirao M. Milošević — da je na ikonografski program i na raspored kompozicija u crkvi Gospe od Škrpjela jako utjecao na Kokolju njegov mecena barski nadbiskup i teološko-historijski pisac Peraštanin Andrija Zmajević, po čijoj je narudžbi izveo ovo svoje najveće djelo s pedesetak većih i manjih kompozicija na platnu, počevši od niza proroka i sibila na donjem dijelu lijevog i desnog zida, preko četiri velika prizora iz Marijina života nad trijumfalnim lukom i na tim istim pobočnim zidovima (Krunisanje Bogorodice, Marijina smrt, Prikazanje u hramu i Silazak Duha Svetoga) do dvadesetak slika uokvirenih raskošnim pozlaćenim drvenim okvirima poput užeta na stropu sa scenama iz Marijina života, likovima evanđelista i crkvenih otaca i izuzetno zanimljivim interpoliranim prikazima košara s cvijećem. Tu će istu temu Kokolja ponoviti i na spomenutom boljskom stropu s centralnim prizorom apoteoze sv. Dominika i s nizom svetaca toga reda, unoseći u stvari prve samostalne mrtve prirode u naše slikarstvo. Na isti je način, slikanjem danas uništenih pejzaža s motivima Venecije i Boke na zidovima loggie i kapele u sklopu palače istih Zmajevića, zvané i danas »Biskupija«, unio kod nas i motiv samostalnog krajolika pokazujući kako je znao i u konzervativnoj sredini pratiti novu tematiku slikarstva svoga vremena.

Nedavno konzervirano veliko platno »Pokolj nevine djece« u sakristiji Gospe od Škrpjela (koje — čini se — nije dirao slikar franjevac O. Josip Rossi koji je 1885. prejakao »restaurirao« Kokoljin škrpjelski ciklus, ali čija je nesumnjivo negativna uloga ipak predimenzionirana) i neki njegovi sačuvani portreti i pale diljem Boke pokazuju slikarev senzibilitet za boju i osjećaj za baroknu dinamiku, ali isto tako — kao i većina njegovih radova — tipične provincijske crte karakteristične za sredinu i ambijent u kome su ta djela nastala: stilske neujednačenosti, »horror vacui« i očite nespretnosti u crtežu i perspektivi. I tim negativnim crtama, koje se donekle mogu ublažiti kroz suvremene poglede na pitanja provincijske i periferne umjetnosti, gubeći izrazito isključivo loše prizvuke, Kokolja poprima i neku specifičnu osobnost koja se može pratiti od rane freske u crkvi sv. Ane nad Perastom (koju je potpisao na našem jeziku) preko spomenutog ključnog i najvećeg ciklu-

sa u crkvi Gospe od Škrpjela, nastalog najvjerojatnije u devetom i desetom deceniju Seicenta, te manjih slika u manjim mjestima bokeljskog zaljeva (od kojih se rijetkošću teme kod nas ističe ovalni autoportret), do bolskog stropa i radova koji mu se pripisuju u srednjoj Dalmaciji.

U ovom kontekstu — a s obzirom na značenje ovog »pittura« i »grescnica« (kako se sam potpisao) u umjetnosti baroka na istočnoj obali Jadrana, obim njegova djela i njegovu neospornu važnost, otvorena pitanja oko nekih njegovih slika i zaista tužnog stanja većeg broja njegovih radova, a posebno škrpjelskog ciklusa — čini mi se da bi ovaj skup možda i u obliku neke rezolucije trebao potaknuti jedan stručni restauratorski zahvat tog ciklusa, a i ostalih njegovih radova diljem Boke. Ovaj bi popravak bio za Kokoljin opus od izuzetne koristi. Umjetnikov bi profil mogao na taj način biti dostojno proučen i valoriziran, a domaćim i stranim posjetiocima tog jedinstvenog kraja naše domovine pokazali bi se uporedo i pravi značaj samog majstora i nastojanja Boke da — čim je kraj odahnuo od turskog obruča — ostvari djelo koje je i danas na čast i autoru i njegovom mecenu.¹⁰

Uz Tripa Kokolju u doba baroka zaslužuju spomen još nekoćicina domaćih slikarskih imena.

Prvi od njih Antun Petar Mazarović iz Perasta koji je 1689. poslan u Italiju da uči slikarstvo kod Sebastiana Bombellija, a djelovao je u Beču i u Varšavi gdje je slikao carske i kraljevske portrete koji još uvijek čekaju svoju znanstvenu identifikaciju da bi se mogao rekonstruirati i revalorizirati lik ovog umjetnika. Drugi je Giovanni Antonio Lazzari Vuković (1639—1713), slikar, prema prezimenu također bokeljskog porijekla, koji je djelovao u Veneciji. Ni on nije znanstveno obrađen, a tim je zanimljiviji što se uz njega povezuje podatak da je bio prvi učitelj poznate mletačke umjetnice Rosalbe Carriere. Naše se porijeklo pridaje i slikaru Giovanniju Francescu Solimanu (1716—1784), također aktivnom u Veneciji i anemičnom navodnom učeniku Giambattiste Tiepola od koga su se u crkvi sv. Stasija u Dobroti sačuvale signirane slike sv.

¹⁰ O Kokolji v.: K. Prijatelj, Slikar Tripo Kokolja, Rad JAZU 287, Zagreb 1952, str. 5—26 (s ranijom literaturom); K. Prijatelj, Tripo Kokolja, Stvaranje XII, 6, Cetinje 1957, str. 495—503; M. Montani, Josip Rossi restaurator Tripa Kokolje, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, str. 217—229; N. Luković, Zadužbina pomoraca, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru X, Kotor 1962, str. 79—97; Spomenica u čast Tripa Kokolje — O 300-godišnjici slikarevog rođenja, Kotor — Perast 1962; M. Milošević, Arhivska istraživanja o slikaru Tripu Kokolji, Stvaranje, Cetinje 1962, 7—8, str. 488—507; K. Prijatelj, Bokeljske teme, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, str. 277—279; K. Prijatelj, Vraćajući se bolskim slikama, Spomenica u povodu 500. obljetnice dominikanskog samostana u Bolu, Zagreb 1976, str. 371—373; K. Prijatelj, u: Horvat — Matčević — Prijatelj, Barok u Hrvatskoj, Zagreb 1982, str. 836—844; V. Marković, Židno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji, Zagreb 1985, str. 115—127.

Ivana Nepomuka i sv. Alojzija Gonzage kao i Križni put iz 1778. godine, izrađen po narudžbi župnika Ivana Antuna Nenadića koga je portretirao u uglu postaje »Polaganje u grob«. Uz očite diletantske nespretnosti mogu se ipak na Solimanovim slikama naslutiti odjeci velikog majstora vencijskog Settecenta, bilo u kolorističkim registrima bilo u interpretaciji svijetla i atmosfere.¹¹

Dok se o slikaru pomorcu iz 18. stoljeća Petru Kosoviću iz Dobrote, autoru jedne slike sv. Eustahija, ne zna gotovo ništa, poznatiji je drugi slikar iz istog bokeljskog mjesta i isto tako pomorac Marko Radoničić (1785—1824) koji vremenski ulazi u puni klasicizam iako u svojim radovima nosi još uvijek jasne odjeke pučkog provincijskog baroka. Uz osrednji autoportret i još jedan portret najpoznatije mu je djelo Križni put u crkvi sv. Matije u Dobroti iz 1817. godine, u kojem je znao u nekim pojedinostima pokazati stanovite bljeskove svog skromnog umjetničkog talenta.¹²

Latentne odjeke baroka u Boki možemo uočiti i u radovima kasnobizantinskih ikonopisaca porodice Dimitrijević — Rafailović, aktivne u Rismu, i radionice obitelji Lazović iz Bijeg Polja, naročito u Velikoj crkvi manastira Savine, ali zbog prevage bizantinske komponente i djela ovih umjetnika izlaze iz okvira ovog referata.

Da bi se dobio pravi uvid u slikarski inventar baroknih stoljeća u Boki, potrebno je navesti bar neka od najvažnijih importiranih djela. Taj se umjetnički uvoz ograničava uglavnom na Veneciju i obuhvaća nekoliko vrhunskih imena. Iz velikog niza spomenuo bih manju još manierističku sliku »Molitva na Maslinskoj gori« u župnoj pinakoteci u Prčanju, atribuiranu Domenicu Tintoretu (1560—1635) odnosno Jacopu Palmi Mlademu (1544—1628), pa nedavno uspješno restauriranu baroknu palu »Mučenička smrt sv. Uršule« u crkvi sv. Josipa u Kotoru mletačkog slikara flandrijskog porijekla Pietra de Costera (1612/14—1702), palu »Našašće sv. Križa« u crkvi sv. Stasija u Dobroti iz radionice ili najužeg kruga Pietra Liberija (1614—1687), veliko »Poklonstvo mudraca« u riznici kotorske katedrale na kojem je nakon nedavnog popravka otkriven potpis njemačkog slikara aktivnog u Veneciji Michaela Neidlingera (1624—1700) koju će obraditi R. Vujičić, četiri alegorijske kompozicije povezivane uz Antonia Belluccija (1654—1727) od kojih su dvije dospjele u Knežev dvor u Dubrovniku, a dvije ostale u privatnom vlasništvu u Boki, dvije uzdužne kompozicije iz palače Verona u župnoj crkvi u Prčanju: »Poklon mudraca«, atribuiran Antoniu Molinariju (1655 — iza 1735), i »Žrtva Enohova« Antonia

¹¹ O Mazaroviću: F. Viscovich, Storia di Perasto, Trst 1898, str. 284. O Lazzari — Vukoviću: G. Fiocco, Lazzari Giovanni Battista, Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler XXII, Leipzig 1928, str. 490. O Solimanu: K. Prijatelj, Due epigoni dalmati del Tiepolo, Atti del Congresso internazionale di studi sul Tiepolo, Udine 1970, str. 65—68.

¹² M. Milošević, Nekoliko arhivskih podataka o slikaru Marku Radoničiću, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, str. 288—297.

Balestre (1666—1740), palu »Obraćenje sv. Pavla« u kotorskoj Collegiati, pripisanu Gaspereu Dizianiju (1689—1767), palu »Sv. Roko« Francesca Fontebassa (1709—1769) u crkvi Gospe od Skrpjela, te signiranu sliku »Sv. Nikola« iz 1787. Pier Antonia Novellija (1729—1804) u crkvi sv. Matije u Dobroti, kome se slikaru atribuirala i malena oltarna pala u navedenoj prčanjskoj kolekciji.

Od tih importiranih slika posebno bih, u istoj prčanjskoj zbirci crkvenih umjetnina, istakao sliku »Raspelo« koja se uvjerljivo povezuje uz samog Giambattistu Piazzettu (1682—1754), te dva vrlo kvalitetna portreta Antuna Lukovića iz Prčanja, biskupa Novigrada u Istri, a oba su djelo velikog mletačkog kasnobaroknog portretiste Alessandra Longhija (1733—1813).¹¹

19. stoljeće je najsiromašnije razdoblje u povijesti umjetnosti naše obale kad u skromnim likovnim zbivanjima pokrajine prevladavaju izrazite provincijske crte. Dok francuska vladavina nije ostavila neke značajnije tragove, prva i druga austrijska uprava, u kojoj Boka Kotorska postaje najperiferniji dio carske pokrajine Dalmacije, pokazuje neke diskretne, svjetlije tačke jednog čednog kontinuiteta slikarskih zbivanja.

Dok je još bio živ spomenuti Marko Radoničić, u Boki se pojavljuje s nekoliko radova talijanski slikar Francesco Potenza za koga se može naslutiti da je neko vrijeme i osobno boravio u Boki. U njegovim oltarskim palama poput one »Poklona mudraca sa sv. Andrijom« na oltaru obitelji Tripković u crkvi sv. Stasija u Dobroti iz 1803. i one s likovima svetaca Petra i Pavla u crkvi sv. Antuna u Tivtu iz 1818. godine, osjeća se spoj još prisutnih reminiscencija baroka i već uočljivih klasicističkih crta, dok se u njegovim velikim slikama biblijske tematike »Jefto susreće kćerku« i »Jefto ispunja zavjet« u neoklasičnom ugođaju salona palače Florio (sada Luković) u Prčanju mogu uočiti još dominantnije klasicističke crte u izrazu ovog osrednjeg, ali vještog slikara koji je proširio svoj djelokrug rada i do Splita, gdje je izveo palu »Stigmatizacija sv. Frane Asiškoga« u crkvi tog sveca na obali.¹²

Diljem Boke djeluje i domaći slikar Mihovil Florio (1794—1864), svećenik, narodnjak i prijatelj Gaja i Kukuljevića. Od njegovih osrednjih oltarskih pala prilično raznolika izraza i kvaliteta spomenuo bih one s likom sv. Roka u župnim crkvama u Lepetanima i u Donjoj Lastvi. I ovaj je autor, čiji je rad i slika sa sv. Petrom s pijetlom u župnoj pinakoteci u Prčanju, u većem retarda-

¹¹ U nemogućnosti da ovdje donesemo opširnu bibliografiju o ovim slikama, napominjemo da je mnoge njihove atribucije prvi bio dao G. Fiocco u svojim pismima upućenim don N. Lukoviću. Nekoliko ovih slika obradili su u posebnim studijama G. Gamulin i K. Prijatelj.

¹² K. Prijatelj, Slika Francesca Potenze u samostanu sv. Franje u Splitu, *Kulturna baština* XI, 16, Split 1985, str. 57—60. Od ranije literature v.: N. Luković, Prčanj, Kotor 1937, str. 39, 364—368.

cionom razmaku još uvijek bio zadržao odjeka baroknih kompozicijskih shema, spajajući ih s dominantnim crtama amaterski shvaćenog akademizma svog vremena.¹⁵

Bokeljskog porijekla bila je i slikarska porodica Grubaš (Grubacs) koja je u 19. stoljeću u Veneciji nastavljala tradiciju mletačkih vedutista iz Settecenta Canaletta, Bellotta i Guardija. Učenici venecijanske Akademije i dugo vremena — radi transkripcije imena — smatrani za Mađare, slikari iz ove porodice nastavljaju svoj rad generacijama. Najistaknutiji od njih je Karlo Grubaš (1801—?), čije se vješte i dopadljive vedute Venecije, nadahnute naročito Canalettom, nalaze u muzejima u Bassano del Grappa, Hannoveru i Oldenburgu i u privatnim zbirkama Bergama i Trevisa. Njegov sin Ivan (1830—1919) svojom vedutom Venecije s prikazom historijske regate u spomen onih koje su se održavale u vrijeme duždeva na blagdan Spasova (Perast, palača Visković) pokazuje da je ova tematika pobuđivala interes i preko jednog stoljeća nakon smrti njezinih velikih korifeja.¹⁶

U Veneciji se slikarstvom bavila i Ana Marija Marović iz Dobrote (1815—1887), nabožna spisateljica i pjesnikinja, poznatija kao osnivač Zavoda za moralno posrnule djevojke u Veneciji, autor slika sakralnog sadržaja i izrazitih akademskih tendencija.¹⁷

Veći kulturno-historijski nego li likovni značaj ima skup sakralnih slika velikog slovenskog hidermajerskog slikara Josipa Tominca (1790—1866) koje su u Boki došle zaslugom trgovca i mecena Gašpara Ivanovića iz Gornjeg Stoliva, slikovitog bokeljskog mjesta. To su oltarske pale »Sv. Petar, sv. Pavao i prorok Ilija« (1852), »Gospa od Ružarija okružena Otajstvima sa svecima Dominikom i Ivanom Krstiteljem« (1853) i »Sv. Roko« (1857) u župnoj crkvi Gornjeg Stoliva, slika s prizorima iz Kristova života (1853) u župnoj crkvi Donjeg Stoliva i mala platna s prikazima Posljednje večere i Krista na križu u župnoj pinakoteci u Prčanju. Ova su djela, inače velikog portretiste, nastala u Trstu u kasnom razdoblju njegova stvaralaštva kad su čak i portreti, koje je znao prožeti sebi specifičnom neposrednošću, evocirajući čitavu jednu epohu, bila izgubila raniju svježinu.¹⁸

Spomenuo bih, na kraju, da je Boka Kotorska — čije sam slikarstvo zapadne orijentacije od gotike do vremena narodnog preporoda nastojao u najkraćim crtama evocirati u uvjerenju da ima svoje značenje i u kontekstu jednog znanstvenog skupa posve-

¹⁵ K. Prijatelj, Slikar Mihovil Florio, Stvaranje XVIII, Cetinje 1963, I, str. 129—135.

¹⁶ K. Prijatelj, Karlo Grubaš (Carlo Grubacs), mletački vedutist bokeljskog porijekla, Zbornik za likovne umjetnosti 5, Novi Sad 1969, str. 345—348; K. Prijatelj, Bokeljske teme, o. c., str. 280—282.

¹⁷ N. Luković, Ana Marija Marović, Kotor 1963.

¹⁸ K. Prijatelj, Slike Josipa Tominca u Boki Kotorskoj, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, Zagreb 1964, IX, 3, str. 183—188.

ćenog vezama spomenika kulture i turizma — bila povezana i s dvojicom glavnih predstavnika slikarstva u Dalmaciji u Ottocentu prije Bukovca: Franjom Salghettijem Driolijem (1811—1877) i Ivanom Skvarčinom (1825—1891). Prvi je naslikao danas propalu palu sv. Mihovila u b. župnoj crkvi u Risnu, sliku sv. Ivana Krstitelja, danas u sakristiji crkve sv. Nikole u Perastu (porijeklom iz crkvice toga sveca u Glogovcu) i kopiju Dolcijeve »Bogorodice« iz kotorske katedrale, a drugi palu sv. Ivana Krstitelja za župnu crkvu u Krto-lima.

Naveo bih, ipak, da je jedinstveni bokokotorski zaljev inspirirao svojim krajolikom u drugoj polovici 19. stoljeća mnoge značajne umjetnike: Slovenac Anton Karinger (1829—1870) boravio je 1854—1857. u Boki i slikao njene motive u nekoliko svojih radova među kojima se ističe »Prenos knjaza Danila iz Kotora«, s dramatičnim prikazom toga grada u pozadini, Hrvat Ferdo Quiquerez (1845—1893) putuje 1875. preko Kotora u Crnu Goru i evocira kotorske vedute u nekoliko slika i grafika, a pejzaž Boke nadahnjuje francuskog graličara Théodorea Valéria (1819—1879), francuskog književnika Charlesa Yriarte (1833—1898) koji je svoje putopise ilustrirao vlastitim crtežima, te Mađara Fedora Karacsaya (1787—1859) od koga će C. Fisković uskoro objelodaniti niz prikaza tog kraja, zanimljivih i s umjetničkog i s kulturno-povijesnog gledišta.¹⁹

Upravo djelima ovih naših i stranih slikara — putnika simbolično zaključujemo ovu kratku sintezu, u želji da damo pregled slikarstva zapadnog usmjerenja u Boki Kotorskoj od početka 15. do pred kraj 19. stoljeća, posvećenu simpoziju o vezama umjetnosti i turizma Boke Kotorske.

¹⁹ C. Fisković, Boka Kotorska u akvarelima Fedora Karacsaya iz prve polovice 19. stoljeća, Spomenik SANU, CXXVII, Beograd 1986, str. 203—237.

RIASSUNTO

LA PITTURA DEGLI STILI DELL' EUROPA OCCIDENTALE NELLE BOCCE DI KOTOR DAGLI INIZI DEL QUATTROCENTO ALLA FINE DELL' OTTOCENTO

Kruno PRIJATELI

Nel Quattrocento hanno contatti colle Bocche i pittori ragusei Ivan Ugrinović e Matej Junčić, ma la personalità dominante e di più alta qualità è Lovro Dobričević da Kotor operante prima nella città natia e poi a Dubrovnik. Nel quadro della comunicazione vengono illustrati il suo profilo artistico, le sue opere principali (tempere, affreschi, miniature) e la sua evoluzione dal tardo gotico sotto l'influsso del Giambono al primo rinascimento con riflessi vivarineschi. L'autore accetta l'identificazione di questo pittore proposta da Miklós Bóskovits col «Maestro dell' Annunciazione Ludlow».

Nella seconda parte — dopo l'analisi delle rare altre opere del XV secolo di artisti locali — vengono descritti i principali dipinti di pittori italiani del periodo rinascimentale: la «Madonna col Bambino» di Giovanni Bellini (con probabile collaborazione della bottega) nella chiesa di S. Mattia a Dobrota, il «Cristo morto» opera molto probabile di Bartolomeo Montagna nella chiesa parrocchiale di Donji Stoliv, la pala con i santi Bartolomeo, Giorgio e Antonino di Girolamo da Santacroce nel tesoro della cattedrale di S. Trifone di Kotor e la «Crocifissione» attribuita a Francesco Bassano (colla probabile collaborazione del padre) nello stesso duomo.

La parte dedicata allo stile barocco reca l'analisi della principale personalità di quello stile nella pittura delle Bocche di Kotor: Tripo Kokolja (1661—1713) da Perast con speciale riguardo alla sua opera capitale: la decorazione pittorica del santuario della Madonna «od Skrpjela» sull'isola omonima davanti al Perasto e con un'appello per il restauro di questo complesso. Brevemente si parla pure degli altri pittori barocchi provenienti dalle Bocche (Antun Petar Mazarović, Giovanni Antonio Lazzari Vuković etc.) e delle opere principali importate dall'Italia e specialmente da Venezia nelle cittadine di questo meraviglioso golfo (Pietro de Coster, Antonio Bellucci, Caspare Diziani, Francesco Fontebasso, Giambattista Piazzetta, Pietro Antonio Nevelli, Alessandro Longhi etc.). Vengono infine menzionati anche i riflessi di origine barocca delle opere dei pittori tardobizantini (Lazović, Rafalović).

Passando all'Ottocento, l'autore parla dei modesti pittori locali (Marko Radoničić, Mihovil Florio, Ana Marija Marović), di Francesco Potenza artista tra il tardobarocco e il classicismo probabilmente operante nelle Bocche, della famiglia Grubacs che continua lungamente la tradizione del vedutismo veneziano, delle opere di J. Tominc, F. Salghetti Drieli e I. Škvarčina nelle Bocche e infine delle Bocche come fonte di ispirazione di pittori delle altre parti della Jugoslavia (Anton Karinger, Ferdo Quiquerez) e di altri paesi europei (Théodore Valério, Charles Yriarte, Fédor Káracsay).

L'autore conclude sottolineando la grande importanza delle opere di pittura pure per il turismo di questo territorio.

БОКОКОТОРСКО ОРУЖАРСТВО У ПРОШЛИМ ВЕКОВИМА

У културно-историјске знаменитости Боке Которске, које би требало да добију и одговарајуће значење и место у нашим данашњим сазнањима о вредностима и лепотама овог делића Југославије, безусловно би се морали убројити и производи бококоторских мајстора оружара, споредо са делима златара. У музејима и приватним колекцијама у Боки Которској а нарочито у Котору, као и у Београду, Загребу, Сарајеву, Цетинју, похрањене су многобројне творевине тих, до сада углавном непризнатих, вештака из домена примењене уметности.

Највише оружја сачувано је из друге половине XVIII и пре половине XIX века — хладног и ручног ватреног оружја са системом паљења на кремен — из времена када је у Котору, Рису и Херцег-Новом радио велики број мајстора оружара, који су задовољавали нарастале потребе за оружјем Црне Горе пре свега, а затим и житеља њихових места, бококоторских села и робака и пријатеља у Херцеговини. До нас је допро мали број примерака оружја из ранијих векова, за које би се са сигурношћу могло тврдити да су рад домаћих мајстора.

Из те групе сачуваног старијег оружја требало би на првом месту навести већ толико пута помињани мач из Музеја у Перасту, који је наводно припадао Вуку Бранковићу, а који је, такође наводно, Перасту поклонио Никола Зрински. Мач представља комбинацију италијанског једнооштрог сечива из друге половине XVI века, кренице истог порекла из прве половине XVI века и раскошне дршке стилизованог арапско-мароканског типа, украшене драгим и полудрагим камењем и окривима од сребра. Такав тип дршке је, изгледа, ушао у инвентар производа бококоторских оружара током XVII века и то, с једне стране, посредством северно-талијанских оружарских центара који су радили оружје за домаће трупе у Млетачкој Далмацији, а с друге стране, базирајући се добрим делом на традицијама израде сличног типа дршке на средњовековним корлама. У нешто модифицираном облику таква дршка се наилази на бокел-

ским сабљама из нешто каснијег времена, као и на палошима, врсти једносеклних мачева, у знатно поједностављеном облику. У сасвим скромној варијанти таква дринка се налазила и на тзв. албанским мачевима, који су улазили у обавезно наоружање појединих градова у Млетачкој Далмацији крајем XVII века.

У Поморском музеју у Котору похрањен је бодеж који је израдио Митар Петров 1700. године. По техничким својствима и обликом припада типу италијанских бодежа из друге половине XVII века, а по украсима, који су изведени нијелом на сребрној основи — античке завојите линије са далама — и крсноцом у облику змије са плаво-зеленим камењем, приближава се арапско-медитеранском кругу веровања и укуси.

Такође у Поморском музеју у Котору налазио се и најранији сачувани примерак пиштоља деленше из првих деценија XVIII века. Он је технички савршен и мајсторски украшен сплетом елемената из европског и левантинског барока, уз обавезни нијело, при чему су сви мотиви још увек распоређени у правилној симетрији која подсећа на ренесансна решавања плоча.

У ране примерке требало би убројити и две цеви пушака цефердара које се налазе у приватном поседу. На једној пушки, која је рађена 1855. године, како је записано на механизму за окидање, налази се цев, рад херцеговског пушкара Вукомана из 1706. године. Према натпису на цеви та некадашња пушка је припала Мијату Комненовићу, уваженом и богатом становнику Томле. Сачувана цев представља најстарији, до сада пронађени, примерак цевни пушке кремењаче цефердара у Југославији и носи све особености, тада још увек у Херцег-Новом присутне, турске примењене уметности. Друга цев се такође налази на пушки цефердару из прве половине XIX века. Њу је израдио мајстор Никола Дучић 1750. године за извесног Јову Новљанина. Непосредно пошто је начинио ту цев Никола Дучић је умро; у попису становништва Томле из 1758. године наведене су „сироте Николе Дучића“. Ова цев представља најбоље сведочанство високог умећа херцеговских пушкара из прве половине XVIII века.

На основу до нас допрлог хладног и ручног ватреног оружја могло се сазнати и утврдити да су битне карактеристике тог оружја, израђеног у оружарским радионицама у Котору, Перасту, Рисну и Херцег-Новом у дугом временском току, биле: висок ниво техничког умећа, прецизност израде и раскопан изглед. За то оружарство је посебно била карактеристична типолошка уједначеност истих врста оружја.

У типолошком погледу примерци бокелског хладног оружја — пожеви, једно време и мачеви, сабље и палоси — поседују доста особина истоврсног оружја израђеног у италијанским оружарским радионицама, пре свега у северној Италији. Иако под извесним утицајима северно-италијанског начина израде ручног

ватреног оружја са системом цељења на кремен, а нарочито Брење, бокелски пиштоли „лединише“, витке кубуре са малом јабуком, које се каткад називају и „златке“, дуге пушке „танчице“ или „арнаутке“, пушке цеферлари, са богатим украсима од седефа, изједначају се изгледом са северно-албанским и источно-херцеговачким, у зависности од типа који се израђује. На тај начин образован је један посебан круг Јадранско-медитеранског оружарства, али и са видљивим локалним обележјима. Као и у ове две области и на творевинама из Бокве Которске уочљиви су складно уједињени и у целину прешетени утицаји Истока и Запада, али они су овде претворени у хабитус који је типичан само за Бокву.

Тој типичности у знатној мери су допринели и бокелски златари који су украшавали оружје веома допадљивим оковима од сребра и позлаћеног сребра, уз додавање обавезног нијела. По финоћи израде њихови једини конкуренти, али без употребе нијела, у украшавању заједничких врста оружја, били су златари из Скадра и једним делом из Сарајева у XVIII веку. Карактеристике рада бокелских златара на оковима оружја, у глобалу узето, састојале су се у примени орнаменталних решења која припадају мешавини стилова, почев од левантинског и чистог барока с реминисценцијама из ренесансе, касне готике, па чак и антике, уз општа места из балканског репертоара мотива, потпуно у складу са укусом света одијаног у сфери медитеранско-оријенталних утицаја.

Многобројни су стицаји околности који су условили да се постигне високи технички квалитет израде, леп изглед, типолошка уједначеност оружја исте врсте, као и типичност. Ту би на првом месту требало убројати дугу традицију израде оружја у Бокви, првенствено у Котору, колико је до сада познато. Она се у овом граду одвијала без временских прекида. Стари мајстори су преносили своја знања својим помоћницима, они су га усавршавали, допуњавали и даље предавали, а у складу са владајућом климом у глобалном систему, култури и тамо постојећим субкултурама.

Према непотпуно сачуваним которским архивским књигама и подацима из Дубровачког архива, у Котору су у првој половини XV века радила, поред оклопара, штитара, мајстора за самостреле, бројних ковача, и 24 мачара, не рачунајући шегрте. То је било више него у Дубровнику у то исто време — тамо их је било 18, а Дубровник је тада био један од најважнијих оружарских центара на Балкану. Бројност мајстора, која је један од предуслова и за добијање квалитетних израђевина, била је ту заступљена и у каснијим вековима. На пример, у прве две деценије XVIII века прошло је кроз которску канцеларију осам мачара, односно сабљара, а то сигурно није било и њихово коначно бројно стање.

Фрагментарност сачуваних података не значи да оружарске делатности није било и у Перасту, Рисну и Херцег-Новом у средњем веку и на прелазу у нови век. Евлија Челебија је записао у другој половини XVII века да је у Рисну раније била веома развијена израда барута, а знатна производња оружја у XVIII веку и у првој половини XIX века, која је тамо постојала, морала је почивати на некаквим основама.

Исти је случај и са Херцег-Новим. Херцег Стјепан Косача је покушао да организује радионицу за израду оклопа, а оружје се сигурно ковало и украшавало у том граду за време турске власти. Нажалост, турски извори су нам још увек непознати. Оружарство, тачније производња ручног ватреног оружја са системом паљења на кремен, почела је да буја у Херцег-Новом с освитом XVIII века, када је овај град и његово подручје дошло под управу Венеције. У току овог столећа ту су радила 22 пушکارа, у Котору их је било 16 мада се Котор сматрао главном оружницом Боке Которске. У погледу ручног ватреног оружја он поново задобија примат у другој половини XIX века, а у интеракцији са борбама за слободу у Црној Гори. Котор је постао највећа радионица пушкарских и пиштољских кременача и тада је у њему радило 29 пушکارа.

Нема никакве сумње да се оружје радило и у Перасту. Тамо је, како је већ речено, створен и посебан, специфичан за Пераст, тип дршке мача, који је већ крајем XVII века био познат и ван Боке Которске. У Великом Каштелу у Стопу и у тврђави Корупи у Малом Стопу написано је 1689. године и 40 мачева са пераштанском дршком.

Други важан чинилац у развоју бокелског оружарства произлазио је из географског положаја Боке. Занимање њених житеља, који су пловећи морима или кретајући се копном упознавали људе и нарави других земаља, утицало је у знатној мери бржој циркулацији по пореклу разних културних добара, струјању нових идеја, ширењу хоризоната. У инвентарима оружја Боке с краја XVII и из првих деценија XVIII века забележене су северноафричке, немачке, италијанске, албанске пушке, уз бројне пушке без даљих ознака, брешенски пиштољи, морешки бодежи, итд.

При свему томе значајну улогу су имале и постојеће демографске и етничке структуре у Бокви Которској. После окончања морејског рата, када је део Боке који је до тада био под Турцима припао Венецији, почео је да се мења етнички и демографски састав. Уз Италијане, који су службом или својим пословима боравили у бокелским градовима, мали броја Албанаца, Грка и уз резиденцијалну популацију Словена, цивилизованих у медитеранском значењу појма, људски и економски потенцијал Боке почели су да представљају досељеници из Црне Горе и Херцеговине. Сви су они стизали са својим потребама

и жељама, али и са својим навикама. На то су морали да реагују тадашње занатлије, не заборављајући и своје обавезе према својим старијим кумцима, навикнутих на друге типове оружја и другу врсту украса на њима. Тако су се уз мачеве „скјавоне“, мачеве „на италијански начин“ или „all'usanza“ користили и јатагани. Уз обичне пушке, затим оне намењене лову, лову на птице, срећу се и пушке рабене „на словенски начин“ или „на турски начин“, финеклије „alla turchescha“, затим оне од љубичасте тканине са срменим везом, или од црвеног самта, такође извезене срмом.

Са досељеницима су у Боку Которску пристизали и мајстори оружјари, означени понекад у документима турским терминима: туфекчије, бичакчије. То су били добри мајстори који су донели своја умећа стечена у значајним оружјарским центрима централног Балкана, као што је, на пример, била Фоча, где су се у многобројним радионицама израђивали првокласни јатагани и кошије раскошних турских пушака. Мајстори су стизали и из Мостара, Требиња, Подгорице, такође значајних средишта за израду хладног и ручног ватреног оружја у европској Турској. Они су унели у Боку Которску тип пушке кременаче зван цефердар, који постаје особеност пушкарства Боке.

Пушка кременача с именом цефердар је била позната у Херцеговини већ у другој половини XVII века, наводи се у једној опоруци из Мостара 1685. године. Четири године лошије, 1689. забележена је у Которском архиву поводом плачке трговца из Фоче и пушка звана цефердар. Већ у првим годинама XVIII века она је била уобичајена у Боки: „пушка у просто народном говору названа чефердан“, како је означено у једном которском запису из 1713. године.

Пушка цефердар представља најизразитији пример успешног спајања Истока и Запада. С Истока је преузета цев, раскошно украшена, механизам за окидање и име, а из Италије тип кундака, тзв. француски кундак, украси од селџа, који су се током времена мењали, као и декоративни метални окви.

Такве пушке радили су, дакле, у прво време придошли мајстори. Према непотпуним подацима из Которског архива у Котору је било у XVIII веку од 16 пушкара шесторо из Подгорице, четворо из Старе Црне Горе и један из Фоче. У Рисну се у то време такође помиње пушкар из Подгорице, а у Херцег-Новом је од 22 пушкара петоро било из Подгорице, из Фоче један и тринаест из Херцеговине. Поред заједничког територијалног порекла, сви ти мајстори су били и сроднички повезани, крвним везама или браком и кумством, што је делом и довело до типолошког изједначавања истих врста оружја, које су они радили, у разним местима Боке Которске.

При набрајању детерминирајућих чинилаца, важних за развој оружарства у Боки Которској, потребно је поменути и оружје које је Венеција намењивала свим тала постојећим сталним и привременим војним формацијама. То је било оружје истог типа као и у Млетачкој Републици у то време: пиштољи које је радио Pietro Bella, мајстор из познате оружарске породице из Бреше, мачеви скјавоне, мачеви звани „вуковци“, пушке чувеног пушкарa Lazara Lazzarina из Бреше. То оружје је дељено одредима војника стационираним у градовима у Боки, као и цивилима, одраслим мушкарцима, који су имали одређене војне обавезе. Приликом испитивања свих странаца, настањених у Котору, 1738. године, Јаков Маруди из околине Скадра је изјавио, поред осталог, да у кући има једну пушку коју је добио од државе, јер је уписан у бомбардијере.

Истовремено с оружјем италијанског типа и израде Венеција је лиферовала у Бокву Которску, као уосталом и у Далмацију уопште, пушке, пиштоље и мачеве, специјално рабене за домаће трупе. То су биле пушке кременјаче „alla albanese“, на албански начин, а код нас познате као пушке танчице или арнаутке. Пиштољи кременјачи „alla albanese“ у Боки Которској су се звали леденице, а у подручјима са пушкарима албанског порекла „целине“. Затим су испоручивани и мачеви, такође „alla albanese“, који у многоме подсећају на бокељске палосхе. Ти унети примерци оружја, који су током дугог низа десетљећа пристизали у знатном броју, послужили су домаћим мајсторима као узор за даље репродуковање, уз домаће варијантне детаље, а исто донекле и окови на том оружју.

И најзад, постојала је и трговина, дозвољена или противзаконита: импорт из Италије готових производа или само цевни, механизма за окидање и сечива.

Током времена у склопу свих тих околности стварали су се специфични бококоотрски типови оружја, јединствени за цело подручје. Они су били препознатљиви не само по типу, већ, пре свега, по богато сребрном жицом таушираним цевима пушака и пиштоља, корицама хладног оружја које су биле целе прекривене сребрним оковима, каткад с урезаним именом власника и годином израде, и оковима на хладном и ручном ватреном оружју од сребра, често и позлаћеног, са шјелом, коралима, а у ранијим вековима и са драгим и полудрагим камењем.

У целини узето, сви производи бококогорских оружара: мачеви, сабље, боежи, ножевн, палоси, пушке, цефердари и арнаутке, пиштољи и леденице и златке, као и оружни прибор — фишеклије, зејтинлице, арбије — поседују све особености усавршеног техничког знања мајстора, прецизност њихове израде и раскошност изгледа. Сви ти вешти ковачи и таушери, одлични и префињени златари, творци тог оружја, стварали су мала ремек-дела која се могу убројити међу најлепше примерке

хладног и ручног ватреног оружја са системом паљења на кремен, које је у прошлим вековима рабено у оружарским центрима централног Балкана. Зато они заслужују да им се поклоним пажња и вредновање које им сигурно припада.

*
*   *
*

Овај сумарни преглед бококторског оружарства у прошлости базиран је на неobjављеним документима из Которског, Херцеговског и Дубровачког архива, мојих личних сазнања до којих сам дошла током вишегодишњег проучавања оружарства у југословенским земљама у протеклим вековима, као и на подацима из релевантне литературе. Студија о херцеговским пушкарима у XVIII и XIX веку биће objављена у следећем броју часописа „Бока“. Посебно ће бити обрађени и которски оружари и златари у прошлости.

ZIDNO SLIKARSTVO U BOKI KOTORSKOJ I NEKI ASPEKTI NJEGOVE PREZENTACIJE

U bogatoj i raznovrsnoj umjetničkoj baštini Boke Kotorske zidno slikarstvo zauzima značajno mjesto. Posljednjih godina znatno je dopunjeno naučno saznanje o toj djelatnosti, tako da danas imamo impozantan broj spomenika — pretežno sakralnih — sa zidnim slikama najrazličitijeg stepena očuvanosti.¹ Pa iako ti spomenici nemaju onu monumentalnost i umjetničko zračenje poput poznatih manastira Srbije, Makedonije i unutrašnjosti Crne Gore, oni ipak na osoben način skreću pažnju na sebe, prije svega svojom stilskom heterogenošću, kulturno-umjetničkim značajem, a ponekad i visokim umjetničkim domenom.

Najstariji pokušaj likovnog izražavanja u Boki, doduše vrlo rudimentarnog, nalazi se u Lipcima, gdje je na jednoj stijeni-okapini naslikana scena lova na jelene. Taj događaj, u biti egzistencijalne prirode, opsijedao je čovjeka i prožimao njegove misli još od paleolita. U Lipcima je on predstavljen na način koji nema izravnu komparaciju ni sa jednim poznatim primjerom u praistorijskom slikarstvu. Na neravnoj plohi stijene prikazano je krdo jelena, dva lovca na konjima sa kopljima u rukama, te nekoliko svastike. Jelena su nejednake veličine, svi usmjereni nadesno, s tijelima u profilu, dok su im rogovi s parošcima predstavljeni u *en facu*. Naslikani su »skeletnom« tehnikom, tako što su trupovi životinja šrafirani poprečnim i kosim namazima krečnobijele boje nanijete prstima direktno na stijenu. Nastanak ovih slikarija vezuje se, uglavnom, za doba bronzne,² mada za takvu dataciju još nijesu nađeni valjani dokazi. Naučnu potvrdu nijesu stekli ni neki poku-

¹ Do sredine ovog vijeka gotovo se nije znalo za fresko-slikarstvo u Boki Kotorskoj. Do tada se pisalo jedino o fragmentu freske u kotorskoj katedrali i o slikarstvu u Rizi Bogorodice. U posljednje tri decenije evidentirane su freske u desetak spomenika. Taj broj se poslije aprilskog zemljotresa danomice povećava.

² P. Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd — Titograd 1980, str. 58.

šaji da se kompozicija lova u Lipcima poveže sa srednjim vijekom i uspostavi analogija s motivima na stećcima, uz pomoć morfoloških sličnosti pojedinih motiva.³ Na teškoće nailazi i teza o srodnosti Lipaca sa crtežima na stijenama u Val Kamonika u italijanskim Alpima.⁴ Jer teško je dovesti u vezu dvije geografski tako udaljene pojave iz vremena kada se još živjelo na primitivnom stupnju lovačko-sakupljačkog privredivanja, a bez posredništva jedne jedinstvene civilizacije. Pored toga, Val Kamonika je pojava jedne izrazite kontinentalne regije, dok Lipci nose u sebi i neke maritimne akcente. Tako je P. Mijović u jednom ornamentalnom segmentu otkrio prikaz ilirske liburne sa razvijenim jedrima.⁵ To svakako baca zanimljivo svjetlo na slikarsku predstavu u Lipcima, koja je — u to nema sumnje — imala kulturno-magijsko značenje, dok je njen »autor« bio još lovac, ali lovac koji je već bio spoznao i okusio blagodeti mora.⁶

Ovaj jedinstveni spomenik praistorijskog slikarstva na našoj obali do sada nije korišćen kao motiv turističke ponude. Za to su, svakako, postojali i neki objektivni razlozi. Jer, uprkos svojoj atraktivnosti kao rijedak primjer praistorijskog slikarstva, on skoro isključivo pobuđuje interesovanje naučne a ne i šire javnosti. Tome doprinosi nepristupačnost terena na kome se nalazi lokalitet, do kojega se dolazi jednom uzanom, teško prohodnom stazom. Sami crteži su slabo pregledni sa zemlje, zaklonjeni su rastinjem koje djelimično raste direktno na stijeni okapine. Sve ovo utiče da se na ovaj spomenik ne može gledati kao na punkt koji bi se turisti-

³ Đurđe Bošković dokazuje da se radi o srednjovjekovnim prikazima inspirisanim motivima sa stećaka. Takvu tvrdnju Bošković potkrepljuje kompariranjem »svastika« u Lipcima i na nekim stećcima u Bosni i Hercegovini (D. Bošković, *O poreklu kompozicije lova u Lipcima*, *Starine Crne Gore*, III–IV, Cetinje 1966, str. 13–21).

⁴ Za takvu mogućnost zalagali su se Draga i Milutin Garašanin (*Istorijska Crna Gora 1*, Titograd 1967, str. 72–74). Tu oni »nesumnjivo« povezuju Lipce sa trećom fazom u Val Kamoniki koja se vremenski fiksira između 1600. i 1200. g. prije nove ere. Isti autori su kasnije djelimično revidirali svoj stav u vezi analogije Lipci — Val Kamonika (*Umjetnost na tlu Jugoslavije, Praistorija*, 1982, str. 112).

Za slikarstvo — Val Kamoniki up. E. Anati, *La civilisation de Val Camonica*, Arthaud, Paris 1960; Id. *La datazione dell'arte preistorica camuna*, Studi Camuni, Breno 1963.

⁵ P. Mijović, nav. dj., str. 58.

⁶ Tragovi pradačne čovječje orijentacije prema moru nađeni su i u pećini Spili iznad Perasta. O tome up. G. Brajković, *Najstariji slojevi pomorskog naselja Perast, 12 vijekova Bokeljske mornarice*, Beograd 1972, str. 51–56.

⁷ Ostaci crteža na okapinama evidentirani su još na Žutoj stijeni u koritu Komarnice, Vezirovoj bradi kod Ulcinja, Zljebu kod Višegrada, Badnju kod Stoca i na Bilim brigovima kod Karlobaga (up. P. Mijović, nav. dj., str. 57–58).

čki mogao valorizovati *in situ*. Međutim, isticanjem kopija, umjetničkih fotografija i sličnih izložaka u nekoj budućoj muzejsko-galerijskoj postavci doprinijelo bi boljoj popularizaciji ovog spomenika na turističkom planu.

Sljedeći spomenik slikarske umjetnosti u Boki čine — posmatrano hronološki — podni mozaici u Risnu iz 2. vijeka naše ere. Ta muzivna dekoracija ukrašavala je podove jedne otmene rimske vile koja se nalazila u predgrađu antičkog *Rhiziniuma*, a sastojala se od više prostorija raspoređenih u nizu oko pravougaonog atrijuma. Po maštovitosti geometrijskih kombinacija i stilizovanih vegetabilnih motiva spada u najatraktivnije podne mozaike u Jugoslaviji. Posebno je zanimljiva polihroma predstava boga sna — Hipnosa, rijetkog božanstva u šarenilu antičkog panteona, koji je očito ukrašavao pod spavaće sobe vlasnika vile.

Risanski mozaici su konzervatorski zaštićeni, ograđeni i djelimično pokriveni improvizovanom nadstrešnicom ispod koje su smješteni i drugi arheo-nalazi iz antičkog Risna. Citav lokalitet je, dakle, prezentiran na zadovoljavajući način, naučno razjašnjen i konzervatorski zaštićen, te se u ovom pregledu nećemo na njega duže zadržavati.

Nakon duže destabilizacije izazvane seobom naroda slikarstvo u Boki Kotorskoj i susjednim oblastima počelo je da postaje sve više oblik umjetničkog izraza, ovoga puta u okviru vizantijske teme Dalmacije, odnosno već ojačale države Duklje. Nažalost, zbog čestih zemljotresa i neotpornosti materijala to slikarstvo je dospjelo do nas u veoma okrnjenom, čak fragmentarnom stanju. Jedno veoma dobro slikarstvo krasilo je zidove crkve sv. Tome u Kutima kod Herceg-Novog. Ostaci svetiteljskih likova pronađeni prilikom arheoloških iskopavanja dozvoljavaju približnu dataciju u sredinu 12. vijeka. Oni se danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

Iz istog vremena, a možda nešto i ranijeg, potiče stariji sloj fresaka u crkvi sv. Mihaila u Kotoru. Od njega su vidljivi samo donji djelovi stojećih svetitelja izvedenih dosta grubo debelim linijama na okernoj osnovi i plavoj poleđini. Ovi se fragmenti — makar samo hipotetično — mogu dovesti u vezu sa slikarstvom u crkvi sv. Mihaila u Stonu iz druge polovine XI vijeka.⁴

Nešto bolje je očuvan dio fresko-dekoracije u crkvi sv. Luke u Kotoru, koja je nastala namah pošto je crkva bila dovršena 1195. godine. Na južnom zidu zapadnog traveja naslikane su tri figure stojećih svetitelja — u sredini jedan episkop, a sa strane dvije mlade mučenice, od kojih jedna ima krunu na glavi. Preovladava mišljenje da se radi o Svetom Silvesteru, Svetoj Katarini i Varvari

⁴ Up. Rajko Vujičić, *O freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru*, zbornik »Boka«, 17, str. 292.

ili Agati,⁹ mada ima i drugačijih mišljenja.¹⁰ No mnogo važnije od same identifikacije likova jeste slikarski postupak i likovni jezik kojim govori ovaj stari živopis: naglašeni vertikalizam i linearnost, romanički osjećaj za crtež, težnja ka monumentalnosti uz maštovito kombinovanje ornamentalnih ukrasa, samo su neke odlike koje tom živopisu daju posebno mjesto u našem ruralnom slikarstvu. Sažimanje raznorodnih uticaja istočnog i zapadnog kulturnog kruga, tj. vizantijskih i romaničkih, pravoslavnih i katoličkih, koje su prisutne u sv. Luki, biće jedna od bitnih odlika kotorskog slikarstva i u narednim stoljećima.

Ne zna se ko je bio niti odakle je došao slikar. Međutim, način njegovog slikarskog razmišljanja — vizantijska orijentacija s reminiscencijama na južnoitalske spomenike, upućuje na zaključak da se radi o grčkom ili apulijskom porijeklu majstora i njegovog djela.

Samo koju godinu mlađe su freske u *crkvi Rize Bogorodice* u Bijeloj. U staroj apsidi, koja je ušla u sastav novije građevine s početka prošlog vijeka, sačuvani su zanimljivi ostaci fresaka: u polukaloti Bogorodica Orante sa Hristom na grudima, kojima se klanjaju anđeli s pokrivenim rukama, dok se u donjoj zoni šest crkvenih otaca klanjaju Hristu-žrtvi. Portret izvjesnog episkopa Danila naslikan je u maloj niši poviše episkopskog prijestola. Vjerovatno se radi o crkvenom dostojanstveniku koji je bio ktitor živopisa, koji je izveden jednostavnim slikarskim postupkom od svega nekoliko tonova. Signature i natpisi ispisani grčkim jezikom potkrepljuju pretpostavku da je slikar bio stranac.¹¹

U drugoj polovini XIII vijeka nastale su freske u *crkvi sv. Petra* u Bogdašićima, od kojih je nedavno otkriven jedan njihov dio u južnoj pijevnici — na svodu Silazak sv. Duha, a u prvoj zoni stojeće figure nekoliko sv. ratnika i mučenika. Iako skučen prostor nije dozvoljavao majstoru da se razmahne, ipak se iz pojedinih figura i portreta može naslutiti odjek onog prefinjenog i monumentalnog slikarstva XIII vijeka na čijem vrhu stoje freske manastira Sopoćana.

Jedna skupina slikara zvanih »pictores graeci« živopisala je 1331. g. *katedralu sv. Tripuna* u Kotoru, o čemu nas obavještavaju arhivski spisi. Danas na žalost ne znamo kako je to slikarstvo u cjelosti izgledalo, ali je — sudeći po nadahnutim opisima kotorskog humanističkog pjesnika Ivana Bolice — moralo biti vrlo impresivno. U glavnoj apsidi su se, sasvim slučajno, sačuvale scene

⁹ Vojislav J. Đurić, *Vizantijske freske Jugoslavije*, Beograd 1974, str. 28—29.

¹⁰ A. Skovran, *Novootkrivene freske u crkvi sv. Luke u Kotoru*, Zograf 4, Beograd 1972, str. 76—77.

¹¹ Vojislav J. Đurić, nav. dj., str. 29. i napomena 28, gdje je data i starija literatura.

»Rapeće« i »Skidanje s krsta«. Tretman figura, ekspresivnost i izvjesne karikaturalne crte odaju gotički manir koji je u to doba već snažno zapljuskivao naše priobalje. Neke stilske karakteristike i sličnost sa mozaicima u baptisteriju crkve sv. Marka u Veneciji¹² ukazuju na mogućnost da su neki grčki slikari stizali u Kotor preko Mletaka.

Gotičke orijentacije su i freske u kotorskoj crkvi svetog *Mihaila*, mada su po ikonografiji bliski vizantijskom načinu poimanja religioznog slikarstva. Zacijelo ih je po narudžbi izradio neki domaći slikar vaspitan u duhu moravskih tradicija.

Pored »Deisisa« u apsidi su prepoznatljive još i kompozicije »Blagovijesti« i »Vaznesenje«, dok se od pojedinačnih figura prepoznaje Sveti Tripun s modelom grada Kotora u ruci. Produhovljena lica, suzdržani otmeni pokreti, znalački raspored prostora i jasna slikarska artikulacija odaju ruku talentovanog i iskusnog majstora. Možda se radi o slikaru Jovu iz Debra, koji se pominje sredinom XV vijeka u fresko-natpisu u stolivskoj crkvi sv. Bazilija.¹³

Još nekoliko kotorskih crkava bilo je živopisano najkasnije do XV vijeka. Freske su imale sada razrušene crkve sv. Jakova od Lode (čija osnova je nedavno pronađena na jugoistočnom dijelu Trga od oružja), zatim sv. Nikole i sv. Franja na Gurdiću. Živopisana je bila — i to kako se čini u cjelosti — i Marija Koleđata, u kojoj se ostaci fresaka primjećuju u oltarnom prostoru i u kaloti kupole (Hristos Pantokrator), kao i crkva sv. Pavla, gdje su vidljivi ostaci jednog »Deisisa« u niši ispod ulaznih stepenica. Navedeni podaci govore o brojnosti i popularnosti zidnog slikarstva u srednjovjekovnom Kotoru. U gradu su postojale slikarske radionice čiji su pripadnici izvodili radove ne samo u susjednim oblastima (Podlastva, Duljevo, Grahovo) već i u udaljenim djelovima prostrane raške države. Takav polet je omogućio pojavu slikara kakav je bio Lovro Marinov Dobričević.

Lovro je stasao u Kotoru, školovao se u Veneciji, da bi svoja najbolja štafelajna djela ostvario u Dubrovniku (poliptisi u Dominikanskom samostanu i na Dančama). Na žalost, skoro sva njegova štafelajna djela koja su bila u Boki, a njih je moralo biti u znatnom broju, propala su ili nestala. Ali, na sreću, odnedavno se zna za njegovo fresko-slikarstvo u manastiru Savini i crkvi sv. Ane u Kotoru, što će budućim istraživačima olakšati da dublje proniknu u slikarski profil našeg najboljeg majstora XV vijeka.

U Maloj crkvi Uspenja Bogorodice u manastiru Savini otkriveno je prije nekoliko godina, ispod mlađeg sloja živopisa, jedno mnogo starije i bolje slikarstvo. Ono je pokrivalo istočni dio hrama — apsidu, svod i istočni travčej. Nakon pažljivog čišćenja, konzerviranja i djelimičnog restauriranja na svjetlo dana su se pojavile

¹² Isti, nav. djelo, str. 58. i napomena 61.

¹³ Rajko Vujičić, nav. dj., str. 296—298.

freske, koje po svojim slikarskim kvalitetima i stilskim odlikama zauzimaju izuzetno mjesto u našem srednjovjekovnom zidnom slikarstvu. V. Đurić je freske atribuirao kotorskom slikaru Lovru Marinovu Dobričeviću, za mogućeg ktitora hrama i živopisa pretpostavio je hercega Stefana Vukčića Kosaču (što potvrđuju i neki pisani turski izvori), a njihov nastanak vezao je za šestu deceniju XV vijeka.¹⁴ Sudeći po rasporedu i temama oslikanih partija bilo je predviđeno da se živopiše čitava crkva. Zbog čega je posao iznenađujuće prekinut ne može se sa sigurnošću objasniti. Ostaje tajna da li je ktitoru ponestalo sredstava, ili je možda u pitanju bila neka od brojnih najezda Turaka, koji će koju deceniju kasnije zauzeti i sâm grad Herceg-Novi. Laki, prozračni kolorit u kome dominiraju svijetlo-crveni, zeleni, plavi i oker tonovi, daje ovom ansamblu zidnih slika diskretnu lirsku notu. Otmjeni stavovi figura, čvrsto modelovane draperije s oštro prelomljenim naborima, kao i tipologija likova, uglavnom su u duhu Dobričevićevog slikarskog govora. Brzina kojom se moralo raditi u fresko-tehnici natjerala je majstora da neke partije prepusti svojim pomoćnicima — kao što su, na primjer, ruke svetitelja koje spadaju u najslabije partije čitavog ansambla.

Iako su freske u Savini rađene po obrascu vizantijske ikonografije, one po svojim slikarsko-stilskim odlikama pripadaju zapadnom slikarstvu gotičke orijentacije. Ovakva simbioza bikonfesionalnih elemenata — zapadnih i istočnovizantijskih — mada nije izuzetna, dosta rijetko se susreće u nas. Međutim, u samoj Boki Kotorskoj ima nekoliko primjera gdje su ta dva suprotna slikarska koncepta isprepletana ili srasla jedan s drugim. To je prisutno na freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru, a posebno u crkvi sv. Bazilija u Stolivu.

Lovru Dobričeviću se pripisuju još i freske, odnosno ostaci fresaka u crkvi sv. Ane u Kotoru. Ta romanička crkvice s početka XIII vijeka dobila je zidnu dekoraciju negdje krajem prve polovine XV vijeka, što bi značilo da ona pripada ranoj fazi našeg slikara. U natpisima na narodnom jeziku koji su ispisani ispod figura sv. Martina i sv. Katarine Sijenske čitamo i imena ktitora pojedinih partija živopisa — Katarina i Maruša.¹⁵ Tipološka sličnost lika sv. Martina sa fizionomijama starijih svetitelja u Savini, a dobrim dijelom i sa likovima na očuvanim Lovrovim poliptisima u Dubrovniku, govori u prilog istog autorstva.¹⁶

Izgleda da su samo koju godinu starije freske u crkvi sv. Mihaila u Kotoru. Tu je oslikan skoro čitavi istočni zid i kohna

¹⁴ Vojislav Đurić, *Manastir Savina*, zbornik »Boka«, 5, Herceg-Novi 1973, str. 3—17.

¹⁵ Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, zbornik »Boka«, 15—16, Herceg-Novi 1984, str. 423—435.

¹⁶ Isto.

apside sa tri kompozicije (Blagovijesti, Doisis i Vaznesenje Hristovo) i četiri pojedinačne figure (sv. Tripun, sv. Dominik, prorok Danil i jedan neidentifikovani svetitelj).¹⁷ Na njima se osjeća gotička orijentacija, mada su po stilu i ikonografiji bliski vizantijskom poimanju religioznog slikarstva. Njihov autor je bio neki iskusni majstor koji je odnekud iz unutrašnjosti dospio u Kotor. Mogao bi to biti Jovo iz Debra, kojega kao svog učitelja pominje nešto pozniji slikar fresaka u *crkvi sv. Bazilija* u Stolivu, koji se potrudio da nam ostavi podatke i o vremenu nastanka živopisa i njegovim naručiocima. Pored niza zanimljivih podataka koje nam saopštava, taj fresko-natpis predstavlja posebnu rijetkost i zbog toga što je ispisan talijanskim i slovenskim jezikom, podjednako vješto izvedenim latiničkim i ćirilickim slovima.

Slikar je isto tako »izmiješao« popularne svetitelje rimokatoličke i istočno-pravoslavne. Tu je sv. Tripun s modelom Kotora u ruci predstavljen na zapadnjački način, dok su odmah do njega sv. Đorđe, sv. Dimitrije i sv. Teodor izvedeni u vizantijskoj tradiciji, da bi se povorka stojećih svetitelja završila sa sv. Katarinom, opet u zapadnom maniru. Slično je i na drugom zidu. Pored tipično pravoslavnih svetitelja sv. Nedjelje i sv. Petke postavljen je popularni zapadni svetac sv. Franjo, a do njega sv. Nikola kojega podjednako štiju obje konfesije. Gornje zone su ispunjene scenama Velikih praznika — Rodenje, Sretenje, Krštenje, Vaskrsenje Lazara, Uspenje Bogorodice, Cvijeti, Raspeće, Mironosnice i »Noli me tangere«. Friz ljupkih anđela postavljen je na potrbušju svoda.

Iako majstor stolivskih fresaka nije bio naročito slikarski obrazovan, niti pak posebno talentovan, ipak on zauzima zanimljivo mjesto među našim srednjovjekovnim slikarima. Imponuje njegova jednostavnost i naivnost u rješavanju nekih slikarskih i ikonografskih problema. Gledano u cjelini, njegovo slikarstvo predstavlja inventivnu mješavinu istočnih i zapadnih tendencija u kojima naporedo egzistiraju vizantijski i gotički elementi. Zbog toga se freske u sv. Baziliju mogu uzeti kao tipičan primjer kotorskog srednjovjekovnog slikarstva, slikarstva u kome se često prepljeću i sažimaju heterogena strujanja tog doba.

Stolivske freske su istovremeno i posljednji spomenik srednjovjekovnog slikarstva u Boki Kotorskoj koji je dospio do naših dana.¹⁸

¹⁷ Na južnom zidu vide se ostaci jedne konjaničke figure u kojoj smo skloni da vidimo sv. Đorđa (R. Vujičić, *O freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru*, str. 296).

¹⁸ Pored pomenutih, iz XV vijeka izgleda datiraju i ostaci živopisa u crkvi sv. Pavla u Kotoru, kao i freske koje su krasile staru crkvu sv. Đorđa u Orahovcu, od kojih su nedavno nađeni tragovi, a sigurno je postojalo još više živopisanih crkava čija deklaracija nije dospjela do našeg vremena.

Sljedeći sloj zidnog slikarstva pripada tzv. postvizantijskom periodu, a odnosi se uglavnom na djelatnost koja je uslijedila nakon obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, kada je od strane turskih vlastodržaca odobreno opravljjanje i ukrašavanje pravoslavnih crkava, doduše samo onih koje su postojale prije njihovog dolaska. Najraniju intervenciju te vrste susrećemo u manastiru Savini. Djelovi zidnih ploha *Male crkve Uspenja Bogorodice*, koje je Lovro Dobričević bio ostavio neoslikane, bili su u međuvremenu malterisani. Mogućnost da se posao nastavi ukazala se tek šezdesetih godina XVI vijeka.

Poručiocima nove dekoracije izgleda da su smetale postojeće gotički intonirane freske, pa su odlučili da se slike Lovra Dobričevića premalterišu i čitava crkva ponovo oslika. Taj posao je obavio neki iskusni majstor iz slikarskog kruga Pečke patrijaršije. On je po ustaljenom principu napravio raspored i ispunio sve zidne plohe: u oltarnom prostoru teme vezane za liturgijski obred, stojeće svete, te medaljone sa Hristovim likovima na tjemenu. U natpisu iznad vrata navedena je godina završetka živopisa — 1565.

Ovo slikarstvo je izvedeno u srazmjeri s mogućnostima vremena dosta skromnim slikarskim sredstvima. Vješt crtež, koloristička ravnoteža, jednostavnost u pripovijedanju pojedinih scena, kao i inventivan ornamentalni dekor daje ovom ansamblu dopadljivost i svježinu, mada kvalitetom zaostaje za slojem kojega je prekrrio i zamijenio. Tursko prisustvo, koje je u ovim krajevima trajalo već skoro jedan vijek, bilo je prekinulo ranije otpočete tokove, čije se daleke reminiscencije počinju konsolidovati tek krajem XVI vijeka. Zbog toga djela anonimnih slikara koji su tada i nešto kasnije radili u Boki imaju veću kulturno-istorijsku nego umjetničku vrijednost.

Oskudica i nemaština neophodnih slikarskih sredstava uočava se na freskama u *sv. Đorđu* u Orahovcu i *sv. Tripunu* u Klincima na Lušici. Oba živopisa su djelo iste ili slične slikarske družine, a njihov nastanak se povezuje s prvim decenijama XVII vijeka.¹⁹ Autori tih zidnih slika bili su zografi skromnih slikarskih znanja i još skromnijeg obrazovanja, koji su se trudili da što bolje obave poslove koje im je povjeravala siromašna seoska sredina — prva pod turskom, a druga pod venecijanskom upravom.

Posljednji eho postvizantijskih tradicija u ovom prostoru susrećemo kod bokokotorskog ikonopisca Dimitrija daskala, koji je djelovao i kao freskoslikar. Bio je aktivan krajem XVII i u prvim decenijama XVIII vijeka. Izveo je freskodekoracije u najmanje pet crkava u Boki Kotorskoj: u *sv. Đorđu* u Šišićima (1699), *sv. Mimi* u Prijeradima (porušena krajem prošlog vijeka), *sv. Petki* u

¹⁹ Rajko Vujičić, *Prilog poznavanju spomenika kulture na Lušici*, zbornik «Boka», 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 400—407.

Mrkovima na Lušnici (1704), staroj crkvi sv. *Eustahija* u Dobroti (porušena u drugoj polovini XVIII v.) i u sv. *Nikoli* u Pelinovu (1718).²⁰ Živopis Dimitrija daskala — onaj koji je dospio do nas — baca zanimljivo svjetlo na ovog našeg slikara s kojim se završava viševjekovna tradicija slikanja religioznih poruka na svježem malteru, poruka koje imaju likovnih vrijednosti i unutrašnje ljepote. Pored spontane naivnosti koja je najčešće prisna savremenom gledaocu, pažnju privlači još i epski repertoar, dopadljivi portreti i rezak kolorit s ekspresivnim akcentima.

Na kraju ovog kratkog pregleda spomenika zidnog slikarstva u Boki valja pomenuti i freske koje je radio najveći bokeljski slikar poslije Lovra Dobričevića — Tripo Kokolja. Na žalost, njegove slike iluzionističko-dekorativne note koje su krasile zidove palate Zmajevića u Perastu, zvane »Biskupije«, sasvim su propale, tako da o njima možemo suditi samo po starim opisima.²¹ Na sreću, dosta dobro je očuvana Kokoljina freska u crkvi sv. Anje iznad Perasta. U njoj je naš majstor oslikao istočni zid u formi baroknog oltara s mermernim stubovima i prekinutim zabatom. U centralnom polju — zamišljenom kao oltarna pala — naslikao je sv. Anu i malu Mariju pred kojom kleči sv. Petka. Grupa krilatih anđelica u tipično Kokoljinom maniru oživljavaju lon. U bočnim nišama naslikane su stojeće figure sv. Katarine i sv. Lucije sa svojim atributima, odnosno simbolima mučeništva. Donjom desnom ivicom majstor se potpisao u poetskoj varijanti na narodnom jeziku: »V MOLLIVACH TVOIECH SPOMENISE OD MENE GRESCNICA TRIPO COCOGLIA PITUR MOLIM«.²²

Iako Kokoljina freska u sv. Ani ne spada u njegova vrhunska ostvarenja, ipak ona ima izuzetno značenje, jer je jedino djelo tog našeg istaknutog baroknog slikara radeno u toj tehnici koje je dospjelo do nas, dok nam potpis u stihu omogućava da naslutimo i neke osobine slikareva karaktera. Pored toga bi se moglo zaključiti da je sâm Kokolja učestvovao u donaciji freske, jer mu je — kako proizilazi iz dokumenta — isplaćen samo trošak za boje od 30 lira.²³ Za takav čin imao je naš slikar svakako neki dobar razlog. Ne možemo sa sigurnošću doznati šta je to mučilo »grešnog pitura« i kakve su ga misli ophrvavale dok je slikao zid ove male uboge crkvice. Zbog čega je napustio svoj rodni Perast, zatim radio na Braču i Korčuli, gdje je i umro, ostalo je još nerazjašnjeno, kao što su nerazjašnjeni i mnogi drugi detalji iz njegove biografije.

²⁰ O Dimitriju daskalu up. Pavle Mijović, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka*, Titograd 1960; Rajko Vujičić, *Ikonoписna djela Dimitrija daskala u Risnu*, zbornik »Boka«, 12, Herceg-Novi 1980, str. 213—221.

²¹ P. Butorac, *Zmajevići*, Hrvatska prosvjeta XV, 1928, br. 1, str. 12. Posljednje ostatke tih fresaka opisao je i komentarisao Kruno Prijatelj, *Slikar Tripo Kokolja*, Zagreb 1952, str. 19.

²² Fotografiju natpisa objavio je Kruno Prijatelj u nasv. dj., sl. 8.

²³ Isto, str. 13.

Nakon ovog pregleda spomenika zidnog slikarstva u Boki Kotorskoj²⁴ postavlja se pitanje kako te spomenike turistički vrednovati — ono što je i cilj ovoga skupa. Kao što smo na početku naglasili ti spomenici pojedinačno nemaju izrazite umjetničke vrijednosti, koje bi bile dovoljan motiv s turističkog aspekta. Međutim, oni svojom heterogenošću, brojnošću, a ponekad i neobičnošću, mogu na sebe skrenuti veću pažnju ukoliko im se u opštoj turističkoj ponudi pokloni veća pažnja.

Pored umjetničke ili druge vrijednosti bitan preduslov za uspješno uključene nekog spomenika u turističke tokove jeste dostupnost i prostorna situacija. U tom smislu se spomenici zidnog slikarstva u Boki Kotorskoj mogu podijeliti na tri skupine:

- a) spomenici koji se nalaze u urbanim sredinama ili u njihovoj blizini;
- b) spomenici u selima;
- c) usamljeni i teško dostupni spomenici.

Spomenici iz prve grupe uglavnom su uspješno uključeni u turističku ponudu (katedrala i crkva sv. Luke u Kotoru, Savina) ili će to uskoro postati (crkve sv. Mihailo, sv. Ana i Marija Koleđata u Kotoru). U njima je zidno slikarstvo samo jedan od segmenata u multidisciplinarnoj ponudi — arhitektura, slike, ikone, umjetnički predmeti od metala, tekstil i slično. Takav vid prezentacije pruža i najoptimalnije mogućnosti.

U drugu skupinu — spomenike zidnog slikarstva u selima — spadaju brojni spomenici koji se još nijesu afirmisali kao mogući turistički motiv, odnosno kao motiv turističke ponude. Tu bismo ubrojili crkve Rize Bogorodice u Bijeloj, sv. Petra u Bogdašićima, sv. Nikole u Pelinovu, sv. Dorđa u Šišićima i sv. Petke u Mrkovima. Ovi spomenici se mogu valorizovati u sklopu ruralnih ambijenata kojima pripadaju. Intenziviranje seoskog turizma se sve više nameće kao neophodnost, te bi sakralni spomenici o kojima je ovdje riječ mogli postati atraktivni, kako za stacionarni tako i za izletnički turizam.

U treću grupu — usamljeni i teško dostupni — mogu se ubrojiti crkve: sv. Ana iznad Perasta, sv. Bazilije iznad Stoliva, sv. Đorđe u Orahovcu i sv. Tripun u Klincima na Luštici. Svaki od ovih spomenika predstavlja posebnu zanimljivost — sv. Ana sa freskom i potpisom Tripa Kokolje, sv. Bazilije sa jedinstvenom bikonfesionalnom simbiozom zidnih slika, sv. Đorđe izgrađen na vrhu monolitne stijene i sv. Tripun sa freskama iz XVII vijeka, smješten na čuviku odakle puca prekrasan pogled na otvoreno more.

²⁴ Ovdje je obuhvaćena regija Boke Kotorske u užem geografskom smislu, a ne čitava Boka, ona koja se istorijski računala «od Kufina do Debclog brijega».

i unutrašnji dio zaliva. Ovdje bismo mogli ubrojiti još i prai-
storijske slikarije na okapini u Lipcima, jedinstvenom spomeniku
takve vrste na našoj obali.

Podrazumijeva se da je prezentacija ovih spomenika i njihovo
uključivanje u turističke tokove znatno otežano, a kod nekih i
onemogućeno, zbog njihove udaljenosti od naselja i saobraćajnica.
Tako odsječeni oni predstavljaju samo naučnu vrijednost, dok su
sa turističkog aspekta »mrtvi spomenici«. Najdrastičniji je slučaj
sa crkvom sv. Ane iznad Perasta, koja je od naselja udaljena više
od pola sata besputnog hoda. Zbog nemogućnosti da se u takvim
uslovima cjelovito zaštiti — a o prezentaciji ne može biti ni govora
svakako bi trebalo »preseliti« Kokoljinu fresku u Perast ili u Gospu
od Škrpjela, a na njeno mjesto, eventualno, postaviti kopiju.

Za druge spomenike iz navedene skupine bilo bi najpodesnije
rješenje da se naprave kopije njihovog živopisa, ili pojedinih dje-
lova, te da se izlože u nekom muzeju. Na taj način bi se turistima
dala informacija i posredni estetski užitek.

U tom kontekstu jedno od vitalnih pitanja predstavlja pra-
vilna turistička informacija zasnovana na naučnim činjenicama.
O zidnom slikarstvu u Boki Kotorskoj uglavnom se pisalo po struč-
nim časopisima, često nedostupnim i domaćim a kamoli stranim
posjetiocima. Zbog toga bi štampanje jednog istorijsko-umjetničkog
vodiča u turističkoj ponudi Boke Kotorske predstavljalo i valoriza-
ciju njenih kulturno-istorijskih spomenika *conditio sine qua non*.

KNJIŽEVNE STARINE BOKE I MOGUĆNOST NJIHOVE VALORIZACIJE

Boka Kotorska je tokom cijele istorije ne samo u književnome nego uopšte i u kulturnome i civilizacijskom pogledu predstavljala naš najrazvijeniji dio; kao takva stalno je Crnoj Gori služila kao »prozor u svijet«. Smještena u primorskome pojasu to je mogla postići blagodareći svojemu graničnome geopolitičkome položaju, lokaciji na samome razmeđu Istoka i Zapada. Preko nje je direktno išla granica između njih i 395. i 1054. godine. Iz nje i ostaloga crnogorskoga primorskog pojasa sveštenici i misionari iz Rima izvršili su svojevremeno najznačajniji kulturni čin — pokrštavanje, pa samim tim i opismenjavanje, dukljanskih Slovena, tj. dalekih predaka Crnogoraca. Preko Boke su direktno u Crnu Goru dolazili mnogi plodonosni književni podsticaji i uticaji, tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranskog tipa.

Zahvaljujući ovakvom položaju i nivou razvika, pored izvanrednih prirodnih ljepota, Boka Kotorska danas posjeduje i brojne eksponate duhovne i materijalne kulture od neprocjnjivog turističkog značaja. Među njima važno mjesto zauzimaju i književne starine, spomenici drevne pismenosti i književnosti, ponajviše rukopisne knjige, inkunabule i stare štampane i rijetke knjige koje su stvarali Bokelji u Boki i van nje na svojemu maternjem jeziku i na stranim jezicima, latinskome, talijanskome, francuskome i drugim. U istu skupinu idu i mnogi vrijedni spomenici pismenosti i stare književnosti koji su se vremenom zatekli na teritoriji Boke, a nerijetko su ih stvarali pripadnici drugih nacionalnih kultura, pa i određeni knjižni fond koji pripada opštoj ili svjetskoj književnosti. O svemu tome biće i ovdje govora, naravno, zavisno od dosadašnje istraženosti i proučenosti spomenutoga književnog nasljeđa. Uz ovo, neophodno je još napomenuti da je na području Boke, nakon zemljotresa iz godine 1979, otkriveno i drugih književnih starina, do tada nepoznatih, koje nijesam bio u mogućnosti da konsultujem stoga što još nijesu dostupne široj naučnoj javnosti u vidu kompletno sačinjenih i štampanih popisa ili kataloga.

Prema tome, na ovom mjestu pozabaviću se tvorevinama najstarije književne produkcije domaćeg i stranog porijekla na tlu Boke i onima bokeškim izvan nje, što sve ima, ili pak može da ima, značaja i za turizmologiju. Dakako, posmatraču ih u prvom redu iz ugla književne istorije, filologije i lingvistike. Drugim riječima, ovdje ću pokušati da izvršim njezinu identifikaciju i valorizaciju prevashodno sa stanovišta tih nauka, a pitanja uže specijalističke ponude, turističke prezentacije iste pripadaju kvalifikovanim stručnjacima od mene — turizmolozima, muzcolozima i bibliotečkim radnicima. Svoj dio ću nastojati da uradim sintetički. Od ovoga jedino čine izuzetak pojedini tekstovi, čija još neriješena pitanja datiranja, autorstva, lokalizacije i nacionalne atribucije zahtijevaju kompleksniji, analitički pristup.

Iako je još i u najranijemu — dukljanskome periodu najstarije crnogorske kulturne prošlosti — Kotor već od početka IX stoljeća svojim kultom sv. Tripuna (uz Bar i Krajinu) bio jedan od najznačajnijih centara u kojima su se na Crnogorskom primorju začeli počeci književnoga stvaranja, osim latinske *Andreacijeve povelje* nastale iza 809, s područja Boke Kotorske nije se sačuvao nijedan spomenik pismenosti sve do pada Duklje pod vlast Raške (1183). A na tome području odmah poslije 732. godine pa sve do pada pod Rašku djelovali su benediktinci kao glavni nosioci kulture i prosvjete na istočnoj obali Jadrana, koji su i tu imali svoje opatije i samostane. Sudeći po onome što se do sada zna, u njoj je bilo sedam takvih rasadnika prosvjete i kulture. Međutim, književne starine koje su u njima kao znamenitim romanskim jezgrima i uporištima katoličke crkve u tome periodu nastale, sticajem raznih okolnosti nestale su bez ikakvoga traga.

Nakon što je Zeta iz ranijega nadređenoga, u odnosu na Rašku, došla u podređeni položaj, s gubitkom političke samostalnosti u njoj dolazi i do krupnih crkveno-vjerskih, a time i do književnih, pa čak i još širih kulturnih promjena. Pošto je bila vojnički osvojena od strane Stefana Nemanje u ratu koji je trajao 5—6 godina, benediktinci u Zeti postepeno napuštaju svoja stara staništa, a na njihovo mjesto u njezino primorje dolaze drugi katolički redovnici — Franjevci i dominikanci, novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete i u Boki Kotorskoj. Danas se posigurno zna da ih je na Južni Jadran i u Albaniju zajedno doveo misionar Ivan da Pian del Carpino (1182—1252).¹ To se dogodilo 1248. godine, kada je bio izabran za barskoga nadbiskupa i nastojao da riješi teško stanje vjernika i klera u tim krajevima i sporove između

¹ Marin Oreb, *Ivan Karpin, »Povijest Mongola, koje nazivamo i Tartarima«, Starine JAZU, knj. 56, Zagreb 1975, 37—107.*

Barske i Dubrovačke nadbiskupije oko jurisdikcije.² U spomenutoj ratu Nemanja je porušio sve zetske primorske gradove, izuzev Kotora koji je utvrdio i u njemu smjestio jedan od svojih dvorova. Taj će grad priznati njegovu vrhovnu vlast već u januaru 1186. godine i od tada za sve vrijeme nemanjičke uprave u Zeti biće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar. U kontekstu novonastalih promjena, treba spomenuti i prodor istočnoga pravoslavlja na južni Jadran. To je bilo godine 1219, kada je sv. Sava Nemanjić, u okviru Srpske pravoslavne crkve, na Prevlaci kod Tivta i na Stonu u primorskoj zoni osnovao prve pravoslavne episkopije. No, katoličanstvo je u njoj i dalje imalo glavnu poziciju i tokom narednih stoljeća u Boki će obje konfesije i dalje naporedo opstojati.

Za potrebe stvaranja i učvršćivanja samostalne nemanjičke države, posebno uspostavljanja njezina upravo-administrativnoga ustrojstva, te radi obrazovanja vlastitoga svešteničkog kadra za potrebe buduće autokefalne Srpske pravoslavne crkve i za širenje pravoslavlja u Boki, raška vrhovna vlast u godinama neposredno poslije dolaska Zete pod njezinu dominaciju u skriptorijumima starih benediktinskih opatija i samostana, kao onovremenim glavnim pisarnicama, organizuje obučavanje pisara i prepisivanje starih crkvenih knjiga ćirilometodskog tipa, koje u nju tek počinjahu da pristižu iz Makedonije i Bugarske. Pisane su staroslovenskim književnim jezikom zetske redakcije, glagoljicom i ćirlicom. Budući da su u prvi mah svi crnogorski primorski gradovi osim Kotora bili porušeni, benediktinski redovnici i njihovi skriptorijumi u Boki Kotorskoj imaju prvorazrednu ulogu u obavljanju cjelokupne pisarske i prepisivačke djelatnosti u još uvijek vazalnoj srpskoj državi. Takvu će ulogu zadržati sve do pojave jezičke i pravopisne reforme Save Nemanjića krajem XII vijeka. A od tada njegovom intervencijom biće prekinuti svi kontakti te vrste između primorske zone i zagorske i kontinentalne Raške iz ideoloških razloga.

² Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, СКА, Београд 1912, 94. У ово доба бенедиктинци су већ били дефинитивно напустили своје раније цркве и самостане. И по Томашу Марковићу, *Историја школства и просвјете у Црној Гори*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1969, 135—136, важан процес преоријентације школства и просвјете на подручју Дукље започео је у другој половини XII вијека. Приморски градови и тада покушавају да задрже своју западњаčku оријентацију и припадност римској цркви, па се боре да сачувају аутономије и своје градске установе и обичаје. „Бенедиктинске опатије и самостани, алишвини се подршке дукљанских владара и великаша, постепено губе своју важност и играју све мање важну улогу у просвјетљивању народа и у издржавању школа. Испрва поред њих, а касније мјесто њих, појављују се нова средњива писмености и књижевног рада, уколико томе не сметају скоро непрестане борбе великаша међу собом, а касније њихови ратови против Венеције и Турака. Улогу бенедиктинских монаха и њихових манастира постепено преузимају, под заштитом и покровитељством владара из династије Немањина и домаћих феудалаца, православни калуђери и манастири, који за дуго не дјелују на подручју градова и у приморским крајевима“ — завршава Т. Марковић.

Međutim, za razliku od književnosti, u svim ostalim vrstama umjetnosti, osobito u slikarstvu, skulpturi i graditeljstvu, primorski umjetnici i majstori, naročito bokokotorski, tokom trajanja cijelog nemanjičkog perioda, vrlo snažno će djelovati na stvaranje ukupnoga raškoga umjetničkog nasljeđa, svekolike srpske baštine kulture. A u književnosti će, zbog crkveno-vjerskih antagonizama, suparništva između Istočne i Zapadne crkve, proces biti obrnut. Tako se zetska redakcija, kao naša najstarija recenzija, zahvaljujući veoma povoljnim kulturno-civilizacijskim uslovima u kojima je nastala, u dvjema potonjim decenijama XII stoljeća iz Zete proširila ne samo u Hum i Bosnu nego čak i u Rašku, gdje je zacijelo oplodila formiranje raške redakcije crkvenoslovenskoga književnog jezika. Zbog toga je već od početka XIII vijeka, posredstvom djelovanja Savine reforme jezika i pravopisa, u knjigama bogoslužbene namjene, koje od vremena postojanja Srpske autokefalne crkve (1219) najviše prepisuju i propagiraju raški pravoslavni sveštenici, zetska redakcija čak i u samoj Zeti umnogome bila potisnuta od strane novije raške redakcije. U tome se, između ostaloga, ogleda kulturna hegemonija Raške nad Zetom u vrijeme trajanja nemanjičke uprave u njoj u periodu od nešto više od sto i sedamdeset godina.

U skladu s prikazanim konturama nastanka i razvitka najstarije pismenosti i književnosti istočnoevropskoga ćirilometodskog smjera i opredjeljenja u Zeti s kraja XII stoljeća, sve istorijske, jezičke, grafijske, paleografske, pravopisne i likovnoumjetničke činjenice govore da je u Kotoru od 1186. do 1190. godine saradnjom zetskoga pisara Varsameleona i raškog dijaka Gligorija s glagoljskoga predloška, po svoj prilici ohridskog porijekla, zetskom (crnogorskom) ijekavskom i samo malim dijelom raškom (srpskom) ekavskom redakcijom prepisano i brojnim ornamentima izvanredne umjetničke ljepote ukrašeno nadaleko čuveno *Miroslavljevo jevanđelje*. Kako će o njemu biti potanko govora u posebnoj studiji, ovom prilikom ću kazati da nema nijedne lokacije u Zeti, Humu, Bosni, Raškoj ili na bilo kojemu drugome prostoru koja kao Kotor može pomiriti brojne heterogene elemente istočne i zapadne provenijencije, ijekavskoga i ekavskog izgovora u tome najstarijemu sačuvanom monumentalnom ćiriličkom spomeniku srednjovjekovne crnogorske i srpske kulture.

Otprilike u isto doba kad i *Miroslavljevo jevanđelje*, vjerovatno u Boki Kotorskoj, prepisano je i glagoljsko *Marijinsko jevanđelje*. Na Zetu kao sigurnu lokalizaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja, koje se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo *R*, koje se u njemu takođe nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike arhaičnosti,

sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X ili najdocnije u prvu polovinu XI stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam opet u jednoj još uvijek neobjavljenoj studiji o crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjemu vijeku nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina *Marijinsko-ga jevanđelja* fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli i u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima i jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskoga karaktera.

Ne isključuje se mogućnost da i među ostalim spomenicima, za koje se drži ili pretpostavlja da su prepisani u posljednjim dvjema decenijama XII vijeka u Zeti a nijesu datirani i ne posjeduju označenu lokalizaciju, postoje i drugi glagoljski ili ćirilčki rukopisi koji su mogli biti ispisani u Kotoru li u nekoj drugoj bokeškoj katoličkoj pisarnici. U takve starine spadaju dva glagoljska spomenika — *Grškovičev odlomak apostola* i *Kločev glagoljaš*. Isto tako ima i starih slovenskih kodeksa nastalih u to isto vrijeme izvan Zete čije su tekstove, pored ostalih, ispisivali i primorski pisari, među kojima je takode moglo biti i bokokotorskih prepisivača. Takvo je *Stefanovo* (tzv. „*Vukanovo*“) *jevanđelje*, koje je prepisano u Raškoj u periodu od 1196. do 1201. godine, takođe zajedničkim radom raških i zetskih pisara.³

S obzirom na to da između navedenih rukopisnih knjiga jedino nijesu poblize raspravljena pitanja datiranja i lokacije *Kločeva glagoljaša*, u ovome referatu potrebno se zadržati i na tim pitanjima. Još od ranije se polazilo da je izvorni tekst toga glagoljaša prepisan na hrvatskome terenu. Tako dr Josip Hamm tvrdi da najstariji konkretni glagoljski spomenik koji je do nas došao i za koji se sa sigurnošću može reći da je nastao na hrvatskome području jeste *Clozov homilijar*, poznat u nauci od Kopitarovih vremena (1836) kao *Glagolita Clozianus* (*Kločev glagoljaš*). Prepisan je s mnogo starijega predloška u drugoj polovini X stoljeća te sadrži neke odlike koje će se u XI vijeku dalje razviti i postati značajne za tzv. hrvatsku redakciju staroslovenskih spomenika. To su: sporadično zamjenjivanje nazalnog *o* s *u* (*mucē* uz *mōcē*, *muky* uz *mōky*, *drugujō* prema *drugojō*) i *v* sa *i* (*pokrivaše*, *slišę* mjesto *pokryvaše*, *slyšę*), od dvaju poluglasa davanje prednosti tvrdom znaku (*čъto*, *rъci*, *krъstъ*, *mъzda* mjesto *čsto*, *rъci*, *krъstъ*, *mъzda*), u aoristu (*prēdastъ*, *vъdastъ*, gdje bismo očekivali *prēda*, *vъda*), zatim grafijske tendencije za uglastim oblikovanjem glagoljskih slova i napokon pisanje ispod retka (a ne između retka ili iznad retka). *Clozov homilijar* se jedini od hrvatskih spomenika (uz *Mari-*

³ Josip Vrana, *Vukanovo evanđelje*, Beograd 1967.

jinsko jevanđelje) ubraja u kanon spisa na kojima se zasniva naše poznavanje staroslovenskog jezika.⁴ Prof Ham i na drugome mjestu izjavljuje da je *Kločev glagoljaš* prepisan na hrvatskom području. Mišljenja je da to⁵ pokazuju zamjenjivanja $o - u$, $y - i$ i dr. Osim toga, za nj je karakteristična i česta zamjena $\text{ь} > \text{ѣ}$ iza palatala (*č, ž, š, št, žd*), a to je glasovna pojava s kojom se i inače susriječemo na našem području (isp. takođe *аѣе, људѣе, свје* i sl., gdje ь ne prelazi u *i*).⁶

Pavle Ivić piše da među najstarijim slovenskim jezičkim spomenicima za koje se, s manje ili više izvjesnosti, pretpostavlja da su nastali na tlu našega jezika, nalazimo dva crkvena štiva prepisana glagoljicom krajem X ili u prvoj polovini XI vijeka: *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* iz hrvatskih čakavskih predjela. Riječ je o tekstovima koji su prepisivani često i na mnogim stranama, a samo izvjesne jezičke pojedinosti sugeriraju da su pred nama prijepisi izvršeni na našem zemljištu.⁷ A Petar Đorđić veli: „Из староцрквенословенског периода потичу два глагољска споменика која су писана на српскохрватском подручју. То су *Маријино јеванђеље* и *Клоцов зборник*. Најважнија језичка особина која открива етничко порекло писара тих споменика јесте спорулична замена носнога самогласника *o* самогласником *u*, и обрнуто... Релевантне језичке особине и, нарочито, историјат *Клоцова зборника*, везују тај споменик за чакавско хрватско подручје“.⁸

U nastojanju da prikaže paleografske, grafijske i jezičke osobine najstarijih hrvatskih glagoljskih spomenika od XI do početka XIV vijeka, dr Josip Vrana kaže da *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* zauzimaju vidno mjesto među najstarijim spomenicima staroslovenske književnosti. *Marijinsko četvoroevanđelje* povezao je s hrvatskim glagoljskim područjem Vatroslav Jagić,⁹ a *Kločev glagoljaš* Vondrak¹⁰ na osnovu nekih grafijskih (prema njihovom mišljenju jezičkih) osobina, koje su oni smatrali hrvatizmima. To su, uglavnom, miješanje grafema $o - u$ i $y - i$. Ovo miješanje ocijenila su oba naučnika kao posljedicu glasovne zamjene $o > u$

⁴ Josip Hamm, II. *Književni jezik*, A) Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Hil-Jugos, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb MCMLX, 514.

⁵ Prema Dostálovu izdanju *Clozianus. Staroslovenský zborník tridentský a innsbrucký*, Prag 1959.

⁶ Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb 1960, 35.

⁷ Павле Ивић, *Српски књижевни језик*, СКЗ, КОЛО LXIV, КИЊГА 429, Београд 1971, 111.

⁸ Петар Ђорђевић, *Старословенски језик*, Матица српска, Нови Сад, 1975, 220—221.

⁹ V. Jagić, *Quattuor evangeliorum versionis paleoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*, Berlin 1883, 410, 423—425.

¹⁰ V. Vondrák, *Glagolita Cloziv*, Praha 1893, 5.

i u > i, a to se, po njihovome mišljenju, dogodilo na hrvatskome jezičkom području. Ali za spomenuto miješanje grafema treba tražiti drugo tumačenje, grafijsko, a nipošto lingvističko.

Prije svega, Vrana dalje ukazuje na one grafijske, paleografske i jezičke osobine koje upućuju na pretpostavku da su oba spomenika nastala na bugarsko-makedonskom području. Njihovo je pismo obla, tzv. bugarsko-makedonska glagoljica, a od pisma *Kijevskih listića* razlikuju se u tome što se u njemu pod uticajem grčke uncialje, gotovo sasvim zatrla jedna od glavnih osobina najstarijega Konstantinova pisma, a to je razlikovanje slova po njihovoj jedno-stepenosti, dvostepenosti i trostepenosti. U *Kločevome glagoljašu* se doduše slova pišu ispod linije kao u *Kijevskim listićima*, ali su uglavnom iste veličine. Vondrak u pismu ovoga spomenika vidi zametak kasnijega uglastog duktusa hrvatske glagoljice, ali to podsjećanje na uglatost može isto tako biti ostatak najstarijega Konstantinova pisma. Na tu pretpostavku upućuje i jedna važna grafijska osobina, po kojoj je *Kločev glagoljaš* među staroslovenskim spomenicima takođe najbliži *Kijevskim listićima*, a to je najbolje čuvanje slova *t* kao jednočlanog grafema i u dvočlanim nizovima vokal + *ih*.

Od jezičkih osobina zajedničkih *Marijinskome jevanđelju*, *Kločevu glagoljašu* i ostalim staroslovenskim spomenicima s bugarsko-makedonskog područja Vrana spominje samo dvije. Te se glasovne promjene sastoje u tome da su poslije ispadanja reduciranih vokala *ъ* i *ь* stvorene nove konsonantske grupe u kojima su pojedini konsonanti izgubili svoju palatalnost ili dobili novu, pa je čitava grupa postala nepalatalna ili palatalna, prema tome kakav je bio posljednji konsonant. Ova promjena inicirala je depalatalizaciju konsonanata ispred većine prednjih vokala, koja je sprovedena u svim južnoslovenskim jezicima, a djelimično i u češkome jeziku. Druga jezička pojava, zajednička *Marijinskome jevanđelju* i *Kločevu glagoljašu*, jeste tzv. vokalizacija jerova u jakome položaju, tj. zamjena *ъ* > *o* i *ь* > *e*. Do takve zamjene reduciranih vokala dolazi samo na makedonskom (i ruskom) jezičkom području, pa nema nikakve sumnje da su oba spomenika nastala na tome području. Spomenuti naučnici i ne poriču njihovo makedonsko porijeklo, nego samo na bazi navedenih «hrvatizama» tvrde da je njihov posljednji prijepis načinjen na hrvatskome jezičkom području. Vrana misli da spomenuto miješanje grafema *o* — *u* i *y* — *i* ne uključuje u sebi i glasovnu promjenu *o* > *u* i *y* > *i*, već se može protumačiti grafijski.

Najprije, ne postoji mogućnost da se druga glasovna promjena, tj. zamjena vokala *y* vokalom *i* na hrvatskome glagoljskom području izvrši u vrijeme kada su *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* prepisani, tj. na prijelazu iz X u XI stoljeće. U srpskim i hrvatskim ćirilskim i glagoljskim spomenicima, za koje znamo da su nastali potkraj XII vijeka (*Vukanovo* i *Miroslavljevo jevanđelje*,

Kulinova isprava iz godine 1189. i *Grškovičev odlomak apostola*) još je uvijek dobro sačuvan fonem *y*, jer se gotovo isključivo piše grafemom *ѣ* (u *Grškovičevu odlomku ѣu*). U dubrovačkim prijepisima *Kulinove isprave* iz početka XIII vijeka već dolazi do miješanja grafema *y* i *i*, a takvo je stanje vjerovatno i u *Bašćanskoj ploči*, koja je isklesana na prijelazu iz XI u XII stoljeće. Posljednji slučaj upućuje dođuše na pretpostavku da je u primorskim krajevima, u kojima je hrvatsko stanovništvo bilo izmiješano s romanskim (koje nije poznavalo fonem *y*), do glasovne zamjene *y > i* došlo ranije nego u unutrašnjosti, ali je malo vjerovatno da se to dogodilo već potkraj X ili na početku XI vijeka. Prema spomenutim podacima, ta se promjena u primorskim područjima našega jezika izvršila tek u drugoj polovini XI stoljeća, a u unutrašnjosti pedeset do sto godina poznije. Prva promjena, tj. zamjena nazala *o* oralnim vokalom *u*, vjerovatno se izvršila pedesetak godina prije prve, tj. u primorskim krajevima već u prvoj polovini XI stoljeća, a u unutrašnjosti najranije u drugoj polovini XI stoljeća ili tek u prvoj polovini XII stoljeća. Na takvu pretpostavku upućuje činjenica da u spomenutim ćirilčkim i glagoljskim spomenicima dolaze grafemi za vokale *o* i *e*, ali više nemaju prvobitne fonetske vrijednosti, nego se njima označavaju vokali *u* i *e*.

Za spomenutu zamjenu grafema *o — u* i *y — i* u *Marijinskom jevanđelju* i *Kločevu glagoljašu* i ne treba, po mišljenju Vrane, tražiti jezičke razloge, jer se veoma lijepo može objasniti grafijski. Poznato je da su u glagoljici oba grafema *o* i *u* dvočlani i da je njihova prva polovina grafem *o*. Grafem *y* također je dvočlan, a njegova druga polovina jednaka je grafemu *ı* (ili *u*). Nije dakle ništa neobično ako je pisar u brzini ili zbog nepažnje kod spomenutih grafema, kojih je u predlošcima dva spomenika bilo na hiljade, pročitao samo jednu polovinu, a drugu dodao ili izostavio prema vlastitom nahođenju. Da se tako uistinu dogodilo, možemo se uvjeriti analizom čitavoga materijala, koji nam u tu svrhu pružaju *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš*.

Nakon što je razmotrio primjere koji dolaze u *Marijinskom jevanđelju*, dr Vrana upozorava da je u *Kločevu glagoljašu* kod zamjene grafema *o — u* i *y — i* situacija malo drukčija nego u prvom spomeniku, ali se može protumačiti na isti način. U drugome spomeniku dolazi samo jedan primjer u kojemu se piše *o* umjesto *u*, a desetak primjera u kojima se piše *u* umjesto *o*. To bi samo po sebi bio dovoljan razlog za fonetsku zamjenu *o > u* kad pored toga ne bi bilo sedam primjera s *i* umjesto *y*, četiri primjera s *y* umjesto *i*, pet primjera s *ѣ* umjesto *ѣ*, desetak primjera s *o* umjesto *ou*, dva primjera s *ou* umjesto *o* i još nekih drugih zamjena grafema. Vrana smatra kako je očito da se i ovdje radi o zabuni pisara, koji je u brzini ili zbog nečitljivosti predloška krivo pročitao spomenute primjere.

Dr Vrana na kraju izvodi i zaključak: »Iz svega, što je u ovoj glavi izneseno, jasno je, da stsl. spomenici Mar i Cloz nisu prepisani na hrv. glag. području. Njihovo pismo i grafija nisu ni u kakvoj direktnoj vezi s postankom i kasnijim razvitkom pisma i grafije spomenika, čije je hrv. glag. podrijetlo nesumnjivo, a njihovi su hrvatizmi prividni. U to će nas uvjeriti paleografska, grafijska i jezična analiza najstarijih hrv. glag. spomenika.«¹¹

Dr Svetozar Nikolić ističe da nijedan kanonski staroslovenski rukopis nije datiran, tj. nema u njima nikakvih zapisa o vremenu pisanja, a takođe nema pomena ni o mjestu gdje su pisani. U nedostatku spoljašnjih oznaka — vrijeme i mjesto nastanka pojedinih spomenika po Nikoliću se može tek približno utvrditi na bazi unutrašnjih kriterijuma: paleografskih i jezičkih, što je često sporno. Daje i osnovne podatke o *Kločevu zborniku* (Kl.), koji ima svega 14 pergamentnih listova, što čine odlomak nekada velikog zbornika propovijedi. Ranije je bio svojina Parisa Kloca, po kome je i dobio ime, a danas se 12 listova čuvaju u Tridentu (Italija) i 2 lista u Ferdinandovom muzeju u Inzbruku (Austrija). Inače, najbolje mu je treće izdanje, koje je priredio Antonin Dostál pod naslovom *Clozianus* (Pragae, 1959).¹²

Polazeći od maloprije citiranoga Vranina zaključka, ja sam prije nekoliko godina izrekao hipotezu kako može biti da je i *Kločev glagoljaš* takođe prepisan u Zeti krajem XII vijeka. Uz to sam još napisao da, ako nije nastao u Hrvatskoj i Bosni, drugdje nije imao gdje biti prepisan osim u Zeti, jer se glagoljica, ne računajući Makedoniju, na jugoslovenskome području jedino upotrebljavala u Hrvatskoj, Bosni i u Zeti za vrijeme Nemanjića, Balšića i Crnojevića (Hum je poslije 1042. godine određeno vrijeme bio oblast u sastavu Duklje, odnosno Zete).¹³

Iako između *Marijinskoga jevanđelja* i *Kločeva glagoljaša* postoje neke razlike u podacima, oni ipak imaju najvažnije zajedničke glasovne crte po kojima ih autori tretiraju kao spomenike nastale na istom geografskom prostoru i u isto vrijeme. Iz izloženoga jasno proizilazi da Vrana, zaveden krivim dosadašnjim ranim datiranjem oba kodeksa i samo navodno grafijskim a ne i lingvističkim izmjenama u njima, ne razlikuje promjene koje su se dogodile u njihovim drevnim izvornicima na makedonsko-bugarskom tlu od izmjena nastalih u njihovim potonjim prijepisima na našem području. U kategoriju prvih inovacija naslijeđenih iz ranijih starih predložaka svakako idu glasovne promjene koje stoje u vezi

¹¹ Josip Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knjiga CDLXXXIV, Odeljenje jezika i književnosti, knjiga 24, Beograd 1975, 13—16.

¹² Svetozar Nikolić, *Staroslovenski jezik*, drugo izdanje, Beograd 1981, 22—23.

¹³ Dr Војислав Ишкчевић, *Периодизација старе црногорске књижевности*, Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, бр. 5—6, Никшић 1982, 289—290, пар. 29.

s ispadanjem reduciranih vokala *o* i *u*, zamjena *ъ* > *o* i *ѣ* > *e*, tip oble bugarsko-makedonske glagoljice i čuvanje slova *i* kao jednočlanoga grafema i u dvočlanim nizovima vokal + *ib*.

Na područje Boke, kao na centralnu regiju u kojoj se u prvim decenijama nemanjičke uprave najviše prepisuju još od vremena nastanka hrišanstva latiničke i poslije godine 1183. nove glagoljske i ćiriličke bogoslužbene knjige, upućuje sigurno najstariji locirani spomenik crnogorske provenijencije — ćirilska *Ilovička krmčija* iz 1262. godine. Kao što joj samo ime kaže, nastao je po nalogu zetskog episkopa Neofita za manastir sv. Arhandžela u Ilovici, na Prevlaci (Tumbi), pri istočnoj obali Tivatskog zaliva, gdje se tada nalazilo sjedište zetske eparhije. Taj zbornik crkvenog i građanskog prava (nomokanon) napisao je neki Bogdan. Rukopis mu se sada nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (II s. 9, Mihan. 26) u Zagrebu. Pisan je na 400 pergamentnih listova veličine 31 x 24 cm, s tim što mu danas više listova nedostaje. Pismo je ustavno, s oblicima slova tipičnim za sredinu XIII vijeka, ali s nekim promjenama u toku pisanja koje su davale povoda na pomisao da su ga ispisivala dvojica pisara. U paleografskom pogledu pažnju privlače zapisi i glose pisara, dati brzopisom s oblicima kancelarijske minuskule iz sredine XIII stoljeća. Međutim, jezik *Ilovičke krmčije* stvara izvjesne probleme. Premda se drži da joj je „srpska redakcija u osnovi neosporna, u tekstu ovog rukopisa javljaju se izvjesna ruska obilježja, n to sistematski”.¹⁴ Srpskom redakcijom je zaista pisana pod uslovom da joj je osnovni tekst prepisivao Srbin — ekavac, a ukoliko ga je ispisivao Zećanin — ijekavac, onda je u osnovi njezina teksta zetska redakcija. To ipak treba preispitati i provjeriti.

Važno je još istaći da je u koricama *Ilovičke krmčije* nađen zalijepljen i glagoljski *Mihanovičev odlomak apostola* s početka XIII stoljeća. On je, isto kao i *Grškovičev odlomak apostola*, bio namijenjen Istočnoj crkvi i oba su, poput *Kločeva glagoljaša*, bila pisana prijelaznim oblikom između starije oble staroslovenske (makedonsko-bugarske) i mlađe uglaste ili hrvatske glagoljice.¹⁵ Ovo nedvosmisleno dokazuje da se glagoljica na razmeđu XII i XIII stoljeća upotrebljavala u Boki, odnosno srednjovjekovnoj Zeti za vrijeme vladavine Nemanjića. Ovako konkretizovanu potvrdu za glagoljicu i ćirilicu nema nijedna oblast, niti pak kraj u njoj, toga vremena.

Svojevremeno sam izrekao i tvrdnju da će se, osim navedenih spomenika, u toku trajanja poznoga srednjeg vijeka, za potre-

¹⁴ Др Димитрије Богдановић, *Ilovička krmčija u Историји Црне Горе*, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека, том први, Црна Гора у доба Немањића. Редакција за Историју Црне Горе, Титоград 1970, 108.

¹⁵ D(alibor) Bro(zović), *Crnogorci*, II. *Jezik*, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn — Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb 1984, 60.

be svjetovnog opštenja, za pismeno kontaktiranje sa susjednim državama i oblastima, u spisima poslovne i službene upotrebe, u raznim ispravama i dokumentima (poveljama, zapisima, natpisima), u Zeti upotrebljavati narodni jezik, ćirilica i latinica.¹⁶ Ćirilčki dio takvog materijala do sada je dokumentovan dovoljnim brojem primjera, ali se to ne može kazati i za njegov latinički dio. Čak je, kako za Boku tako i za cijelo Crnogorsko primorje, u tome istome periodu i knjižni fond latinskih bogoslužbenih rukopisnih knjiga takođe vrlo oskudan. Zato se u vezi s njima i nameću dileme i pitanja: da su možda kao suparničke bile dosta rijetke usljed mnogo većeg prisustva istočnopравославних liturgijskih knjiga koje je, u sklopu opšte političke, crkveno-vjerske i kulturne hegemonije Raške u Zeti, forsirala Srpska pravoslavna crkva na štetu zapadno-katoličkih ili su, pak, i tada postojale, ali se do danas nijesu sačuvala, a može biti da su ostala nepoznata, još uvijek neotkrivene.

U prikazanim okolnostima, dragocjeni su podaci koje donosi istoričar likovnih umjetnosti dr Rajko Vujičić u jednom zapisu i dva natpisa u Boki Kotorskoj. On je objavio dio sačuvanog zapisa na slici sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru. U stvari, to je ćirilicom ispisana krupnim karmin slovima na plavoj pozadini signatura: „... ХРИСТОВОРЪ”. Na temelju njezine paleografske odlike s prilično sigurnosti pretpostavlja da se njen slikar spustio u Kotor iz zetsko-začumskog zaleđa. Tu mogućnost potkrepljuje još i neobična zamjena fonema Φ u B («Hristovor» umjesto «Hristofor») — kako je to čest slučaj u crnogorsko-hercegovačkim dijalekatskim područjima. Zbog fragmentarnosti freske teško je odrediti vrijeme njezinog nastanka. Ipak, naglašena balkansko-vizantijska ikonografija i ćirilčka signatura upućuju na vrijeme kada je Kotor kao «kraljev grad» bio najčvršćim nitima povezan sa svojim prirodnim zaleđem. To je, svakako, bilo vrijeme vladavine cara Dušana, tj. kraj prve polovine XIV stoljeća. Tada dolazi do prosperiteta kotorskog pomorstva, trgovine i zanatstva.¹⁷

Posebnu zanimljivost predstavljaju molbeni latinički natpisi ispod sv. Katarine i sv. Martina na zidu u crkvi sv. Ane u Kotoru iz pete decenije XV stoljeća. Na žalost, prvi je natpis do te mjere oštećen da se ne može sa sigurnošću rekonstruisati. Od njega je čitljivo: «S(V) ... KATAR ... MOLI SA RABU TV(OIU) ... TA». Na sreću, drugi natpis je sasvim dobro očuvan i čitljiv. On glasi: «† SVETI MRATINE MOLI SA RABU TVOIU MARUSU». Ne ulazeći u šira lingvistička i paleografska razmatranja, dr. Vujičić s pravom

¹⁶ Др Војислав Никчевић, *Периодизација старе црногорске књижевности*, 289—290.

¹⁷ Rajko Vujičić, *Freske s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split 1984, 39—43.

zaključuje: »Ovdje je najinteresantnije to što su navedeni tekstovi ispisani na slovenskom jeziku. Donatori se, dakle, svojim molbama za posredovanje obraćaju izabranim svetiteljima na svom narodnom jeziku, a ne na latinskom kako bi se očekivalo. Sama ta činjenica da se na zidu jedne ugledne katoličke crkve usred starog grada Kotoru ispiše tekst na slovenskom jeziku — i to na istaknutom mjestu oltara — govori veoma mnogo. To je, prije svega, dokaz da je upotreba narodnog jezika u samome Kotoru, a analogno i u drugim gradovima Primorja, bila u to doba zastupljenija nego što se to obično misli. Time se efektno negira poznata talijanska izreka, kako se u našim primorskim gradovima u srednjem vijeku 'pisalo latinski, govorilo talijanski, a slušalo slovenski'. Da se tu, ipak, nije samo slušalo, već govorilo i pisalo na narodnom jeziku govore novootkriveni natpisi o kojima je ovdje riječ, kao i arhivski pomeni knjiga na slovenskom jeziku».¹⁸

Budući da su u literaturi poznate književne starine s područja Boke, posebno od vremena nastanka humanizma i renesanse,¹⁹ već

¹⁸ Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, Boka, br. 15—16, Herceg-Novi 1984, 433—434. Na istome mjestu, nap. 22, dr Vujičić donosi i podatke o tim pomenima. Tako se u zaostavštini Rose, žene Marinka Jaketića, 20. 5. 1451. godine nabroja, pored ostalih stvari, i jedna knjiga na slovenskom jeziku («liber unus skriptus in Sclavo») — IAK, SN — X, 898; D. Medaković, *Prilozi za istoriju kulture u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, CV, 20. Jedan rukopis na narodnom jeziku — *Regula sestara Sveta Cilare* — pronašao je u Kotoru don Niko Luković (Glas Boke, br. 77 od 26. maja 1934). Vujačić na kraju dodaje da mu nije bilo moguće doznati gdje se taj rukopis danas nalazi. Ap Pадослав Ротковић, *Андрија Пастирић Которанин*, Побједа, Титоград, 12. IV 1986, 12, pokazuje da je Nikola Mainjanin, Kotoranin, bio diplomata i ratnik, branilac glagoljice, inicijator štampanja knjiga na našoj obali Jadrana, koji je kratko vrijeme biskupovao u Modruš (Hrvatska), slovenski rodoljub i uticajna ličnost od papinoga velikog povjerenja. On je između 1461. i 1470. godine pisao modruškom kaptolu da mu se smućuje srce i muči utroba zbog nekog čovjeka, svakako uticajnog, koji tvrdi da »od crkve katoličanske« nije potvrđena liturgijska upotreba slovenskog jezika («našega jezika otačaskoga»), dodajući da ono što je potvrđeno praksom kroz toliko stoljeća nema potrebe ni za kakvim papirima i bulama.

¹⁹ Radoslav Rotković, *Pisana književnost*, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn — D, 129—130, na početku nastanka i razvoja stare crnogorske književnosti ima dva perioda: *Srednji vijek* (od početka IX do kraja XV stoljeća) i *Humanizam i renesansa* (od početka XIV do kraja XVI stoljeća). U mojoj već spominjanoj *Периодизацији старе црногорске књижевности*, 275—304, isto se vrijeme dijeli na tri razdoblja: 1. *Književnost dukljanskog perioda* (IX—XII vijek); 2. *Književnost zetskog perioda* (1183. do oko 1369) i 3. *Književnost epohe humanizma i renesanse* (XIV—XVI vijek). Crnogorsku srednjovjekovnu književnost ovako sam podijelio stoga što smatram da njezini proizvodi iz dukljanskog i zetskog razdoblja ne mogu činiti isti period jer su tipološki različiti; nastali su kao produkt dviju antagonističkih kultura i civilizacija: zapadnoevropske i istočnoevropske. A periodizacijski pojam *Srednji vijek* izbjegao sam zbog toga što se s njim vremenski poklapa period *Humanizma i renesanse*.

uključene u preglede crnogorske usmene i pisane literature,²⁰ u daljem izlaganju biće najviše govora o bokokotorskim tvorevinama koje uopšte nijesu, ili su samo u nedovoljnoj mjeri, obuhvaćene tim pregledima i o starom knjižnom fondu što je u minulim vjekovima cirkulisao na teritoriji Boke. Neophodno je i ovdje ukazati na činjenicu da je Kotor, pogotovo od vremena pojave humanizma i renesanse početkom XIV vijeka, čak i u još većoj mjeri nego nakon godine 1186, pošto nije bio srušen poput ostalih zetskih primorskih gradova u doba Nemanje, »mogao da preuzme onu ulogu koju je ranije imao Bar. Bio je središte književnog rada sve do XIX st., kada to postaje Cetinje».²¹

Kao što je poznato, epohi humanizma i renesanse pripada i Bokelj Andrija Paltašić, prvi jugoslovenski štampar, što nije slučajno. Rođen je u Kotoru oko 1450. godine, a po svoj prilici umro u Veneciji. Tamo se je bavio štamparstvom u drugoj polovini XV stoljeća. To je učio kod »nekog istaknutog mletačkog majstora — tipografa«. Knjige koje je Paltašić izdao »svojom izradom i estetskim izgledom« spadaju u »najuspjelije proizvode venecijanskog štamparstva 80-tih godina XV stoljeća«. Koliko se do sada zna, prvu inkunabulu je štampao 1476, a posljednju 1499. godine. Objavio je *Bibliju* i druge crkvene obredne knjige na talijanskom jeziku. Većinom je izdavao djela grčkih i rimskih pisaca. Ponekog autora štampao je i po nekoliko puta. Danas je poznat i popis nekoliko pisaca čija je djela Paltašić izdao. To su: Catullus, Paulus de Meddelburg, Bartolus de Saxoferrato, Nicolaus Salicetus, Burlaeus Gualt, Vergilius, Johannes Portelins, Ovidius, Juvenalis, Cicero, Terenntius, Johannes Marchesinus, Antonius, Albertus de Saxonia, Jacobus de Voragine, Alexander de Villa dei, Nammotrectus, Diodorus Siculus, Victor Aurelius, Gallius Aulus.

Paltašić je bio veliki rodoljub. U djelima koja je štampao stalno ističe da je rodom iz Kotora. Obično se potpisivao kao »Andrea cataresez de paltascichis«. To je činio kao i ostali crnogorski štampari. Sveštenik Makarije, koji je »rukodelisao« ćirilske knjige Crnojevića štamparije, potpisuje se kao „Макарије от Чрније Гори“. Inok Pahomije u štampanim knjigama od 1519. do 1521. godine naznačuje da je iz Crne Gore, sa Rijeke: „от Цръние Гори, от Реке“. A u predgovorima i pogovorima svojih ćiriličkih knjiga, takođe štampanih u Veneciji, Božidar Vuković bilježi da je iz Đurića kod Podgorice („Подгоричанин от Гјурик“).

²⁰ Vidi o tome člank: *Crnogorska književnost i Pregled crnogorske dramske književnosti* u knjizi *Krugovi* Srećna Perovića, Obod, Cetinje 1978, 227—246 i 247—283; Dr Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.* Stvaraње, бр. 4, Titograd 1979, 587—654; Dr Војислав Никчевић, *Периодизација старе црногорске књижевности*, 281—304, i R(adoslav) Ro(tković), *Usmena i Pisana književnost u Enciklopediji Jugoslavije*, 3, Crn — Đ, 128—133.

²¹ R(adoslav) Ro(tković), *Pisana književnost, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn — Đ, 129.

U toku januara 1985. godine dr Jevto M. Milović došao je do popisa inkunabula Andrije Paltašića iz druge polovine XV stoljeća, koje čine sastavni dio Njemačke državne biblioteke (Deutsche Staatsbibliothek) u Istočnom Berlinu. Taj popis sadrži 41 inkunabulu. U stvari, dr Ursula Altmann, direktor Odjeljenja inkunabula (Inkunabelabteilung) Biblioteke, upozorila ga je na katalog u kojemu su već bile popisane inkunabule Andrije Paltašića. Fotografisala je katalog i stavila ga Miloviću na raspolaganje. On ga je kao takvog u cjelini objavio.²²

Dr Dimitrije Bogdanović, u okviru priprema Inventara ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji prema projektu Odbora za istoriju književnosti SANU, godine 1977, pregledao je sve rukopisne knjige koje se čuvaju u manastiru Savini kod Herceg-Novog i sačinio sažeti *Inventar rukopisa manastira Savine*. Dejan Medaković, s pozivom na riječi Vojislava J. Đurića, tvrdi kako je sada sasvim izvjesno da su u manastirskom kompleksu crkvice sv. Save i Uspenja Bogorodice podignute sredinom XV vijeka i da obje „припадају најраширенијем и најједноставнијем типу верских грађевина какве су најчешће дизали православни и католици по градовима и селима Јужног Приморја. Највише их је по Дубровнику и околини, по Боки Которској, у Спичу и на падинама Румије”. Starijost jedne od njih, crkvice Uspenja Bogorodice, potvrdile su i nedavno otkrivene freske gotskog stila koje je Đurić pripisao ko-

²² Dr Jevto M. Milović, *Попис инкунабула Которанина Андрије Палташића*, Библиографски прегледник, бр. 2, година XIV, Цетиње 1985, 239—258. Dr Радослав Ротковић, *Андрија Палташић Которанин*, Пobjeда, Титoгpaд 12. IV 1986, 12, доноси податак да је Андрија Палташић у Риму још 1471. године објавио Овидијева Дјела (Opere) као Jacobi Andreas. Poslije ukazivanja на још неке податке о Палташићевој издавачкој дјелатности, dr Rotković, u vezi s Milovićevim člankom, izriče i zaključni sud: „Према томе каталогски картони из Државне библиотеке у Источном Берлину могу да послуже, али само уз велики опрез и — ради неопходних допуна и исправки“ Dražen Budiša u knjizi *Подеци тискаpства и европских народа*, Кршћанска садашњост и Национална и свеучилишна књићница, Загреб 1984, 190—191, под насловом *Сина Гора и Србија*, о црногорском штампарству говори тако као да се Црногорци у односу на Србе налазе у подрећеном полоћажу, заправо тако као да је црногорски народ постао од српскога народа као од својега далеког претка. То се lijepo види из ове његове рећенице: «Српске и црногорске прве тискане књиге настављају богату традицију рукописне књиге која је код Срба и Црногорца још дуго живјела и након увођења тискаpства (190). Budiša најстарије црногорско ћирилично штампарство, u stvari, преко њихове православне вјере третира као заједничко Србима и Црногорцима. Исто тако, и штампарску дјелатност бокоторских штампара Андрије Палташића и Јеролима Загуровића из црногорскога културнога контекста и једино на темелју њихове припадности католичанству неосновано укључује у хрватско штампарство, премда у Боши има подоста и православних хришћана. Budiša исполјава и друге недостатке u дијелу своје књиге који се тиће црногорских штампарија.

torskome slikaru Lovru Dobričeviću, umjetniku čije stvaralaštvo između 1448. i 1478. godine obilježava slikarstvo u Kotoru i Dubrovniku.²¹

Dr. Dimitrije Bogdanović je rukopise manastira Savine sredio po vrsti, odnosno sadržaju. U njegovom *Inventaru* na početno mjesto dolaze četvorojevanđelja (2 knjige), zatim slijede oktoisi (3), službenici (2), trebnici (3), akatisnici, kanonici i irmologije (3), tipik (1), krmčija (1), hronograf (1), egzegetski i homiletički spisi svetih otaca (4), zbornici (8), posebno apokrifni zbornici i molitvenici (4) i ostale manastirske knjige, pomenici i slične (5). U zbirci sada ima svega 37 rukopisa iz vremenskoga razdoblja od XIV do XVIII stoljeća. Izvjestan broj rukopisa naveden u ranijim popisima N. Ružičića i S. Nakićenovića nije mogao biti identifikovan i pronađen u manastiru.

Obradom su obuhvaćeni samo neophodni elementi: naslovi, vrijeme, materijal, broj listova, dimenzije, stanje rukopisa, povez, pisar, jezička redakcija, pravopis i pismo, ornamentika, sadržaj i regesta zapisa. Bogdanović je kopirao i blizu stotinu vodenih znakova, koje je potom datirala Ljupka Vasiljev, viši kustos Arheografskog odjeljenja Narodne biblioteke Srbije u Beogradu. Dakle, datiranje rukopisa se zasniva na filigranološkoj analizi, mada su uzeti u obzir i drugi, istorijski i paleografsko-kodikološki momenti.

Primjera radi, navodeći rukopise hronološkim redom, dr. D. Bogdanović u svome *Inventaru* pod broj 1. donosi *Četvorojevanđelje* iz treće četvrtine XIV stoljeća sa sljedećim elementima: Papir, 216 l, 207 x 135 mm. Povez kožni, XIV stoljeća, Srpska redakcija, raški pravopis; ustav s elementima kancelarijskog pisma. Ornamentika skromna. Četvorojevanđelje starijeg tipa; u mesecoslovu nema srpskih svetaca. Na 11. 211'—212 zapis pisara, oštećen (Stari br. 128).

Pod br. 2. dolazi *Četvorojevanđelje* iz oko 1375. godine, s umecima iz sredine XV i početka XVI stoljeća. Papir, 252 l, 265 x 195 mm. Konzerviran; povez nov, kožni. Srpska redakcija, raški pravopis; kaligrafski ustav. Male zastavice. Četvorojevanđelje mlađeg tipa, sa Teofilaktovim predgovorima; u mesecoslovu srpski sveci. Zapis na 1. 251' o prilogu jevanđelja vladici Simeonu (XVIII stoljeće).

Pod broj 3. slijedi *Oktoih* s kraja XV vijeka. Papir, 321 l, 195 x 143 mm. Konzerviran; povez nov kožni. Srpska redakcija, resavski pravopis; poluustav — više ruku. Ornamentike nema. Oktoih vaskrsni i sedmični. Zapisa nema. Itd.²² Bilo bi dobro kad bi i rukopisi ostalih crkava i manastira na teritoriji Boke Kotorske

²¹ Дејан Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква. Ризница. Рукотиси*, Монографије 6, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд 1978, 11.

²² Види: Димитрије Богдановић, *Инвентар рукописа манастира Савине*, исто, 89—96.

imali na ovakav način sačinjene inventare. U Bogdanovićeveu *Inventaru rukopisa manustira Savine* jedino treba provjeriti da slučajno nema knjiga pisanih zetskom ijekavskom redakcijom.

Na teritoriji drevne Boke vjekovima su naporedo cirkulisale crkvene i građanske knjige štampane latinicom i ćirilicom. Takva njihova distribucija bila je uslovljena dvojnomo konfesionalnošću njezinih stanovnika. Iako je to nasljeđe mnogo stradalo u čestim ratovima, seljenjima, elementarnim nepogodama i otuđivanjima, sve do našega doba sačuvali su se brojni podaci koji rječito govore o tome da je na toj teritoriji čak i do XIX stoljeća postojao začuđujuće bogati knjižni fond različitog sadržaja i porijekla. Kao takav, on je neosporno predstavljao najveće tekovine ondašnje kulture i civilizacije. Ono što od njega danas imamo, samo su njegovi ostaci ostataka, a nije u dovoljnoj mjeri ni proučen, kataloški i bibliografski obrađen.

Istoričar štamparske djelatnosti i starog knjižnog fonda u Crnoj Gori dr Niko S. Martinović donosi podatak da je, sudeći prema dokumentaciji sačuvane kartoteke Franjevačke biblioteke u Kotoru, rađene prije prvoga svjetskog rata, ta biblioteka imala 101 latiničku inkunabulu (od kojih se poslije drugoga svjetskog rata sačuvalo svega 50) i takođe 101 kvazi-inkunabulu. Njezina najstarija štampana knjiga je *Super quartum sententrionalum* Petrija Lombardija iz 1470 (?) i *Cremona Bartolomeos Hebur* iz 1473. godine. Većina knjiga iz iste biblioteke, štampanih do godine 1550, rađena je u Veneciji, premda ih ima i iz drugih evropskih štamparija. U njezinome knjižnom fondu nije notirana nijedna slovenska inkunabula. U Naučnoj biblioteci u Herceg-Novom, takođe po tvrdnji dra Nika S. Martinovića, postoji samo jedna inkunabula — *Vita poetae Horatiusa* (Venezia 1486). Posjeduje i 8 kvazi-inkunabula. Među njima se nalazi i *Evangelistarum* Marka Marulića, Splitsanina (Coloniae 1532). Ista biblioteka ima čak i prvo izdanje *Discorsa* Galileja (Firenca 1612).

Na Crnogorskom primorju većinom je cirkulisala latinska i talijanska knjiga, uglavnom u XV i XVI stoljeću, a docnije i knjige na našem jeziku takođe pisane latinicom. Prema sačuvanoj dokumentaciji sa tog područja, štampanu knjigu moguće je pratiti već od 1470. godine. One većinom potiču iz mletačkih štamparija, a zatim iz Kremone, Breše, Florencije i Rima. Od XVI do kraja XVIII stoljeća srijeću se knjige na raznim jezicima, pa i na našem, štampane latinicom u raznim evropskim štamparijama. Dr N. Martinović pominje kao karakterističnu činjenicu da na teritoriji Boke Kotorske, odakle je Andrija Jakovov Paltašić, nema nijedne inkunabule iz njegove štamparije, dok ih pored već spomenutih na teritoriji Hrvatske i Slovenije ima 17 primjeraka, a u Britanskom muzeju 20. Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore »Đurđe Crnojević« sa Cetinja posjeduje samo inkunabulu *Noctium alticarum commentarii* Aulija Gelijsa, štampanu u štampariji A. Paltašića (Venezia

1477). Od ostalih starih latiničkih knjiga valja još spomenuti *Rimski ritual* na hrvatskome jeziku isusovca Bartola Kašića s Paga (Rim 1640), koji posjeduje Naučna biblioteka u Herceg-Novom. U Državnom muzeju na Cetinju iz štamparije Jeronima Zagurovića iz godine 1569—1570. sačuvan je jedan *Psaltir*.

Sirenje ćirilskih knjiga vjerskoga sadržaja po crkvama i manastirima, koji su se nalazili na mletačkoj i turskoj teritoriji, imalo je u prvome redu politički značaj. Cetinjska mitropolija kao njihov glavni distributer, budući da je posjedovala i jurisdikciju nad pravoslavnima u Boki Kotorskoj, takođe je u njih slala crkvene knjige. Iz jednoga zbornika Božidara Vukovića (1538. god.) koji je pripadao manastiru Duljevo u Primorju, a sada se čuva u manastiru Savini, vidi se da ga je vladika Danilo Petrović, preko popa Nikole Kostića, poslao Duljevu 1706. godine.

U početku su pravoslavne crkve i manastiri i u Boki snabdijevane ćiriličkim knjigama štampanim u Crnojevića štampariji (1494—1496), potom u štampariji vojvode Božidara Vukovića, Podgoričanina (Mleci, 1520—1521. i 1536—1540) i Božidarova sina Vićenca Vukovića (Mleci, 1546—1561), koje su prethodile radu već spominjane štamparije Jeronima Zagurovića — Kotoranina (Mleci, 1569—1572) i Stefana Marinovića (Mleci i Skadar, 1561—1563). Tako se, na primjer, *Oktoih prvoglasnik* iz Crnojevića štamparije u jednome primjerku čuva u pravoslavnoj crkvi u Bijeloj. A *Službenik*, štampan u štampariji Božidara Vukovića 1519. godine, ima manastir Savina.

Nakon što su crnogorski štampari prestali s radom u zemlji i inostranstvu, i ćiriličke knjige poput latiničkih počinju da pristižu iz drugih evropskih štamparija. Podosta ih dolazi iz Rusije i Ukrajine, naročito poslije uspostavljanja prvih političkih odnosa Crnogoraca s Rusima godine 1711. Ilustracije radi, iz kijevsko-pečarske štamparije s početka XVII stoljeća ima crkvenih knjiga i u manastiru Savini. Iz te štamparije u njoj se nalazi *Euhologion (Molitv)* iz 1646. godine.

Ćiriličke knjige pravoslavnim crkvama i manastirima u Boki Kotorskoj stizale su i posredstvom poklona. Takvi pokloni u knjigama Save Vladislavića iz 1711. godine, glavnoga savjetnika ruskog cara Petra Velikog, osobito su zapaženi u manastiru Savini. Grupi opozicije protiv Petra I Petrovića Njegoša, vezanoj za generala Zorića, pripadao je i grof Marko Ivelić, rodom iz Risna, koji je takođe živio u Rusiji. Na poklonjenim knjigama manastiru Banje u Risnu često se pominje njegovo ime. U tome manastiru ima preko 40 knjiga koje je on poklonio godine 1793. Na jednome mineju za avgust, štampanom u Moskvi 1788. godine, iz manastira Podlastva piše da je mnoge poklonio David Gavrilović Nerandžić godine 1793, koji je u stvari David Gavrilov Nerandžić, brat generala Simeona Zorića.

U pravoslavne crkve i manastire Boke Kotorske od kraja XVII stoljeća prodiru i svjetovne knjige. One su iz Rusije ili pak Rumunije uglavnom stizale preko crkve, iako se i u toj vezi nikada ne smiju prenebreći i politički uticaji. Na taj način i u Boku su dolazili talasi prosvjete i kulture sve od vremena Petra Velikog. Stoga bi za istoriju pismenosti i školstva bilo veoma zanimljivo produbiti istraživanja cirkulisanja svjetovne knjige i u toj našoj regiji. Tako se u manastiru Savini nalazi jedan četvorozbučni ruski bukvar s kraja XVIII stoljeća, koji se upotrebljavao i na njezinoj teritoriji. U crkvi sv. Nikole u Toploj kod Herceg-Novog takođe ima jedan ruski bukvar iz prvih dana vladavine Petra Velikog.

U biblioteci manastira Savine čuva se bukvar *Первое учение отроком* štampan u Vlaškoj, u Rumuniji, 1727. godine blagoslovom Mojsija Petrovića. Taj bukvar je pisan ćirilicom i starim srpskim jezikom na jednoj strani, a na drugoj strani vlaškim jezikom. Na njemu ima zapisa iz 1728, 1730, 1731, 1747. godine itd. Po tome se i vidi da je upotrebljavan na našoj teritoriji. S obzirom na to da u vlaškom jeziku postoji slovo *u*, smatra se kako nije isključeno da je to slovo prije stiglo tim putem u naše stare spomenike nego preko Turaka. Iz rimničke štamparije cirkulisala je na našoj teritoriji i prva srpska gramatika poznata kao *Грамматика в пользу и употребление отроков сербских желающих основателнаго научениа славенскаго диалекта*, štampana u Vlaškoj, u Rumuniji (Rimnik 1755). Jedan se njezin primjerak nalazi i u Naučnoj biblioteci u Herceg-Novom.

U drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća u bibliotekama glavnih crnogorskih crkava i manastira (Cetinjskog, Savine i dr.) mogu se sresti razni udžbenici, štampani u Veneciji, Beču, Pešti i ostalim kulturnim centrima, u kojima su postojale različite štamparije. Naporedo sa školskom literaturom prodirala je i naučna i zabavna knjiga iz Rusije, Pešte, Venecije, Beča i drugih centara. Zapaža se da već od druge polovine XVII stoljeća osobito stižu do nas čak i štampane knjige Ruske akademije nauka. U manastiru Savini nalaze se skripta predavanja iz retorike Mihaila Lomonosova, tj. *Retorika* pisana godine 1748.

Potrebno je malo поближе prikazati stari knjižni fond i prema najstarijim crkvenim i svjetovnim bibliotekama na području Boke Kotorske.

Da li je biblioteka manastira Savine osnovana kad i sam manastir još uvijek nije utvrđeno. Iako je i ta biblioteka stradala, u svojim fondovima, osim već spomenutih i nespomenutih inventariranih rukopisa, ima i dragocjene štampane knjige — prvih i drugih preko 200 do prve polovine XIX vijeka. Neki proučavaoci stare i rijetke knjige drže da je u savinskoj biblioteci najvrednija *Krmčija*, jedini njezin potpuni rukopisni primjerak iz davne prošlosti. Smatra se vrlo zanimljivom i njezina rukopisna knjiga *Lestvica*. Pored ostalog, u njoj ima i astronomskih podataka o pomračenju

sunca, grafički predstavljenih, pri čemu se mjesec u svojoj putanji nalazi između zemlje i sunca. Posebno je vrijedan civilni dio savinske biblioteke. U njemu se čak i danas čuvaju djela francuskih klasici- cista i enciklopedista: Rusoa iz 1792, Monteskjea iz 1759, pa Voltera iz 1780, Rasina iz 1759. i drugih pisaca. U istoj biblioteci nalaze se i književni proizvodi starih srpskih književnika: Zaharija Orfelina, Pavla Solarića, Dositeja Obradovića, Jovana i Vikentija Rajića itd.

Naučna biblioteka u Herceg-Novom formirana je poslije oslo- bođenja od ostataka hercegnovskih privatnih biblioteka Spira Po- znanovića, Toma Popovića, Nikole Đonovića i biblioteke Srpske za- kladne moreplovne škole u Srbini kraj Herceg-Novog. Još je 1963. godine brojila preko 30 000 knjiga i časopisa. Od toga broja čak je 299 naslova na francuskom jeziku za period od XVII do prve polo- vine XIX stoljeća, 462 na talijanskom od XVI do prve polovine XIX stoljeća, 91 na latinskom od XV do XIX stoljeća, 22 na nje- mačkom od XVI do XIX stoljeća, 8 na ruskom iz prve polovine XIX stoljeća i 88 na našem jeziku od XVII do prve polovine XIX stoljeća. Njezina najstarija knjiga je *Carmina Oratiusa Flaciusa* (Venecia 1486). Među stare i rijetke knjige ove biblioteke, između ostalih, ubraja se *Historija del Magnanimo e valorozo signore Gior- gio Castrioto* (Venezia 1568), *Kristiada* Junija Palmotića (Rim 1670) i druge. Posebno treba istaći da hercegnovska Naučna biblioteka po- sjeduje komplet od sedam knjiga *Illyrici sacri* Danijela Farlatija (Venecia 1751, 1753, 1765, 1769, 1775, 1800. i 1817). Knjige koje ima su iz svih oblasti ljudskoga saznanja.

Biblioteku bivše eparhije bokokotorske formirao je episkop Gerasim Petranović (1820—1906). U Kotor je došao godinc 1873. na položaj bokokotorskoga episkopa i u njemu je ostao do smrti. Od njegove biblioteke je sačuvano samo nekoliko stotina primjeraka koji se i nakon drugoga svjetskog rata čuvaju u kotorskom paro- hijalnom domu. Vjeruje se da je Petranović u njemu zatekao i odre- đeni broj knjiga. Najstarije knjige iz ove biblioteke datiraju iz XVIII vijeka. Ona je osobito interesantna za istraživače iz oblasti slavistike i još uže, jugoslavistike, jer ima dobar dio prvih izdanja Vuka Stefanovića Karadžića, Đura Daničića, Matije Bana, Božidara Petranovića, Milorada Medakovića, Simeona Milutinovića Sarajlije (npr. *Pjevaniju cernogorsku i hercegovačku*, Lajpcig 1847), Anasta- sija Stojkovića, Avrama Mrazovića (*Rukovodstvo k polskomu i do- maćemu stvaranju*, Budim 1822), Aleksandra Hiljferdinga, Jurija Venelina i prva izdanja *Svobodijade* (1835), *Luče mikrokozma* (1845), *Ogledala srpskog* (1846) i *Gorskog vijenca* (1847) Petra II Petrovića Njegoša.

U biblioteci manastira Banje u Kotoru sačuvani su ostaci stare crkvene knjižnice i privatne biblioteke njegovoga upravitelja Dio- nisija Mikovića, koji se bavio istorijom i crkvenom književnošću. Crkvene knjige u njoj mahom datiraju od XVII stoljeća. Većinom potiču iz moskovske i kijevsko-pečarske štamparije. Manastir Ba-

nju, kao i crkvu u samome Risnu, pomagao je savjetnik cara Petra Velikog, grof Sava Vladislavić, a krajem XVIII vijeka i ruski general Ivčić. Ovaj manastir je u toku posljednjega rata stradao od njemačkog okupatora za vrijeme borbi prilikom oslobođenja Risna 1944. godine, ali njegove knjige i knjige risanske crkve stradale su i od nesavjesnih posjetilaca. U biblioteci manastira Banje gotovo nijedna starija knjiga nema naslovne i završne strane. Nešto je bolja situacija sa knjižnim fondom u risanskoj crkvi. U njoj se, pored ostalih, nalazi *Pentikostar* (štampan u Moskvi 1680), *Vijenac Hristov* (izdat u Kijevsko-pečarskoj lavri 1688), *Margarit Jovana Zlatoustog* i *Psaltir* (štampani u Moskvi 1697. i 1698) i dr. Prema ostacima knjižnoga fonda manastira Banje, vidi se da je i on dobijao izdanja rumunskih ćirilskih štamparija. Takođe se zapaža da je manastir primao izdanja Vuka Karadžića, Pavla Solarića, Platona Atanackovića i drugih pisaca.

U biblioteci pravoslavne crkve u Bijeloj pored *Oktoiha prvoglasnika iz Crnojevića štamparije* (Cetinje 1494), još se čuva *Oktoih B. Vukovića* (Venecia 1537) i *Liturgijar*, za koji se pretpostavlja da ga je štampao Božidar Gorazdanin. I ova crkva je, preko knjiga, imala kontakt s rumunskim štamparijama, jer se u njoj nalazi *Praznični minej* ili *Zbornik* (štampan u Sabeši, u Erdelju, 1580).

Na teritoriji Boke Kotorske postoje biblioteke i u katoličkim crkvama i samostanima: Franjevačka biblioteka u Kotoru, knjižnica Stolnoga kaptola u Kotoru, koja je godine 1963. brojila oko 5 000 knjiga, zatim ostaci privatne biblioteke Srećka Vulovića u Biskupskome uredu, pa ostaci biblioteke u katoličkoj crkvi sv. Nikole u Perastu i u crkvi na otočiću Gospe od Skrpjela blizu Perasta. Od svih njih za nauku je najznačajnija Franjevačka biblioteka u Kotoru, u kojoj je 1963. godine bilo oko 20 000 knjiga. Ovu biblioteku je osnovao katolički biskup Bizanti još u XVI stoljeću, a katalog su joj u prošlom stoljeću pravili Bonaventura Rode i povjesničar Josip Djelčić. Između ostalih književnih starina, u njoj se čuva i rukopis Gundulićeva *Osmana*, koji je pripadao kotorskome pjesniku Antonu Jakonji. Prema podacima austrijskoga istraživača Goldšmita iz 1914. godine, pored 101 inkunabule u osamdeset volumena koje je posjedovala Franjevačka biblioteka, biblioteka Kaptola u Kotoru imala je 2 inkunabule.²⁵

Ovo su samo najuopšteniji podaci o najznačajnijim bibliotekama i njihovim starim knjižnim fondovima na području Boke. Usljed nedostatka raspoloživog prostora, nijesam u mogućnosti da sačinim sličan prikaz i za preostale značajne bokeške biblioteke, kakve su, recimo, Biblioteka opštinstva risanskog (1835), Slavjanska čitaonica u Kotoru (1840), Srpska čitaonica u Budvi (1864) i knjižnice katoličkih i pravoslavnih crkava i manastira u Budvi i drugdje.

²⁵ Др Нико С. Мартиновић, *Стари књижни фонд у Црној Гори*, Старинс Црне Горе, I, Цетинје 1963, 7—21.

Na temelju svega izloženog, sa sigurnošću se može zaključiti da oblast Boka, u pogledu sačuvanih i još od IX vijeka naslijeđenih književnih starina, zaista predstavlja naše najznačajnije područje. U njoj su u toj dugoj prošlosti nastali određeni znameniti spomenici pismenosti i stare književnosti koji i danas spadaju u izvanredno kulturno nasljeđe. Dovoljno je samo spomenuti veličanstveno *Miroslavljevo jevanđelje* s raskošnim likovnim reljefom trajne ljepote i univerzalnoga umjetničkog značaja i karaktera. Budući da je ta naša granična primorska regija neprestano kroz istoriju kontaktirala i komunicirala i sa Istokom i sa Zapadom, u nju su stizale i mnoge vrijedne književne tvorevine iz drugih nacionalnih literatura i kultura, pa čak i velika djela iz opšte ili svjetske književnosti i brojne stare i rijetke knjige iz svih oblasti znanja. Za uzvrat, i njezini ljudi su druge narode i sredine kulturno oplođavali, oplemenjivali i uzdizali. O tome svjedoči primjer prvoga jugoslovenskog štampara Andrije Paltašića, Kotoranina, i dostignuća niza drugih književnih poslenika i umjetnika. Svi ti kulturno-istorijski spomenici kao proizvodi ljudskoga duha imaju izrazitu turističku funkciju. Zato ih je kao takve bilo potrebno identifikovati i valorizovati i sa toga stanovišta. A njihovu dalju stručnu ponudu, tj. sistematizaciju i klasifikaciju i konačnu prezentaciju posjetiocima, treba da obave turizmolozi i ostali stručnjaci. U našoj turističkoj ponudi, oni snažno privlače njihovu pažnju ne samo zbog velike starine i rijetkosti istih kao važnih pisanih kulturno-istorijskih spomenika nego i svojim likovno-grafičkim rješenjima, tj. nerijetko i veličanstvenim likovnoumjetničkim dostignućima poput inicijala i minijatura *Miroslavljeva jevanđelja*. Sve je to turistima moguće pokazati u vidu trajnih ili povremenih izložbi, muzejskih postavki i na druge načine u riznicama crkava i manastira, u narodnim bibliotekama i ostalim tipovima knjižnica, muzejima i drugim ustanovama kulture. Ako sam ovim radom odista uspio da ih valjano markiram i vrednujem sa stanovišta spomenutih nauka koje su dosta daleke turizmolozima, on će im posigurno biti od koristi u njihovim daljim naporima da što prije dođu do radoznalih posjetilaca. U svemu tome se istovremeno ostvaruje i značajna saradnja odgovarajućih raznorodnih društvenih disciplina u plemenitim poslovima na širokom polju otkrivanja i prezentacije humanih kulturnih sadržaja.

Summary

LITERARY ANTIQUITIES OF THE BAY OF KOTOR AND THE FEASIBILITIES OF THEIR EVALUATION

Vojislav P. NIKČEVIĆ

This paper deals with the relics of ancient literacy and literature mainly the antique manuscripts, incunabula and antique printed books or rare books produced by the people of the Bay of Kotor in the Bay, or abroad, in their mother tongue, or foreign languages, Latin, Italian, French and the others. All of them are followed from the 9th century, that is the time from which the cult of St. Tripun (St. Triphon) originates and connected with it the *Andriacijeva povelja* (the Charter of Andriacius) in Latin language and alphabet. Kotor is pointed out as the place of main literary activity in Montenegro during the period of Zeta and it is treated as the place where the copy of the oldest preserved Cyrillic book, that splendid relic of Montenegrin and Serbian culture *Miroslavljevo jevanđelje* (the Gospel of Miroslav) was made; it is also supposed that it was the place of origin of the preserved text of the Glagolitic *Marijinsko jevanđelje* (the Gospel of Marija) also from the end of the 12th century and the Cyrillic *Ilovička krmčija* (Church Law Code) dating from 1262 and some other Glagolitic and Cyrillic relics. Attention is also paid to the incunabula by Andrija Paltasic of Kotor the first Yugoslav printer who worked in Venice from 1476 to 1499; then also to the manuscripts of the Monastery Savina near Herceg-Novi and to old and rare books kept in the most important libraries in the area of the Bay of Kotor.

The paper also treats those valuable relics of literary and old literature which may be found in the region of the Bay and that were produced by the members of other cultures and the outstanding literary collections of general or world literature. All of the mentioned, as well as the former cultural heritage, is mainly synthetically treated primarily from the point of view of literary history, philology and linguistics. Any further specialized treatment, systematization and classification is left to the other experts, the ones specialized in tourism, libraries and museums.

МУЗЕОЛОШКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ТРАДИЦИОНАЛНЕ РИБАРСКЕ ОПРЕМЕ У БОКИ КОТОРСКОЈ

Живећи на обалама Бококоторског залива велики број приобалног становништва од давнина се бавио рибарством. Поред земљорадње и поморства рибарство је било једно од најосновнијих занимања. У Статуту града Котора из XIV вијека помиње се рибарство што је доказ да је било веома развијено.

О овој врсти људске дјелатности као и о многим другим занатима мало је писано, а сачуваних материјалних доказа готово да и нема.

Самим тим што је велики број породица вјековима живио од рибарства наша обавеза је да овој области посветимо много више пажње, макар са становништа музејске обраде рибарске опреме.

Идући обалом Боке Которске ту и тамо се може наићи на понеку рибарску кућу у чијој је породичној традицији рибарство генерацијама било основно занимање. У њиховим конобама зубу времена одолијева рибарска опрема из прошлог и почетка овог вијека. На основу извјесних поређења и казивања самих власника, може се закључити да су се и раније генерације служиле таквим рибарским прибором.

До сада је веома мало трула уложено да ови предмети, који осликавају дио времена и живота становништва Боке Которске добију мјесто као покретни културни спеменици у музејима Боке. Потребно би било сакупити, конзервирати и заштити традиционалну рибарску опрему.

У прошлом вијеку, посебно у Муу и Баошићима, највећи број породица живио је од рибарства. Данас се у Боки Которској професионално рибарством бави знатно мањи број људи него до другог свјетског рата, нарочито послје 60-тих година овога вијека. Тих година долази до наглог развоја поморства, туризма и укидања рибарских задруга. Док у поморству, туризму и индустрији рад доноси сигурне приходе, то није случај у рибарству.

Риболов је веома тежак посао, без одређеног радног времена, у коме уложени рад не гарантује увијек добар улов, односно зараду, јер зависи од многих околности — временских прилика, могућности продаје улова и другог.

Особито је ово био мукотрпан посао некада кад су рибари радили боси, недовољно заштићени од вјетра и хладноће. Послије напорне ноћи, морали су водити бригу о барци, рибарској опреми и продаји рибе која није била на нијени. Било је потребно продати два килограма рибе да би се купио килограм меса.

Човјек је увијек тежио да побољша услове рада и живота, што је и у овом занимању видљиво. Пратећи развој рибарства може се уочити један веома дуг културни континуитет који траје више од два вијека. Овај континуитет је посебно уочљив код развоја рибарске опреме. Начин рибарења је остао готово исти, али се рибарски прибор захваљујући општем технолошком развоју знатно измијенио. Ово се може поткријепити великим бројем примјера.

У истом мандрачу благо се нишцу пластична барка и тајета из 1896. године, коју и данас за риболов користи породица Љуба Пасковића из Муа. Оваквих примјера има више и зато је потребно дати детаљнији опис рибарске опреме.

Прије одласка на рибарење рибари су морали опремити барку потребним прибором. Ту су, прије свега, весла са „штропима“, резервни „штропи“, канџа лоја, двије „бове“. Кад се ишло рибарити мрежом „сарделаном“ у барку је морало бити 25—30 добрића са бижулинима, резервног плута, оловних плочица и шпага.

Кад се ноћу ишло у риболов свијећом, природно, поред свјетиљке ношен је и потребан прибор за њу. Прибор који су бокешки рибари највише употребљавали су мреже, а затим парангали, врше и ости.

Према годишњем добу у којем се употребљавају разликују се мреже за љетњи и зимски риболов, а према грави: стајанице, потегаче, пливарице и повлачне мреже.

Мреже су се раније плеле од памучног конца. Данас се израђују од синтетичких влакана. Обично су се куповале у комаду, па килограме. Од куповног материјала израђивана је потребна врста мреже. Материјал за мреже набављан је у Далмацији. На Муу су раније плеле мреже жене рибара „другова“ односно чланова друштва, уз накнаду у новцу. Патруни су мреже формирали и армали.

Почетком XX вијека по изради мрежа били су познати: Лука Чуковић, Лука Сијерковић и Петро Бетковић у Баошићима, Јово и Тодор Илић у Бијелој и други.

Данас има веома мало рибара који плету и израђују мреже. Међу њима су: Благо Сијерковић из Баошћина, Андрија Вујиновић из Кумбора, Љубо Пасковић из Муа и још понеки.

Од куљеног или исплетеног материјала мрежа се формирала, кројила и састављала зависно од тога која се врста мреже желела направити. Мрежа се формирала тако да је 1/3 рађена „дбандо“, односно са толеранцијом, ради еластичности. Ово се радило зато да мрежа приликом потезања створи одређени „трбух“ који би спречавао искакање рибе преко страна мреже. Потом се мрежа армавала. Да би се мрежа могла дуго употребљавати требало је брижљиво чувати. Постојала су неизоставна правила за одржавање мрежа које су биле од памучних влакана. Уколико се не би брижљиво чувале врло брзо би пропадале. По завршетку рибарења мрежа се најприје очисти од рибе крљушти, опрере се у мору и, ако је могуће, испере слатком водом. Мрежа се затим ставља на стирало да се осуши. Стирало чине 4—6 вертикално учвршћених дрвених стубова, високих 4—5 метара, паралелно повезаних покретним гредама по вертикали, преко којих се мрежа простире. Затим се мрежа са покретним гредама подиже помоћу буцела на висину стубова. Пази се да до мреже, док се суши, не могу доћи мрави или мишеви, да је не би претризли. Мрежу не треба остављати на стирало за вријеме великих врућина. Само добро суха мрежа смије се скинути са стирала.

Зими, када се не лови, мрежа се држи у коноби, па је треба послје извјесног времена изнијети и претрести да се не убућа, јер од влаге пропадају нити.

Водило се рачуна да се мрежа „масти“ — боји, јер је и од тога зависила њена издржљивост и трајност. Пошто је мрежа израђивана од бијелог памучног концa, а зна се да бијела боја плаши рибу, то је и био разлог што се бојила. Мреже се „масте“ у боровој кори. Рибари су борову кору набављали из Корчуле или других мјеста Далмације. Коришћена је и борова кора из Боке, са брда Врмца. Мрежа се бојила сваких двадесет и два дана. Борова кора би се прво сушила. Затим се обично стављала у врећу (цак) и тукла маңолом на каменој плочи док се не би добио прах „крка“. Овако добијени прах би се два дана прије бојења потопио у воду. У казанима запремине од 200 до 250 литара „крка“ се кува 3—4 сата. Кал се прохлади и талог падне на дно течност се пресе у 2—3 мања дрвена суда, мишћела.

Најприје се потопи сак мреже, а затим стране мреже, подједнако распоређене у оба суда. Уколико се боји помоћу три суда најприје се у једном суду стави дно и сак, па пошто се потопи читава мрежа у већем суду, или гдје може стати, пребаци се сак и дно. Мрежа се оставља потопљена неколико сати. Извађена мрежа се остави да се мало ошиједи, а затим се суши.

Процес бојења мреже обично је започињао рано ујутро. Ако се послје бојења мрежа не употрејеби, потопи се у море, осуши и тек онда спреми у конобу.

У Бигову су мреже „мастили“ у води у којој би старалин тучено лишће мрче и остављали потопљену неколико дана. Кажу да је „маићење“ мрежа на овај начин било веома добро и да су мреже много дуже трајале — чак и по 18 година.

Крпљење мрежа такође је важан посао који доприноси њиховој трајности. Рибари су сами крпили своје мреже, а понегдје су то обављале и жене, али у веома ријетким случајевима.

Игле за крпљење мрежа су прављене од јасеновог дрвета или трстике. Прављене су и од жељеза. Данас се игле за крпљење мрежа израђују од пластике.

Већ смо раније казали да је било више врста мрежа, зависно од врсте, начина и времена улова рибе. Према начину лова у Боки се употребљавају: потегаче, шиварице и повлачне мреже.

Ости — У лов на ости ишло се већином за тихих љетњих ноћи, јер се остима лови у тихој и бистрој води. За ову врсту лова потребна су два рибара у барци: један весла, а други лови. Веслач полако и тихо покреће барку, а „феро“ освјетљава морски простор којим шове. Ловац са остима у руци стоји на прамцу барке и осматра море. Кад угледа рибу гађа је остима и вади из мора.

Ости имају облик виљушке, само што сваки шиљак на крају има зубац у облику заострене стрелице. Улога зубаца је да, кад се ости забоду у рибу, риба не спаше са њих. Ости су коване од квалитетног гвожђа и различите су величине, зависно од тога која се риба жели ловити. Ости се натакну на дрвену мотку, дугачку око 5 метара, на којој је привезан дужи шпиг који служи да се ости не изгубе уколико се мотка предоми.

Врше — Са вршама се лови, углавном, у прољеће и љето, али не на великој дубини. Врше су се правиле од прућа или танке трстике, или од исплетене танке металне жице, од чега се и данас праве. Величина врше зависи од врсте рибе која се жели ловити, а према томе је и њено плетиво уже или шире.

Врше за лов јастога су најшире. По лову на јастоге и данас су познати рибари Бигова. Лов на јастоге забрањен је од маја до новембра мјесеца. Уловљене јастоге треба живе допремити до мјеста приправљања. Послје улова смјештају се у посебно направљене сандуке од прућа или дрвета, а хране се црним жежевима, морском травом и ситном рибом, да не утину.

Лов каролом — Каролом нијесу ловили професионални рибари, јер се тако углавном улови мало рибе, већ су, разоноде ради, понекад рибарили са обале или из барке. Удлицу највише користе рибари аматери.

Удлица се састоји од врата, језичка и главе. Она се везивала на струну и намотавала на качак. Данас се везује на најлонски конац чија дебљина зависи од врсте рибе која се жели ловити.

Најбоље удлице се израђују у Норвешкој, одакле се и данас највише користе. Величина им се креће од 1 до 24. Највећа је удлица бр. 1, а користи се за прављење „бранкареле“. То је штап од тврдог дрвета, дужине 1,5 до 2 метра, за који су помоћу шпага или жице јако причвршћене двије до четири удлице за поткачињање веће рибе која се привуче парангалом до близу барке.

Пендула — Пендулање је ловљење рибе на каролу тако што рибар сједи на барци, која је у лаганом покрету, потеже струну правилним покретима руку. На крају шпага, који је у мору, налази се удлица, чија величина зависи од врсте рибе која се жели уловити.

Тако имамо пендулу за дубине, зубанце, скуше, итд. Рибари правом пендулом сматрају ону која као мамац има кожницу са краја репа дубина.

За лов на сипе служи сипац (мужјак) — вјештачки направљен од дрвета. Када женка угледа сипац скочи на њега и не одваја се. Рибар је тада закачи „бранкарелом“ и баца у барку или на копно.

За лов улигања служила је и служи пушћа. Данас се могу купити разни облици пушћи, а некада су их израђивали сами рибари. Пушћа се састоји од око 20 прибалача причвршћених уз металну цјевчицу која је причвршћена на олово ваљкастог облика које се омотавало бијелом крпцом или бојило бијелом бојом. Она се причвршћивала на струну од 20 до 30 метара дужине. Улигњи се лове од почетка новембра до почетка фебруара, тј. у зимском периоду. У лов се иде прије заласка сунца.

У Кртолима, код солила, рибу лове преграђивањем мора при обали исплетеним прућем. Кад риба уђе у преграђени дно, нарочито за вријеме плиме, затворе је вратима од исплетеног прућа. Кад настане осека, риба се сакупи. По казивању Максима Злоковића овакав начин хватања рибе започео је још крајем XV вијека, односно по затварању солила.

Данас се сви ови прибори праве од пластичних и других материјала и могу се купити у продавницама.

НОЋНО РИБАРЕЊЕ И ОСВЈЕТЉЕЊЕ

Још у давна времена човјек је волио да рибе привлачи појава свијетлости. Овоме је посебно склона мала плава риба, а и неке друге врсте. Свијетло су у риболову користили и стари Грци и Римљани. Класични грчки пјесник Опијан, у дјелу „О риболову“ из II вијека наше ере, описујући ноћни риболов под свијећом пише да на запаљену луч, заслијенљене свијетлошћу, према мрежи хрле рибе. И римски класични пјесник Елијан, у дјелу „De animalium natura“, такође из II вијека наше ере, описује масовни улов риба под свијетлом.

Лов под свијећом дозвољен је 22 дана у мјесецу, односно у вријеме када се не појављује мјесец или се јавља само у једном дијелу ноћи. Те ноћи без мјесеца познате су под именом шкуро — мрак.

О ловљењу рибе доношени су разни прописи који су садржавали и многе забране, зависно од економских потреба, схватања власти о заштити рибе итд. Познатим „Декретом“ Наполеоновог провидура Даццола из 1809. године први главни „мрак“ почињао је 4. маја, тј. четврте ноћи иза уштана. Четврти главни „мрак“ завршавао је крајем августа. Истим „Декретом“ било је предвиђено да једна мрежа потегача може имати једно свијетло „граделе“ на којима се пале дрва. За „Маркове вентуре“ — споредни априлски и октобарски „мрак“ — провидур је одредио да се у том периоду може ловити само скуша, плавица и шњур.

У „Правилнику о рибарењу“, издатом 1906. године од стране Поморске владе у Трсту, а за Бокву Которску, допушта се зимски риболов под свијећу и то на ивичне, чуљене и паламиле у свим унутрашњим водама до Верига.

В. Беламарић у „Приручнику за риболов“ из 1909. године покушао је да да објашњење због чега се забрањује свијетљење за вријеме мјесечине. Наиме, он мисли да би се масе риба распршене у мраку поново могле сакупити у компактна јата.

Било је више развојних фаза освјетљења које се користило за рибарење.

У прву фазу спадало би изгарање дрвета — лучи — које у себи има много смоле. Као луч је служило борово, смреково и клеково дрво. Рибари са Муа су у Рисну кували луч. Пламсање лучи давало је јасно црвени до мутнокрвави (тамноцрвени) сјај. Ово је најстарији облик освјетљења, а остао је и најдуже у употреби, тј. до краја прошлог вијека. Један од узрока огољелости далматинских врлети је и употреба дрвета за рибарење, јер за једну мрежу потегачу било је потребно, за једно љето, око 120 m³ дрвета.

Барка свјећариша, тина гајете или туца, на прамцу је имала жељезне „граделе“ на којима се ложило дрво. Прије поласка на рибарење свјечар би нацијепио онолико дрва колико је сматрао да је довољно за ту ноћ. Посао свјећари био је мукотрпан. Често се враћао не само гарав већ — кад би било вјетра — и нагорелих бркова, косе и обрва.

У Крапињима је умјесто лучи употребљавана „франка“ — сноп уплетених грана од ниског дрвећа „дланике“, које расте и на том терену.

Упоћењем свјетиљки на ацетиленски плин услови рада свјечара су се знатно побољшали. Било је разних врста ових свјетиљки. Овај плин се крајем прошлог вијека у свијету веома много употребљавао за разне намјене. Наш човјек Ivan Dellati из Ријске први је у Европи 1898. године конструисао лампу на ацетиленски плин; даље се наставља са усавршавањем овог првог типа, а најпознатија је била „верка“, рад Ивана Пастровића из 1911, која је била без већих недостатака у односу на раније свјетиљке. У Боки су ове свјетиљке називали и гарбитаче. Свака гарбитача је имала 15—20 бекуча или рубинета. Од броја бекуча зависила је и јачина свјетлости. Свјечар би током свијетљења отворио или затворио онолико бекуча колико му је било потребно за освјетљавање.

Даљи развој освјетљења употребљаваног за риболов представљају свјетиљке са изгарањем петролеја, што је резултат иностраног проучавања још од половине прошлог вијека, да би се дошло до што практичнијег, економичнијег и бољег освјетљења при риболову. Тако је 1853. године једно данско друштво на нашој обали обављало разне огледе и то на принципу изгарања петролеја. Касније се јављају многи проналазачи разних модела свјетиљки. Овај начин освјетљења није био дугог вијека.

У „Правилнику за риболов Бокe Которске“ из 1906. године било је прописано да се може користити само једна свјетиљка, највише до 400 свијећа јачине.

Свјетиљке са изгарањем компримираног плина су још виша фаза у развоју свјетиљки. Ондје петролеј не изгара директно помоћу фитиља, већ изгара плин који се ствара помоћу притисака зрака. Ове свјетиљке први пут су се на нашој обали појавиле 1910. године, а у Боки иза првог свјетског рата и то типа „Ретрошах“, које су добијене из њемачке репарације. Производња ових свјетиљки у нашој земљи започела је тек 1950. године. Јачина им је била од 200 до 1.000 свијећа.

Данас рибари Бокe користе свјетиљке на плин. Последња фаза развоја свјетиљки за риболов су електричне подводне свјетиљке које добијају свјетлост помоћу електроаргата.

Нисмо овдје жељели да улазимо у ширу анализу традиционалне рибарске опреме већ да на пајучљивијим примјерима укажемо на потребу музеолошке валоризације. Значи, потребно је да се стручно и систематски приђе прикупљању традиционалне рибарске опреме у Боки Которској.

Из изложеног се да закључити да традиционална рибарска опрема Боке Которске представља значајне остатке материјалне културе из прошлости овога краја. Самим тим заслужила је већу бригу и пажњу, а да и не говоримо о томе какав би туристички значај имало организовање риболова на традиционалан начин.

Овај рад заснива се претежно на теренском истраживању и дат је само као један фрагмент којим се жели указати на неопходност даље разраде ове теме. Наша је обавеза да као етнологзи, туризмолози, историчари умјетности не дозволимо да вријеме избрише и однесе у заборав материјалне доказе једне од најстаријих дјелатности становника Боке Которске.

VALORIZACIJA CRKVENIH RIZNICA BOKE U TURISTIČKOJ PONUDI

Kulturno-istorijski spomenici Boke su dosta proučavani. Brojna naučna i publicistička djela o njima svjedoče o naučnom i kulturnom interesu za ovu bogatu baštinu. Ima se ipak utisak da je naučnoistraživačkom oku promicao značaj brojnih crkvenih riznica u Boki koje još uvijek čekaju jednu kompletniju naučnu valorizaciju, zaštitu i prezentiranje široj publici.

To čudi tim više jer već i sama riječ riznica označava skup onih predmeta koje su kriterijumi prošlosti prepoznali kao najdragocjenije i stoga im dali i poseban status. Bez obzira na promjene ukusa i izmjenu vrijednosti koju svako doba donosi trezori jedne kulture stvaraju se selekcijom koja je otrpjela čudi mode i ukuse epohe.

Crkvene riznice su u tom pogledu specifične, jer osim estetsko-materijalne vrijednosti predmeta i stepen sakralnosti određivao je odabir. Nepoštivanje ove činjenice u modernim postavkama nekih crkvenih riznica dovelo je do narušavanja karaktera ovih zbirki, pa i do svojevrsne degradacije predmeta koji time izgube svoj »Sitz im Leben«.

Vrlo je čudno da su se na tako malom prostoru Boke uspjele formirati brojne riznice koje su se sačuvale do naših dana. Znamo koliko je velika opasnost bila da ti vrijedni materijalni trezori nestanu na vjetrometini povijesti. Bokeljsko ekonomsko propadanje osjetile su i crkvene institucije ne manje od ostalih društvenih struktura. Ipak se nije poseglo za rasparčavanjem rizničnih fondova, možda najviše stoga jer je nadvladalo poštivanje sakralnog karaktera.

Sve veće crkvene riznice Evrope nastaju kao posljedica srednjovjekovnih devocionalnih pokreta, kada je broj sakupljenih relikvija označavao vjerski i kulturni prestiž ne samo za crkvene, već podjednako i urbane centre.

Raritet relikvije, snaga kulta koji se oko nje razvija, određuju i umjetnički nivo predmeta koji joj pripadaju. Najznačajnije zlatarske i druge manufakturne tvorevine nastaju upravo oko ili za te religiozne centre. Stoga ne čudi što je u Boki Kotorskoj upravo Kotor sačuvao najveći i najznačajniji trezor ove regije, jednu od najvrijednijih riznica Jugoslavije. Treba imati na umu snagu i širinu kulta gradskog patrona sv. Tripuna koji sigurno ne malo pomaže da grad iskoristi svoju geopolitičku poziciju i učvrsti sebe kao jednog od najjačih medioevalnih centara Jadrana. Tako se prestižna želja grada izriče u gradnji monumentalne Katedrale, njenom umjetničkom ukrašavanju, a posebno stvaranju bogatog relikvijara za koji se nabavljaju umjetnički izrađene relikvije od plemenitih metala i drugi bogoslužbeni predmeti. Opadanje ekonomskog i političkog značaja ne umanjuje raskoš donacija katedralnoj riznici. Kotor ima snage da u XVIII stoljeću angažuje jednog Francéska Kabijanku, koji raskoši predmeta uobličava u odgovarajući barokni prostor. U tom smislu katedrala sv. Tripuna jedini je primjer gdje se i prostorno uspio definirati karakter riznice.

Ekonomski uspon Herceg-Novog, Prčanja, Perasta, Dobrote i Rišna, uz istovremeno opadanje ekonomske moći Kotora, doveo je do povećanja lokalnih ambicija za samostalnošću i stvaranjem jednog boljeg urbanog statusa. To je u periodu XV—XVIII st. bilo nezamislivo bez stvaranja jačih kulturnih centara čiji bi prestiž označio i one ambicije koje su ti novi kulturno-ekonomski centri Boka imali.

Učešće dijela domaće provenijencije u odnosu na one uvezene iz Venecije i drugih evropskih centara odgovara i stupnju razvijenosti lokalne umjetničke manufakture koja u srednjem vijeku uspijeva da zadovolji zahtjeve bokeljskih donatora, ali čije postepeno opadanje prevazilazi moć zadovoljavanja jednog tržišta koje postaje i ekonomski sve moćnije. Tako se dešava da što bliže idemo k našem vremenu, u bokeljskim riznicama opada broj djela ovdje stvaranih, već se pretežno susrećemo sa djelima koja su importirana.

Smatramo nužnim još jednom napomenuti da stupanj vrijednosti pojedinačnih predmeta ne određuje samo materijalno-umjetnička vrijednost, već i sakralni karakter, tj. oni su u proporcionalnoj zavisnosti jedno od drugog. To je u najvećoj mjeri i spasilo crkvene riznice od ratne devastacije i većih pljački, jer su i vjerovatni aspirant i posjednik morali respektirati upravo tu dimenziju. Jedino je francuska okupacija Boke imala za posljedicu uzimanje u vidu ratne kontribucije jedne trećine srebra iz bokeških crkava, no skloni smo, u nedostatku podataka, vjerovati da se radilo o manje značajnim predmetima.

Ne postoji opća suglasnost o tome što je riznično vrijedan predmet. Kolebanja idu od čisto materijalne do čisto umjetničke vrijednosti predmeta. Čini se najispravnijim zadržavanje one se-

lekcije koju je vrijeme nametnulo, a koje je svakoj riznici specifično svojstveno. U tom smislu ideal bi bio čuvanje i prezentiranje rizničnih cjelina u njihovoj integralnosti, bez većih intervencija.

Primjer riznice sv. Marka u Veneciji, koja već stotinama godina čeka svoju definitivnu sistematizaciju, pokazuje da to nije mali problem, jer osim odgovarajućeg smještaja traži i idealnu koncepciju koja će proći na ispitu koji joj svako vrijeme nameće. Zato nam se i čini nemogućim dati jedan idealni recept i ponuditi mogući model koji bi zadovoljio potrebe našeg vremena i opravdao naša nastojanja.

Crkvene riznice Boke Kotorske formirane su od različitih vrsta predmeta bogoslužbene namjene. Tu se prvenstveno radi o relikvijarima izrađenim u plemenitim metalima različite tehnike. Oni su uz kaleže najčešće i najraskošnije oblikovani predmeti zbog sakralnog značaja i funkcije. Zatim slijede brojni svijećnjaci i kandila od srebra i drugih metala, brokati, čipke, ex vota, ženski nakit (kao donacija votivna), oltarske pale, antipendijumi, procesionalne nosiljke, drveni i metalni kipovi, staklene posude i ikone. Činjenica što su ikone uvrštene u trezorni predmet ne treba da iznenaduje, ako se ima u vidu da se ikona kultno izjednačava sa relikvijom. To je specifičnost Boke, gdje je bizantijski uticaj bio snažniji, što je i dovelo do distinkcije između svete slike, kao dekorativnog elementa crkvenog prostora, i ikone, kao kulturnog, u užem smislu. Treba primijetiti da su najveću popularnost stekle one ikone koje se ističu umjetničkom vrijednošću, što nije koincidencija već odabir koji počiva na srodnosti estetskog i religioznog bića.

*

«   »

Prije nego pogledamo kakve su mogućnosti i atrakcije jedne buduće prezentacije bokeljskih riznica ukazaćemo na postojeće stanje. Možda jedina riznica koja je dobila svoju naučnu i muzeološku valorizaciju jeste riznica manastira Savine. Nova postavka njenih brojnih predmeta u adaptiranom prostoru manastirskog konaka čini je konačno dostupnom sagledavanju u cjelini, a samom kompleksu crkve i manastira daje jednu novu i atraktivnu dimenziju. Vjerujemo da će novi smještaj predmeta, možda izlazak na vidjelo dana nepoznatih eksponata doprinijeti upotpunjavanju ionako bogate naučne literature koja se ovim fundusom bavila.

Kotorska katedrala je setecentnom sistematizacijom relikvijara dobila jedan od najljepše oblikovanih poznobaroknih prostora obale, ali bogatstvo materijala koje sačinjava veliki broj crkvenog posuđa, tkanina, predmeta od drveta, zatim velika zbirka ikona, bilo je bez svog prostora i svoje prezentacije. Mrak ormara krije odsjaje zlata i srebra u očekivanju da buduća restauracija Katedrale

djela, pa prema tome i nepromjenljivo, i ona koncepcija koja u muzejskom prostoru vidi samo posrednike između djela i čovjeka. Dakle, jedan stav je statički, muzej kao trezor (depo vrijednosti), drugi je dinamički, muzej kao posrednik.

I jedna i druga koncepcija imaju argumente i za i protiv. Stvar je konkretne procjene zbog koje se opredjeljujemo na neko rješenje. Naše je mišljenje da bi trebalo poštivati, u muzeološkom smislu, obadvije strane, ukoliko to odgovara našim ciljevima. Stvaranje sabirnih crkvenih riznica u Kotoru, Dobroti, Perastu, Risnu, Prčanju i Herceg-Novom zadovoljilo bi zahtjev bezbjednog i stručnog prezentiranja različitih fondova. S druge strane, stvaranje odgovarajućih izložbenih prostora omogućilo bi slobodno izmještanje materijala prema potrebi i svrsi, što bi zadovoljilo specifične uslove kulturne ponude. U tom smislu bilo bi neophodno obezbijediti sredstva za formiranje odgovarajućih zbirki u Kotoru i to eventualno u bivšoj crkvi sv. Pavla. Peraška nedovršena crkva sv. Nikole čini nam se idealnim prostorom za stalnu postavku peraske riznice. Također bi u Risnu, u manastiru Banji ili u nekom drugom pogodnom objektu, pod stručnim nadzorom, trebalo objediniti zbirke područnih crkava.

Bogorodičin hram na Prčanju već je djelomično bio stekao taj karakter, koji mu uz nužna tehnička poboljšanja treba i vratiti.

U toku je sistematizacija savinske riznice tako da to smatramo prvim učinjenim korakom neke buduće muzeološke integracije u cilju jedne ponude koja će opravdati vrijednost bokaških riznica. Predlažemo i stvaranje, gdje ih već nema, ili adaptaciju postojećih prostora za pokretne izložbe, koje bi u okviru tematskih ili nekih drugih cjelina povremeno stavljale na uvid atraktivne dijelove muzejskih fondusa, najbolje u doba turističke sezone.

Otok Gospe od Skrpjela, Otok Gospe od Milosti, Samostan sv. Marije u Budvi već sada su, kao povijesno-ambijentalne cjeline, izuzetne turističke atrakcije Crnogorskog primorja. Obogaćeni kvalitetnim izložbama, koje bi mogle biti praćene i drugim odgovarajućim kulturnim manifestacijama, uvjereni smo da bi dobile svojevrsnu atraktivnost, koja ne bi bila bez komercijalnog efekta, ukoliko bi bila popularizirana na pravi način.

Ovim nabrojanjem ne isključujemo mogućnost i drugih prostora sa istom svrhom i adekvatno opremljenim. Prednost smo dali sakralnim spomenicima, smatrajući da su oni idealni prostorni kontekst crkvenim različitnim fondovima.

Dakle, ova zamisao muzejske prezentacije ima, ili bi bar to htjela imati u vidu, kako interes kulturno-spomeničnog predmeta, tako i korisnika, koji je u ovim našim turističkim prostorima ipak najčešće turist.

Jedna prateća izdavačka djelatnost u vidu kataloga, vodiča i reprodukcija, bila bi u službi ne samo propagandne nego i naučne djelatnosti, ukoliko bi se vodilo računa o kriterijumima. Naravno da jedan ovako zamišljeni »trezor Boke« može da se ostvari samo uz velike stručne i finansijske napore. Rješavanje prijepornih pravnih pitanja sigurno bi se riješilo u okviru crkveno-društvenog sporazuma, koji bi bio moguć uz poštivanje specifičnosti interesa. Možda bi mogli izreći jedan opći zaključak da su interesne sfere kulture i turističke privrede prilično podudarne, a nikada divergentne, s tom razlikom što kultura teško može manipulirati turizmom, a turizam kulturom može. Njihova sprega je i moguća i poželjna, zato i šanse koje nam se pružaju ne bi trebalo propustiti jer bi to bilo na štetu i kulturne baštine i kulturne ponude Boka Kotorske, a to znači i njene turističke privrede u cjelini.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА СПОМЕНИКА ИЗ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА У АКВАТОРИЈУМУ БОКОКОТОРСКОГ ЗАЛИВА

Од када се почео развијати туризам на Јадрану гости су испољавали наглашено интересовање за Бококоторски залив и споменике који се налазе на мору или у његовој непосредној близини. У посљедње двије деценије прошлог вијека евидентниране су веће групе туриста које су посјећивале Боку Которску и дивиле с њеним љепотама. Уз то, гости су могли видјети и бројне културно-историјске споменике. Од тада је све више туриста који у Боку долазе бродовима. Било је то вријеме развијеног саобраћаја морем и добре повезаности овог краја са осталим лукама Јадрана. Десетине хиљада туриста су користиле редовне бродске линије да би разгледали љепоте овог фјорда о чему су многи оставили забиљешке, књижевне огледе, есеје, биљешке, репортаже. Поред редовних организована су и излетничке посјете Бококоторском заливу.

Међутим, прије тридесетак година, из економских мотива, укинуте су редовне бродске линије кроз Залив, а број бродова који су на путовањима Јадраном долазили овдје сведен је на минимум. Таквом политиком ускраћена је могућност туристима да користе бродске линије за разгледање Бококоторског залива.

Посљедњих година, ипак, повећава се интерес за излетничка путовања која организују многе домаће и иностране путничко-туристичке агенције. Током године овдје стижу и бродови иностраних бродарских компанија, у оквиру кружних путовања по Медитерану или Јадрану, као и све већи број јахти.

Иако нема ваљаних статистичких података, јер их практично нико не води, може се закључити да је посљедњих година повећан интерес за долазак у „невјесту Јадрана“ и уживање у њеним чарима. Бококоторски залив, површине 86 километара квадратних и обалске линије 106 километара, на тај

начин постаје све више саставни дио туристичке понуде овог региона о чему воде рачуна многе домаће и иностране агенције.

Атрактивност Залива није само у оригиналној њепоти пејсажа већ и у бројним културно-историјским споменицима из богате прошлости овога краја. Путујући бродом гости се могу упознати са материјалним остацима разних епоха — од праисторије до наших дана. О тим вриједним споменицима, смјештеним на мору или дуж саме обале, написани су многи прилози, а о њима се говори и у туристичким водичима и проспектима. Констатујмо само један податак: Которски залив је уписан код УНЕСК-а у Паризу као свјетско културно наслеђе и свјетско културно наслеђе у опасности. Тај статус нема нити један приморски регион на Медитерану. Ово је разлог појачаног интересовања за долазак у Боку Которску.

Ипак, природна и културно-историјска богатства не валоризују се на прави начин. Туристички водичи најчешће нијесу упознати са основним карактеристикама Залива и његовом историјом, а самим тим и вриједношћу културно-историјских споменика мјеста поред којих се обалом пролази а у која се, због природе излета и ограничености времена или других разлога, не може свратити. У таквој ситуацији гости могу само посматрати. Не пружају им се занимљиви подаци. Већина туристичких водича сматра да њихов посао почиње тек када се туристи искрцају. Њихова знања су скромна као и настојања да нешто науче.

И док се понешто, истина недовољно, говори о даљој прошлости о оној ближој, посебно револуционарној, нема ни ријечи. Ово је, по свој прилици, последица аполитичности и политичке неизграђености једног броја водича, а још више недостатка потребне литературе из које би се на приступачан начин могло сазнати најбитније о заиста вриједним историјским револуционарним кретањима из ближе прошлости Боче Которске. Један туристички водич, или проспект о овоме, свакако би био интересантан за госте јер би употпунио њихова укунна сазнања која стичу обиласком Залива.

Ми ћемо пажњу задржати само на неколико споменика и догађаја на које треба указати туристима који обилазе овај крај јер је то не само у функцији туристичке пропаганде него и дужност према збивањима која су се у овом заливу дешавала последњих седамдесет година. При овоме треба имати у виду да су оvdје у прошлости буне, класни немири, а касније и устанци, били честа појава. Тако се прва грбальска buna збила знатно прије сељачке буне у Хрватској а први бокељски устанак, као и они каснији који су се оvdје дизали против аустро-угарског окупатора, имали су обиљежја националне борбе угњетених за своја права.

Наравно, у приступу послу око презентирања догађаја гостима постоје различита одређења и дилеме: колико ићи у ширину и да ли поштовати хронологију догађаја или говорити зависно од мјеста кроз које се пролази. У реализацији овог задатка треба бити што практичнији. То је разлог да се туристима презентирају само они споменици на мору који су веома значајни за историју и заштитљиви за туристе држећи се правца пловидбе. При овоме треба водити рачуна и о идејно-политичком и васпитно-пропагандном ефекту, посебно када је ријеч о предавањима туристима који овамо стижу из иностранства. Њих, разумије се само по себи, интересује како је наш народ стицао и стекао слободу коју сада ужива. Код презентирања споменика туристички водичи то не смију сметнути с ума. Њихове поруке морају бити на линији наших социјалистичких, самоуправних одређења.

Истакнимо само неке од битних споменика револуционарне прошлости и народноослободилачког рата о којима се обавезно мора нешто рећи излетишцима који путују морем по Бокоторском заливу.

На самом улазу у Залив налази се острво Мамула. Оточић је ненасељен и без вегетације. Некада је носио име ВЕЛИКИ ЖАЊИЦ које је промијенио шездесетих година прошлог вијека након што га је утврдио генерал Лазар Мамула, по коме сада и носи име. Иако му је била намјена да штити улазак у Залив већ у првом свјетском рату служио је као мјесто гдје су били заточени многи родољуби. У годинама пред априлски рат бивша Југославија такође је намјеравала да Мамулу превори у један од концентрационих логора гдје су требали да буду интернирани комунисти. Међутим, због низа непредвиђених околности ова идеја није реализована.

Италијани су, након низа устаничких акција, погинули све затворе у Боки Которској. Када је дошло до интензивирања борби, почетком 1942. године, окупатори су одлучили да појачају репресивне мјере. Извршавајући тај задатак организовали су концентрационе логоре у Боки Которској. Спровodeћи замисао о формирању концентрационих логора Команда Шестог армијског корпуса обавијестила је својом наредбом, крајем марта 1942. године, све своје дивизије и команде карабињера да су основали нови казамати на Мамули и Превлаци. За вријеме италијанске окупације у тврђави Мамули једновремено се, у просјеку, налазило по око 600 затвореника, али тачан број оних који су оvdје чамити није утврђен. Режим у логору био је веома строг а услови живота лоши. Просторије су биле мале за велики број затвореника, влажне, без довољно свијетла и ваздуха, а у свакој се налазило и по 60 интернираца. Логорашни су били смјештени у подземне просторије и ходнике, а лежали су на голем поду или даскама. Од овога нијесу били изузимани

жене и дјеча, којих је овдје било поприлично, и старије особе. На штадели, према полуострву Луштици, на горњем спрату, биле су просторије за војнике, а доље, у приземљу, злогласне самце у којима су мучени многи родољуби. Овдје су биле и три ћелије у којима су највећим дијелом били смјештени Орјенци ухапшени након расформирања Орјенског батаљона. У другом дијелу тврђаве према Дубровнику била су два реда ћелија: са лијеве и десне стране. У једним су углавном били житељи Боке, а у другим родољуби из Херцеговине, јужне Далмације и других сусједних крајева. Затвореници су имали успостављену властиту унутрашњу организацију. Функционисале су партиска и скојевска организација као и колективи логораша. Логор на Мамули је расформиран после капитулације Италије половином септембра 1943. године. На тврђави се налази спомен-плоча која говори о збивањима на острву. Изграђено је и пристаниште гдје могу, кад је лијепо вријеме, пристати мањи бродови. Зато на излетничким путовањима не би требало пропустити прилику да се обиде Мамула јер је она вишеструко занимљива за туристе.

У близини Мамуле, на полуострву Превлака, налазио се истоимени логор који је основан кад и онај на Мамули. Састојао се из два дијела: мушког и женског. Логораша су били смјештени у безусловним баракама ограђеним болњакавом жицом. Зими је у њима било веома хладно а лети је владала несносна врућина. Овдје су због лоших услова живота умрли многи затвореници од исцрпљености. Са Превлаке су одвођени родољуби на стријељање или у друге логоре и затворе. Овдје су били смјештени логораша са ширег подручја а њихов број није прецизно утврђен. За разлику од Мамуле, гдје су углавном били житељи Боке, на Превлаци су се налазили интернирани са ширег подручја на коме су се током 1941. и до маја 1942. године војиле борбе против италијанског окупатора и домаћих издајника. Када је дошло до капитулације Италије логор није распуштен него је предат Њемцима који су га укинули почетком октобра 1943. године. На мјесту гдје се он некада налазио стоји споменик израђен од клесаног камена на чијем се платоу уздиже стуб висок шест метара. Ту је и спомен-костурница педесет четворици родољуба који су овдје умрли.

Посјете Мамули и Превлаци, или упознавање са збивањима на овим мјестима у току НОР-а треба да буде прилика да туристички водичи кажу гостима нешто више о терору окупатора у Босни Которској и отпору народа, а с тим у вези да истакну чињеницу да су многи родољуби, дуже или краће вријеме, чамили у другим затворима овог краја од којих су били најпознатији они у Котору и Херцег-Новом. Кад год је то могуће треба организовати посјете Мамули да би туристи на

лицу мјеста видјели катакомбе у којима су се у току рата налазили затвореници и на тај начин их упознати са животом у „Кампо Мамули“ — како су овај логор називали италијански окупатори.

За туристе који путују бродовима екваторијум Бококоторског залива, посебно Тиватски и Херцеговачки залив треба да буду занимљиви по једном изузетном догађају из револуционарне прошлости овог краја. Ради се о устанку морнара на бродовима аустроугарске флоте — који су овдје били стационарни — 1. фебруара 1918. године. Ово је, иначе, био један од првих одјека октобарске револуције у свијету, а збио се само неколико мјесеци послје топовских канонада са „Ауроре“ које су означиле долазак новог времена. На подручју Херцеговачког и Тиватског залива у првом свјетском рату биле су смјештене јединице аустроугарске флоте као и један број њемачких подморница и помоћних подморница, а Бока је тада била једна од најутврђенијих ратних база у свијету.

Централни комитет морнара, којим је руководио Франтишек Раш, био је смјештен на адмиралском броду „Sankt Georg“. Он је покренуо на устанак око 4.500 морнара и радника на копну у жељи да се обезбиди мир, слобода и промјена постојећег стања. Устанак је био убрзо угушен, а његове вође — „дрвени адмирал“ — Франтишек Раш, Јерко Шижгорић, Мате Бриичевић и Антон Грабар били су стријелачи. Упркос поразу устаника, устанак је имао веома штетне последице за Аустро-Угарску: већи број бродова тада моћне ратне флоте, практично је све до краја првог свјетског рата остао неупотребљив за ратна дејства јер није било обучених посада које би замјениле похапшене или прекомандоване морнаре.

Устанак је почео 1. фебруара у 12 сати, у вријеме док су се официри налазили на ручку а дежурне функције преузимали њихови помоћници. Он је најављен пуцањем топа са командног брода „Sankt Georg“. Само сат касније радио-станица устаничких бродова почела је емитовати телеграм: „У БОКИ ЈЕ ИЗБИЛА РЕВОЛУЦИЈА У ИНТЕРЕСУ НЕОДЛОЖНОГ ЗАКЉУЧЕЊА МИРА“. Занимљиво је да су устаници послали телеграм и совјетској влади у Русији. Касно увече, истог дана, радио-станица у Пули примила је одговор.

Након почетних успјеха већ другог дана почињу акције да се устанак угуши. Обалске батерије остале су у рукама група лојалних влади, њемачке јединице се нијесу придружиле устаницима, а ускоро је стигла и флота из Пуле знатно јача од оне у Боки да, ако затреба, ватром својих топова, уз помоћ обалске артиљерије тежких калибара, спречи даље акције устаника. Трећег фебруара устанак је био скршен, а са устаничких бродова скинуте су црвене заставе — симбол револуционарних хтијења. Одмах је ухапшено око 500 морнара а већ

наредног дана број се повео на 800. Ускоро је почело и суђење четрдесеторици морнара које су власти означиле као вође и четворица су стријељана 11. фебруара 1918. године у Шкалдрима. На мјесту стријељања налази се споменик који подјачава та збивања.

Туристички водичи треба да укажу на чињеницу да се шездесетак бродова налазило у ванском дијелу Боке, да је то била до тада највећа организована побуна у јединицама ратне флоте, те да су побуњеници имали подршку од радника на копну у Беновићима, Баошићима, Кумбору, Каменицима и Поморском арсеналу у Тивту, о чему говоре и споменичне на објектима који су везани за збивања у устанку. Ово указује да је устанак био организован од припадника многих нација што је једна од његових значајних карактеристика и по томе је јединствен у историји сличних збивања у свијету. Уз то, треба нагласити да је у њему учествовао и народ овог краја који је касније пружио велику помоћ ухапшенима, настојећи да се истина о понашању према њима сазна у свијету.

У Херцеговском заливу, у близини Бијеле, треба обавијестити туристе да је у 10. децембра 1944. године параброд „Цетиње“, од 100 бруто регистарских тона, пловео на тек успостављеној линији Котор — Тиват — Херцег-Нови, наишао на мине које су поставили њемачки окупатори непосредно прије повлачења — у другој половини новембра 1944. године. Брод је потонуо за свега неколико минута. На њему је било преко двије стотине путника и чланова посаде. Преживјела су само седморица путника и тројица чланова посаде. Брод је био власништво „Зетске пловидбе а. д.“ из Котора. Остаци пловиде су касније извађени а жртве сахрањене у заједничку споменикостурницу у Доњој Ластви. Она је нијеси свједок једног од највећих злочина окупатора у овом крају.

Иначе, током пловидбе Бококоторским заливом туристички водичи треба да дају и основне податке о отпору италијанском непријатељу током народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Ми ћемо указати само на једну од битних чињеница. На савјетовању у Брезовом долу, одржаном половином јула 1941. године, устаничко руководство донијело је одлуку да се акваторијум Залива користи у борби против непријатеља. Ову партијску директиву народ из приобалних мјеста успјешно је спровео у дјело. За вријеме италијанске окупације, нарочито за вријеме устаничких активности, организовани су бројни илегални партизански прекоморски канали које непријатељ никада није открио. Њима су пребацивани илегалци и курири, а вршено је и снабдијевање јединица које су се бориле у залеђу Херцеговског и Рисанског залива.

У Заливу је извршено и више успјешних диверзантских акција од којих су најзначајније изазивање пожара у Електрич-

ној централи у Опатову и уништење магацина муниције у Лепетанима. На ове догађаје треба указати гостима док се пролази кроз тјеснац Вериге. У вријеме краткотрајног привременог ослобођења дијела Бококоторског залива, од 9. до 15. септембра 1943. године, ондје су извођене многе активности. У Лепетанима је дошло до познате борбе партизана и италијанских аерофантста. Море је кориштено и за пребацивање партизанских јединица које су водиле борбу са Њемцима, те за евакуацију материјалних добара у залеђе све до доношења одлуке о напуштању Залива пред далеко јачим непријатељем.

У вријеме њемачке окупације на подручју Херцеговског залива извршено је више напада на мање бродове који су припадали непријатељу, а у завршним борбама за ослобођење Боке изведен је десант партизанских снага преко Херцеговског залива на полуострво Луштицу. Партизанске јединице пребациле су се и преко тјеснаца Вериге и ослободиле Тиват. Приликом повлачења њемачки окупатор је тешко оштетио или уништио све луке и лучко-поморске и ремонтне уређаје, посебно Поморски арсенал у Тивту. О овим догађајима, на мјесту збицања у Луштици, Лепетанима и Тивту, истакнуте су спомен-плоче на које треба указати туристима приликом обиласка.

У Тиватском заливу, у близини села Брдинга, у ували Свето Тројство, у другом свјетском рату десио се јединствен догађај на мору. Овдје су поручници бојног брода прве класе бивше Југославије Милан Спасић и Сергеј Маџера дигли у ваздух разарач „Загреб“, који је припадао Трећој торпедној дивизији, да не би пао у руке непријатељу и тим приликом погинули. Било је то 17. априла 1941. године, само неколико сати послје власка италијанских трупа у Боку Которску. За овај јуначки чин посмртно су проглашени за народне хероје. На мјесту уништења „Загреба“, у једном маслињаку, налази се спомен-плоча која подсећа на тај догађај.

Како се одвијала драма разарача „Загреб“? Двојица официра покушала су, у ланцима пред капитулацију, обезбиједити испловљење. Када им то није пошло за руком одлучили су да униште брод и за том приликом са њим подијеле судбину. Када су остаци сами на разарачу активирали су експлозив у прамцима муницијским коморама и тако га уништили. Остаци прамца „Загреба“ налазе се у Поморском музеју у Котору, а споменик са бистама оних хероја у Градском парку у Тивту.

Ово су само неки од догађаја из револуционарне прошлости, народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, о којима би вољичи требали да говоре путницима који плочилима обилазе Бококоторски залив. Од мноштва догађаја треба истаћи набројене, јер они имају значајно мјесто како у историји народа овог краја тако и у југословенској историји.

ARHIVSKI DOKUMENTI — PISANI SPOMENICI KULTURE I NJIHOVO UKLJUČIVANJE U TURISTIČKU PONUDU

Jedan daleki zvanični početak formiranja arhivskog jezgra u Dubrovniku — gradu državi, 1278. godine, kada je gradski notar dobio obavezu da vodi stalnu knjigu kupoprodajnih ugovora, uzet je kao početak arhivske službe Jugoslavije. Ali od tada do danas nijesu se svi krajevi naše zemlje ujednačeno razvijali. U burnoj prošlosti, mnogi ratovi, upadi mnogih osvajača, okupacije, bune i ustanci, ostavili su svoje brojne posljedice pa i nestanak dragocjenih svjedočanstava o tim vremenima, i u borbi naroda za život i opstanak, u većini krajeva onemogućavali ili usporavali kulturni razvoj. Između dva svjetska rata u Jugoslaviji je bilo jedva desetak arhivskih ustanova. O organizovanoj arhivskoj djelatnosti i o arhivskoj službi u Jugoslaviji uopšte, u punom značenju te riječi možemo govoriti tek poslije drugog svjetskog rata.

Odmah po oslobođenju započinje se sa aktivnom brigom o postojećoj arhivskoj građi putem utemeljenja arhivskog zakonodavstva kao i procesom stvaranja mreže arhiva, izgrađivanjem arhivskog kadra koji obuhvata cijelu državu. Statističkim podacima izraženo, u tom periodu nastaje 90% današnjih raznovrsnih arhivskih ustanova kojih ima blizu 80 i to: opštinskih, međuopštinskih — regionalnih, republičkih, pokrajinskih, saveznih i specijalnih arhiva.

U periodu utemeljenja arhivske službe utvrđena je i osnovna i obavezna djelatnost jednog arhiva, a to je, najkraće rečeno, odabiranje, preuzimanje, sređivanje, čuvanje, proučavanje i obrađivanje arhivske građe u arhivu, ali, i njena zaštita u nastanku kod samih stvaralaca, van arhiva. Kasnije se u njegovu djelatnost ugrađuju i kulturno-obrazovne funkcije, naučnoistraživačke i druge.

Glavni korisnik arhiva u proteklom periodu bila je nauka (koja će to i dalje svakako ostati), pa je i najvećim dijelom preko nje šira javnost bila upoznata sa značajem i vrijednošću arhivske građe koja se čuva i obrađuje u našim arhivima.

Savremena tendencija daljeg razvoja arhivske djelatnosti opšte je priznata i prihvaćena u jugoslovenskoj arhivistici — a to je »neophodnost da i kulturno-prosvjetna funkcija arhiva pripada kompleksu osnovne djelatnosti arhivske ustanove«. Arhiv ne može opstati u savremenom razvoju društva uopšte — kao izolovana institucija iz oblasti kulture — čija je djelatnost od posebnog društvenog interesa, okrenuta isključivo svojim stručnim i naučnim poslovima. Arhiv se mora intenzivnije i raznovrsnije uključivati u cjeloviti sistem društvenih, kulturno-političkih i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, značajnih za obogaćivanje društvenog života uopšte. To uključivanje svakako će zavistiti od vrste arhiva, njegove kadrovske osposobljenosti i njegove cjelokupne afirmacije, ali i od potreba i interesa društvene sredine u kojoj arhiv djeluje. Jedan novi vid djelatnosti arhiva i njegovog uključivanja u obogaćivanje tekućeg kulturnog života u cilju njegove humanizacije svakako bi bio i u sferi turizma. Ta komponenta u kulturnoj djelatnosti arhiva u našoj arhivističkoj teoriji i praksi do sada nije razmatrana. Po našem mišljenju, uključivanjem u turističku ponudu arhiv bi proširio djelokrug svoje aktivnosti i povećao broj svojih korisnika, ali i poboljšao materijalni položaj koji inače nije na zadovoljavajućem nivou, dok bi turističke organizacije bile obogaćene za jednu novu turističku ponudu, koju bi trebalo da prate pozitivni finansijski efekti.

Mogućnosti arhiva u tom pogledu su raznovrsne, pa ukoliko bi se usaglasile sa potrebama turizma, polje saradnje lako je utvrditi i precizirati obaveze jednog i drugog. Osnovno polazište u tom pravcu podrazumijeva izvjesnu revalorizaciju pokretnih spomenika kulture — sa arhivističkih pozicija, u korist arhivskog dokumenta kao jednog nezaobilaznog spomeničkog blaga, bez kojeg bi nam ostali nepoznati mnogi događaji iz naše prošlosti. A arhivski dokument tu revalorizaciju sigurno zaslužuje. Jer karakter arhivskog dokumenta, kao izvor i svjedočanstvo nekog istorijskog događaja ili procesa, bilo da je u pitanju pergamena, rukopisna knjiga, papir, geografska karta, crtež, ili specifični dokumenti Boke na srebru, platnu, kamenu ili u vidu čipke, daju mogućnost da budu iskorišćeni i šire vrednovani, dakle ne samo u naučne svrhe već i u kulturno-obrazovne, informativne i, naravno, turističke. U jednom povezanom izlaganju dokumenata sa istovremenim mu predmetom materijalne kulture, razbio bi se jednolični niz arhivskih dokumenata, koji bi širem krugu posjetilaca mogao biti neinteresantan, i stopili se u harmoničnu cjelinu, na primjer:

— dokumenti o životu pomoraca ovog kraja kroz vjekove, dokumenti o brodolomima, čestim pratiocima pomorskih putovanja, o spašenom životu na nekoj badi, o ispunjenoj želji da se ipak uplovi u luku, — sa jednom od 2 000 srebrnih ili bronzanih votivnih pločica Gospe od Škrpjela;

— dokumenti iz daleke 1326. godine, kada o ljudskim životima u jednom malom Kotoru toga doba brinu dva državna ljekara i dva gradska apotekara, dokumenti o načinu liječenja tadašnjih bolesti i spiskovi lijekova, sa apotekarskim priborom ili amblemom sa zgrade jedne od najstarijih apoteka u Jugoslaviji;

— dokumenti o običaju pripremanja i preciznog popisivanja prćije, sa detaljno opisanim svakim pojedinačnim predmetom: buduće mlade, neke bogato a neke vrlo skromno opremljene za novu kuću i novi život, zajedno sa jednom otvorenom »škrinjom«, punom neupotrijebljenih, a sigurno dugo pripremanih odjevnih predmeta neke Bokeljke;

— originalne notarske knjige — skup brojnih dokumenata nastalih strpljivim radom opštinskih notara, te neiscrpne izvore i ogledalo cjelokupnog života, i ne samo srednjovjekovnog Kotora i Boke, u ambijentu koji bi dočarao njihov rad, zajedno sa štampanim Statutom grada iz 1616, sa kamenom pločom (pronađenoj u Stolivu) na kojoj je uklesano ime notara Petra Vitina iz početka XIV vijeka i sa savremenim umjetničkim djelom inspirisanim njihovim radom, vrsnog umjetnika V. Lipovca;

— dokumenti o narodnom sudovanju — sudu dobrih ljudi — koje se odvijalo kroz sve periode tuđinske vladavine, tom specifičnom obliku sudstva koje je bezbroj puta zadovoljilo pravdu i osjećaj pravice u narodu, brojnih i vizuelno lijepih dokumenata pisanih na našem jeziku ćiriličkim pismom, nerijetko i od samih sudionika u suđenju, zajedno sa likovnim prikazom samog suđenja mjestom gdje se suđenje najčešće odvijalo i sl.

Jer, impresivna snaga jednog takvog dokumenta, dobro i stručno arhivistički obrađenog i ukomponovanog u cjelinu jedne izložbe, kombinovane sa malobrojnim ali odabranim trodimenzionalnim eksponatima, ima snagu da ostavi na posjetioca određeni estetski doživljaj, kao i slušanje nekog muzičkog djela u odgovarajućem ambijentu.

Dakle, arhivski dokumenti mogli bi se uključiti u turističku ponudu, između ostalog, preko prezentiranja putem odgovarajućih izložbi i preko publikovanja na popularan način u kulturno-turističke svrhe.

Prvo i najvažnije svakako je prezentacija dokumenata putem odgovarajućih izložbi.

Izložba arhivskih dokumenata nije naravno nikakva novina — to je stara praksa arhiva koja ima izvjesnu tradiciju. Međutim, u našem iskustvu uvijek je bio izražen problem u pogledu tih izložbi, a ogledao se u nesrazmjernosti uloženog truda i utrošenih sredstava u odnosu na broj posjetilaca, pa preko njih i na smanjenu funkciju same izložbe. U ovom slučaju to bi bilo u potpunosti isključeno jer bi izbor pravog mjesta, prostora i vremena za održavanje izlož-

be bio dobro proučen od strane turističkih radnika, i ne samo to, već bi njihova obaveza svakako bila i organizovanje prethodne i tekuće propagande jedne planirane izložbe. A arhivima bi ostali poslovi vezani za dokumentat i njegovo izlaganje.

Izložbe bi mogle trajati po potrebi i biti kratkotrajne, periodične ili trajno aktivne. Kratkotrajne bi imale prednost u izlaganju i najdragocjenijih originala i mogle da posluže kao izvanredna dopuna određenim simpozijumima, jubilarnim proslavama ili slično, dakle, kongresnom turizmu (jer je za kratak period lako organizovati sigurnost dokumenata. Periodične izložbe bile bi prilagođene određenoj namjeni za širi krug posmatrača i mogle bi biti pokretne. Dokumenta koja bi se na njima izlagala bila bi, pretežno, odgovarajuće kopije. Trajne izložbe daju najšire mogućnosti jer bi bile organizovane u izložbenim prostorijama samog arhiva i mogle bi da prikažu brojne teme iz istorije kraja, da budu dopunjene odgovarajućim eksponatima — uglavnom originalima (jer je njihova sigurnost riješena u okviru samog arhiva). U sva tri slučaja vrlo je bitno osavremeniti interpretiranje određene teme za izložbu i način izlaganja dokumenta, korišćenjem atraktivnih eksponata komplementarnih dokumenata ali i drugih savremenih efekata, uz nezao bilazan, modifikovan za ovu namjenu, katalog izložbe.

PUBLIKACIJE ARHIVA

Pored postojećeg načina publikovanja u stručnim i naučnim publikacijama, postoji još jedna izvanredna mogućnost u vidu publikacija namijenjenih kulturno-turističkim svrhama. Tu su mogućnosti izbora tema brojne. Pri njihovoj izradi treba imati u vidu da njihova kulturno-turistička propagandna funkcija treba da bude prilagođena savremenim potrebama čovjeka u periodu njegovog aktivnog odmora, kada on želi da sa što manje psihičkog napora dođe do prvih ili novih informacija o kraju u kojem se nalazi. Ove publikacije trebale bi biti kratke, sadržajne i bogato ilustrovane. Tako bi, uz jednu tematski i hronološki široko datu izložbu, koja bi prikazala kulturno-istorijsko nasljeđe kraja, pored opšteg kataloga, trebalo štampati i pojedinačne publikacije sa određenim temama koje bi izložbom bile obuhvaćene, kao npr.: »Pomorstvo Boke Kotorske kroz vjekove«, sa kraćim istorijskim prikazom, zatim fotografije atraktivnih dokumenata i eksponata sa kratkim registrom uz tekstove o brodogradilištima, vrstama brodova, biografijama proslavljenih pomoraca, pomorskom zdravstvu i sl., da sada ne nabrajamo. Naravno, publikacije bi bile na našem i stranim jezicima.

Dakle, jedna skladno povezana cjelina arhivske izložbe i (uslovno nazvano) propagandne kulturno-turističke publikacije, uz postojeće i posebno izrađene, razne vrste kopija dokumenata i eks-

ponata, blok kompleta jednostavnih kopija dokumenata, pa čak i razglednica-kopija dokumenata kao suvenir, bila bi jedna od mogućnosti preko koje bi se arhiv mogao uključivati u turističku ponudu.

Da li arhiv želi da se otvara i pokuša da se uključuje u jedan ovakav vid djelatnosti zavisi u najvećoj mjeri od samog arhiva i njegovih mogućnosti, a zatim od turističkih organizacija, njihovih potreba i zainteresovanosti. Očigledno je da institucije iz oblasti kulture, pa i arhivi, treba što aktivnije da djeluju u ukupnom razvoju našeg društva, pogotovo u prioritarnim zahtjevima društveno-ekonomskog razvoja, te da istovremeno smanjuju sve više svoju poziciju neproizvodnog rada. U ostvarivanju principa slobodne razmjene rada treba prilagođavati svoje mogućnosti interesima korisnika. Koliko će ta orijentacija brzo ići zavisi od samih arhiva i arhivskih radnika, kao i od znanja, snage i volje da se uključe u nove zahtjeve društva, što će neminovno sobom nositi i izvjesnu promjenu dosadašnjeg načina finansiranja arhivskih ustanova.

Prije uključivanja u turističku ponudu potrebna je u tom pravcu manja reorganizacija unutar samog arhiva, a zatim povezivanje sa ostalim arhivima istog tipa određenog regiona, da bi se udruženim znanjem, kadrom i arhivskom građom ponudili konkretni sadržaji, u cilju doprinosa opštem društvenom razvoju ali i sigurnijem razvoju samog arhiva. Novi društveni razvoj traži i nove pristupe, širenja, mijenjanja ili isključivanja nekih postojećih klišeja, koje mora i arhiv preduzimati, ne čekajući pasivno da rezultate njegovog rada od posebnog društvenog interesa svi korisnici shvate i adekvatno vrednuju i dođu po određenu kulturnu uslugu, već im se ona mora unaprijed pripremiti i ponuditi, inače će arhiv polako zaostajati i vremenom ostati sasvim po strani.

Dosadašnja vrlo skromna ali pozitivna iskustva Istorijskog arhiva Kotor u slobodnoj razmjeni rada daju opravdanje za planska opredjeljenja u tom smislu, dakle, i uključivanju u turizam.

Prvi korak u ovom pravcu u Kotoru je već učinjen. U želji da grad Kotor — koji je upisan u Listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a — ponudi posjetiocu još jedan, ne dokaz već svojevrstan prikaz te svoje izuzetne vrijednosti i ljepote, Istorijski arhiv se zalagao i dobio novu zgradu na reprezentativnom mjestu u gradu na Trgu pobune mornara, preko puta katedrale sv. Tripuna, sa prostranim prizemljem koje će biti izložbeni prostor. Slijedeći korak je da Arhiv sve to osmisli i arhivska dokumenta prezentira na najbolji mogući način, kao i da u sklopu tog prostora formira prodajni punkt publikacija i ostalih navedenih suvenir-ekspozata, svakako u saradnji sa nekom turističkom organizacijom.

Da bi ova dva prva koraka prerasla u hod određenog tempa i pravca, na ovom poduhvatu prezentiranja arhivskog dokumenta

kao specifičnog spomenika kulture u okviru turističke ponude, bez sumnje, treba još puno raditi, precizirati brojne poslove i istovremeno raščistiti neke dileme.

Stara predrasuda, koja je i inače već na izdisaju, da su arhivi »neprohodne šume podataka« ili »groblja papira«, koji jedino mogu koristiti uskom krugu naučnika, zaista je prevaziđena i nje se treba što prije osloboditi.

Na kraju ovog saopštenja, duboko i neizbježno se nameće jedna Andrićeva misao o arhivima, često korištena u arhivističkim krugovima, uvijek snažna, aktuelna i vrijedna ponavljanja, čiji dio glasi: »... arhivi su živi onoliko koliko mi imamo duha i stvaralačke snage da im udahnemo, sa koliko pronicljivosti umemo da ih »pročitamo« i da shvatimo njihovu važnost za život našeg društva, za sadašnje i buduće naraštaje... Stoga, arhivska dokumenta nisu mrtva, siva i uzaludna, kako to neupućenima može ponekad izgleda. To su dragoceni svjedoci bez kojih bi nam ostala nepotpuno razumljiva mnoga pojava u sadašnjosti, bez kojih ne bismo mogli nazreti ništa od budućnosti«.

U arhivima je za budućnost sačuvano i zaštićeno blago naše kulturne prošlosti, ali nas sadašnjost obavezuje da specifičan ambijent svoga kraja, bogatog najraznovrsnijim svjedočanstvima plodne kulturno-istorijske prošlosti, što cjelovitije prikazujemo, i to prikazivanje upotpunimo i arhivskim dokumentima, ne »sivim i uzaludnim«, već punim boje, snage i života.

Summary

ARCHIVAL DOCUMENTS — WRITTEN CULTURAL MONUMENTS AND THE FEASIBILITY OF THEIR INTEGRATION IN TOURIST OFFER

Vesna VICEVIC, M. A.

The essential and obliged activity of an archives, an institution of particular social importance, briefly said, is to select, take over, arrange, keep, study and treat archival material in the archives, but also to protect it while it is produced.

Contemporary trend of further development of archival activity is the necessity to involve the cultural-educational functions into its essential activity. An archives must develop more intense and various engagement in the complete system of social relations important for the welfare of social life in general.

A new aspect of this engagement in the development of the current social life is certainly in the area of tourist trade. It could be carried out through archival exhibitions and certain published papers.

An archival exhibition, temporary, periodical or permanent would produce a lasting impression and aesthetic experience among the visitors as it would contain important relics presenting the source and proof of a historical event; it might comprise papers, manuscripts, geographic maps, drawings or specific documents from the Bay of Kotor on silver, canvas and stone.

Published archival material dealing with selected topics, treated in a popular way, should be suited to modern man and his requests in the period of his active recreation when he tries to be informed, but without much effort, about the region he is staying in.

This kind of commitment within the variety of other activities of an archives would mean a new aspect of tourist offer in which the archival document — written monument of culture would get its place and enrich the tourist offer by its power and meaning if presented in the above mentioned way.

ХОРТИКУЛТУРНО-ПЕЈЗАЖНЕ ВРИЈЕДНОСТИ БОКЕ КОТОРСКЕ

Подручје Бокe Которске у историјском и културном погледу чини јединствену цјелину, која је настала и развијала се у специфичним условима вјечитих сукоба и међусобног прожимања домаћег и страног.

Смјештена између кречњачког пасивног залеђа и мора, нашла је најприроднији излаз у развоју поморства. Вријеме од XVI до краја XVII вијека је период славне бокелске епопеје и благостања. Чувена Бокелска морнарица, стара више од десет вјекова, својим бродовљем обилазила је свијет доносећи Бокци просперитет у привредном и културном погледу.

Непосредни утицаји европске културне баштине, нарочито сусједне Италије, нашли су веома плодно тло у многим градовима дуж наше обале, па и на подручју Бокe Которске, гдје настају и највеће вриједности наше приморске архитектуре, хортикултуре и умјетности у цјелини. Стварана од обичних људи и обогаћених грађана — помораца, ова умјетност носи у себи истанчани смисао за подређивање ликовног израза и архитектуре људским мјерилима, свакодневним потребама човјека и специфичног поднебља. Управо то људско мјерило и једноставност израза у раскошној љепоти природе, чини да су утицаји западне Европе били само инспирација за оригинално стваралаштво. Повезаност архитектуре са пејзажом и обликовање непосредне околине — породичних кућа, палата и летњиковаца, значајна је карактеристика умјетничког стваралаштва и исконске љубави човјека према љепоти коју пружа природа. „Као мало гдје на нашој обали, овдје се заиста снажно осјећа чврста сраслост обрађеног, стилизованог и у барокна здања претвореног камена с опорим, суровим, од сунца, буре и кише посивјелим стијењем. Овдје су пејзажи и повијест нераздвојно повезани. Зато овај дио Бокe Которске има своју огромну пеј-

важну и културну вриједност. То је у ствари повијесно-пејзажни резерват, који и у туристичкој функцији треба да заузме посебно мјесто".*

Та непосредна повезаност, међусобно прожимање и доуњавање аутохтоног пејзажа са елементима унесеног, свједочи о истанчаном укусу и трајној жељи наших давних предака — поморана да ошлемене своје вртове и дворинга. Због тога нашу хортикултурну баштину, једнако као и ону културно-историјску и умјетничку, не можемо и не смијемо занемаривати, нишито потцењивати, нарочито када знамо да је у пропадању и запуштању нашег културног наслеђа управо хортикултура најјаче угрожена, у првом реду због кратког биолошког вијека, а затим и услед сталних добоа земљишта, урбанизације и изградње насеља и градова. Живот је мијењао изглед и структуру насеља на обалама Залива. Природне и друге катастрофе избрисале су са лица земље многе грађевинске цјелице без трага, па о многим градитељским дјелима из прошлих времена знамо само по врло скромним писаним документима, а најчешће по фрагментарним остацима, рељефима у камену, симболима у грбовима значајнијих породица, цртежима и натписима у прочељима породичних кућа и палата, на каменним стубовима одрина, у крунама бунара, ријетким вазнама, уграђеним јарулама и сл. Према и само на овај начин сачувана, она је дио нашег културног наслеђа, свједочанство ренесансе умјетничког стварањства и привредног успона једног историјског периода, чија су дјела била и остала трајна инспирација за безброј писаца, пјесника и сликара.

Хортикултурно-пејзажне вриједности Боке Которске, поред тога што имају изузетан значај за сагледавање нашег културног наслеђа у цјелини, истовремено су најбољи индикатори и нијема свједочанства о традиционалном народном начину живота, обичајима, схватањима и вјеровањима, о поимању културе живљења и уживања у формираном пејзажу.

Оно што је основна карактеристика и највећа вриједност у хортикултурној баштини Боке Которске, то је истинска повезаност, међусобна условљеност и прожимање аутохтоних пејзажа, специфичних вртно-архитектонских материјала из локалних извора са сличним елементима унесеним из многих земаља свијета. Нијде као у хортикултурном наслеђу није дошао толико до изражаја човјеков однос и љубав за своје домаће, али истовремено и жеља и способност да их повеже и усклади са љепотама и вриједностима које је једном видио, а на повратку у родни крај у машти више пута доживљавао. Као што

---

* Бруно Шилић, Неке пејзажне значајке Боке Которске у свјетлу туризма, Зборник Бока 10/11, Херцег-Нови 1979.

је са својих бројних путовања, из многих земаља свијета, доносио предмете велике умјетничке вриједности, овај вјечити морепловац доносио је и различито биље, сјемења и вртне материјале које је зналачки интерполирао у домаћи пејзаж. Све је то рађено по мјери човјека, без претјеривања и сувишног истицања, па је због тога и чини оригиналним остварењем.

Суптилноћ и изузетна склоност за повезивање у малом простору домаћег и страног, резултат је, поред дуге културне традиције бокелских породица, начина живљења и непосредне међусобне комуникације, као и ограничених просторних могућности, скучених и шкртих животних услова на коину, сличних онима на палубама једрењака. Стијешњеност између камених громада и сурових стијена, које се вертикално уздижу од саме морске обале (неке од тих стијена морале су се везивати ланцима како би се спријечило обруњавање на насеља) и морске пучине, условила је начин изградње насеља и међусобне комуникације у латим условима. Под окриљем домаћег пејзажа у коме доминирају елементи медитеранске флоре и културних врста (наранџе, смокве, маслине, њешкуле, каке, рогачи и др.), од којих су многе у процесу изумирања и нестајања, избориле су „право грађанства“ многобројне унесене врсте и у затеченим се условима максимално аклиматизовале. То је боравак у прту, поред тренутног задовољства и одмора, чинило пријатнијим и будило усмене на дио живота проведеног и остављеног у далеким постојбинама унесених биљних врста и других елемената употребљених за уређење вртова. Без обзира што су понекал такви пејзажи и „извјештачени“ они су резултат схватања и жеља наших давних предака — помораца, дакле, они су дио нашег културног наслеђа, које је неопходно сагледати и са становишта просторног и временског разграничења савремених услова и схватања.

Хортикултурно-пејзажне вриједности у укупном културном наслеђу Боке Которске неодвојиво су везане за приморску архитектуру са којом чине јединствену цјелину. На подручју Херцег-Новог због специфичних микроклиматских услова настале су изузетно вриједне хортикултурне пјелине, обликоване у складу са тадашњим могућностима и достигнућим степеном биолошко-техничких сазнања, непосредних утицаја сусједних медитеранских земаља, али превасходно и традиционално развијене културе узгоја екзотичног биља. Као ријетка хортикултурно-историјска вриједност настала почетком овог вијека је и парк бившег хотела „Бока“, подигнут у централном дијелу града. На овом релативно малом простору формираном у барокном стилу, сакупљено је преко 80 врста биљака поријеклом из тропских и суптропских предјела. Ова ријетка оаза квалитетног зеленила с правом је инспирисала великог природњака и академика Вала Воука да приликом боравка у Херцег-Новом још

1934. године написао чланак о потреби и могућности формирања једног великог ботаничког врта на Јадрану. Нешто новијег датума, али исто тако атрактиван и због положаја (локације) непоновљив је врт Завичајног музеја на Топлој, са више од 100 врста сакупљеног и овдје засађеног биља. Непосредни визуелни контакт који посјетници Завичајног музеја доживе у сусрету са екзотичним биљем појачава укупни утисак складног повезивања архитектуре објекта и хортикултуре околине у једну јединствену цјелину, те као израз зналачког уклапања, међусобног прожимања и допуњавања домаћег и страног.

Обалским појасом унутрашњег дијела Бококоторског залива од Игала до Каменара, сачуване старе грађевине — породичне куће бокелских рибара и палате поморских капетана грађене су од аутохтоног камена и са елементима приморске архитектуре специфичних карактеристика са јединственим вртним украсима, свједоче о изузетним градитељским способностима наших предака. Премда најчешће дјелимично сачувани, услед биолошки ограничене вијека трајања, елементи хортикултурног уређења непосредне околине објеката за становање указују на раскошно богатство међусобно супротстављених елемената аутохтоне и екзотичне флоре са наглашеним смислом за једноставним комбинацијама усклађеним са архитектуром и околним пејзажом. Земљишни услови и биолошко-климатски потенцијал у овом дијелу Залива најчешће је омогућавао формирање већих вртних површина, тако да су се палате „утапале“ у зелене масиве састављене од великог броја врста медитеранске и сунтронског поријекла.

Јединствене визуре које се отварају проласком кроз дупи и уски тјеснац Верите, много сиромашније у вегетацијском погледу, јединствен су примјер зналачки ошлемењеног сивог и каменитог аутохтоног пејзажа у који су utkане камене ползиде — „суво-меће“ и терасасто формирано „дош“ на којима су биле сађене маслине, смокве, рогачи, мендули, њешкуле и друге културе, које су поред естетске функције чиниле и основ у исхрани приморског становништва. „И управо ту, на том шкртом и сиромашном терену, на самом додиру брдског масива који се надви-сје у залећу и обале мора „никла“ су насеља каменитих кућа као слике живота и симболи опорог и тешког битисања, али и мира и достојанствене лепоте која дјелује умирујуће.“

Рисан има очуван риједак фонд зеленила око Градске болнице. У новије вријеме у њему су засађени дрвореди палми који, нажалост, девалвирају аутохтони пејзаж. Честа је појава на нашем Приморју да се крути и једнолични дрвореди палми намећу прочељима и визурама приморских градова и мањих мјеста мијењајући њихово стогодишње природно обиљежје. Иако постоје различита мишљења о узгоју и кориштењу екзотичног биља, међу које спадају и палме, треба имати у виду

да је палма на нашој обали присутна више од четири стољећа. Она је дио нашег хортикултурног наслеђа, увијек присутна уз стару приморску архитектуру као њен вјековни пратилац. Међутим, због неправилне употребе ове езоте у аутохтоном пејзажу, често се неоправдано девалвирају њене несумњиве вриједности.

У једној од најстаријих градитељских цјелина на источној обали Јадрана, градићу Перасту који је постао синоним за поморство свјетског пласа, разиграна људска мапга од камена и у камену створила је живој градећи бљештаве палате са балустрадама, корнишима и порталима. И док су мања насеља грађена нешто дубље у залеђу, повучена од обале према брдима, развојем поморства она се постепено гасе, а подижу се низови кућа уз саму обалу који располажу властитим понтама и мандраћима. При томе је фонд зеленила био сведен на минимум услед изузетно шкртог и каменитог земљишта, те високих инсолација у току љетних мјесени. Међутим, недостатак биљног материјала надокнађиван је маштовитом градњом и обликовањем камена, те израдом вртно-архитектонских елемената од непроцјењиве вриједности. Укућност пејзажа употпуњују два мала романтична острвца, Госна од Шкријела и Свети Борбе, јединствени градитељско-хортикултурни споменици на овом дијелу обале, од којих је Госна од Шкријела настала градитељском ујорношћу бокелских помораца и становника Залива, што се одржало као обичај до данас.

На читавом приобалном појасу унутрашњости Залива распоређена су мања насеља међу којима су Прчањ и Доброта карактеристични по неким особинама које су у вртно-архитектонском смислу прилагођене амбијенталним условима шире околине. Прчањ чини дуги низ камених кућа и палата непосредно уз обалу, са међупросторима засађеним различитим врстама медитеранског растиња и езотичног биља. Све је то складно повезано у једну јединствену цјелину. На супротној обали Залива — у Доброти — саграђен је, поред мањих камених зграда са врло успјешно уграђеним украсним детаљима, и већи број монументалних палата са богато засађеним вртovima, украшеним многобројним вртно-архитектонским детаљима. Котор, опасан мидемима као јединственим примјером фортификационе архитектуре, са фрагментарним остацима вртних елемената формираних у непосредној околини стамбених објеката, као и веће хортикултурне цјелине на простору око градске болнице у Шкаљарима која и по асортиману и по облику заслужује пажњу.

На подручју Тиватског залива стара рурална насеља грађена од аутохтоног камена специфична су народна архитектура, не само као израз градитељских способности наших предака већ и као свједочанство једног времена, његових схватања и

вјеровања. Они су такође доказ велике љубави њених градитеља према изузетној љепоти природе која их је окружавала, али и велике способости и умијећа за уклапањем и кориштењем унесених материјала и биљних елемената у аутохтони пејзаж.

Највећи хортикултурни објекат на јужном Јадрану — Градски парк у Тивту обликован у комбинацији барокног стила и слободног пејзажног израза, не само по величини већ много више по богатом фонду и асортиману зеленила, изузетно је атрактиван. Израђен у самом градском језру његова функција је многоструко повећана. У мноштву медитеранског рзетина које му даје основни печат, присутне су и бројне врсте екзотичног биља од којих су многе у процесу изумирања. На подручју Сељанова, Калимана и Доње Ластве, као и у осталим мјестима дуж Залива, специфична љепота старе приморске архитектуре доминира цјелокупним пејзажом. Остаци ове архитектуре чувају у себи некадашњу славу њених власника али и смисао за оплемењивање камених фасада и балкона биљним материјалима домаћег и страног поријекла. Кртољски архипелаг у цјелини, изузетна хортикултурно природна творевина коју сачињавају Превлака (Острво цвијећа), Страдиоти (Св. Марко) и Шкољ (Госпа од Милосрђа), прави је бисер у културном наслеђу бокељске прошлости.

Природне и градитељске вриједности Боке Которске настале су и развијале се у уском приобалном појасу дуж читавог Залива као специфични дјелови јединствене цјелине. Нешто веће разлике уочљиве су када се ради о хортикултурним елементима, што је и разумљиво ако се зна да су ове вриједности настале у различитим микроклиматским локалитетима условљеним рељефом и конфигурацијом терена.

Очување аутентичности пејзажа, природних и архитектонских вриједности Боке Которске, велики је допринос свјетској културној баштини у којој Бока Которска заузима значајно мјесто.

O JEDNOM NEOPROSTIVO ZANEMARENOM SREDNJOVJEKOVNOM ZNAČAJNOM KULTURNO- -ISTORIJSKOM SPOMENIKU U KOTORU

Iako smo o gore navedenoj temi već opširno pisali na drugom mjestu,¹ smatramo da je zbog oglušavanja mjerodavnih na ono što smo o problemu već davno kazali potrebno još jedanput progovoriti.

Radi se o sudbini manastira i crkve sv. Franje u Kotoru. Ovaj manastir i crkvu podigla je, pred južnim gradskim vratima 1288. godine, udovica kralja Uroša I, Jelena de Courtenay, kćerka posljednjeg latinskog cara Balduina II, čiji je sin Filip bio oženjen kćerkom napuljskog kralja Karla I Anžijskog, te odatle i zabluđa koja se uporno povlači ne samo u tradiciji već i u historiji, da je Uroševa udovica anžijska a ne kurtnejska princeza.

Manastir i crkva sv. Franje postojali su do 1657. godine kada su ih mletačke vlasti porušili zbog opasnosti koja je tada prijetila od napada Turaka na Kotor. Naime, još krajem 1656. godine Turci su bili počeli pripremati napad na Kotor, a mletačke vlasti su o tim pripremanama bile stalno obavještavane. Skadarski paša Varlac bio je od Porte dobio naredenje da zauzme Kotor. Pripreme za ovaj napad su dugo trajale. Skadarski paša je nastojao da u tu svrhu pridobije Crnogorce, Brđane i Grbljane, u čemu ga je, naročito kod ovih posljednjih, pomagao Džafer-aga Tujković, ali u tome nije uspio. Sem navedenih, skadarski paša je obavljao i pripreme čisto strategijskog karaktera, pa su mletačke vlasti s pravom računale da će napad na Kotor biti žestok.²

U očekivanju napada, u Kotoru su se obavljale ozbiljne pripreme: vanredni providur za Boku Kotorsku Jerolim Batalja (Giro-lamo Battaglia) naredio je useljenje u Kotor za borbu nesposobnog

¹ Sl. Mijušković, O ostacima jednog kotorskog historijskog spomenika iz XIII vijeka, Boka, 8, str. 183-213, Herceg-Novi 1976.

² Isti, Historijske iskopine u Kotoru, «Pobjeda» od 24. avgusta 1954, str. 6.

obližnjeg stanovništva. I Grbljani su tom prilikom sklonili svoje porodice u Kotor, uništivši prethodno, pored ostalog, oko 30 mlina da ih neprijatelj ne bi mogao koristiti.³

Vanredni providur je o pripremama turskim, a i svojim, detaljno obavještavao mletački senat, koji je, uviđajući kolika opasnost prijeti Kotoru i njegovom području, uputio u Boku nekoliko ratnih brodova da bi se onemogućilo blokiranje grada sa mora.⁴

Među mjerama koje su bile preduzete za obezbjeđenje odbrane grada bilo je i uništenje manastira i crkve sv. Franja, pošto je postojala bojazan da se Turci, ukoliko se približe gradu, utvrde u samom manastiru i tako svoju artiljeriju učine efikasnijom i olakšaju opsadu sa južne strane.⁵

Očekivani napad Turaka uslijedio je 30. jula 1657. artiljerijskom vatrom sa Pračišta⁶ koja nije prekidana sve do kraja opsade. Turci su za vrijeme opsade napadali i pljačkali mnoga mjesta u Boki. Poslije nekoliko dana opsade Turci su zatražili predaju grada ali je odgovor bio negativan.

U toku opsade mletačka vojska je izlazila iz grada u namjeri da odbije napadače, te su se tako borbe vodile i ispred samih gradskih zidina, dakle i u rejonu porušenog manastira i crkve.⁷

Poslije jednomjesečne neuspješne opsade Turci su se povukli.⁸ Vjerujemo da je uspješnoj odbrani Kotora znatno doprinijelo rušenje manastira i crkve.

Iz straha da Turci poslije ovog neuspjeha u dugom periodu kandijskog rata ponovo ne pokušaju napade na Kotor, nije došlo do obnavljanja porušenih građevina, a redovnici Svetog Franje 1668. godine unutar gradskih zidina podignuše novi manastir i crkvu.⁹

Na mjestu porušenog manastira i crkve, tj. nad njihovim ostacima, zbog nanosa jakog gurdickog izvora vremenom se stvorio visoki nasip koji je pokrio i tragove značajnog kulturno-istorijskog spomenika. Tek kad se jula mjeseca 1954. godine na ovom mjestu počeo pripremati teren za namjeravanu gradnju jedne moderne veće građevine, radnici su, odstranjujući nasip, naišli na temelje građevina i na grobove unutar i izvan njih. Tada je Narodni odbor opštine Kotor obrazovao specijalnu komisiju na čijem čelu je bio pisac ovih redova, kao predsjednik, a članovi su bili don Niko Luković, don Ivo Stjepčević, obojica veoma zaslužni istoričari Boke,

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Lokalitet nad naseljem Skaljari.

⁷ Sl. Mijsković, »Pobjeda«, str. 6.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

i Spasoje Lipovac. Ova komisija je već 27. jula izvršila uviđaj i utvrdila da se radi o ostacima zadužbine udovice kralja Uroša I, sa većim brojem grobova, i predložila NOO Kotor »da se ljudske kosti koje su pronađene u nasipu,¹⁰ kao i one koje će se pronaći u grobovima, sakupe u sanducima i pokopaju u zajedničkoj kosturnici na groblju u Skaljarima; na ovoj kosturnici trebalo bi postaviti natpis sa odgovarajućim istorijskim elementima, kako bi se i na ovaj način sačuvala uspomena na istorijski spomenik...« Iz zapisnika o prvom uviđaju Komisije prenosimo i ovo: »Kao prvu mjeru u cilju obezbjeđivanja ostataka manastira, crkve i grobova, Komisija je odlučila da se rukovodiocu radova na pripremanju terena za izgradnju nove sreske pošte daju direktive kako ne bi istorijski spomenici, na koje se bude nailazilo prilikom vršenja daljih iskopavanja, bili oštećeni, kao i to da se grobovi ne otvaraju. Takođe je odlučeno da se, kada iskopavanje bude dovršeno, izvrši tehničko i fotografsko snimanje čitavog terena sa svim arheološkim nalazima. Otvaranju grobova prići će se tek po završenom snimanju i to u prisustvu Komisije.«¹¹

Prilikom obavljanja drugog uviđaja, 12. avgusta, Komisija je ustanovila »da se izvođači radova ne pridržavaju direktiva o kojima je riječ u zapisniku od 27. jula koje je predsjednik ove Komisije odmah prenio direktoru Građevinskog preduzeća »Boka«, izvođaču pomenutih radova, pošto se utvrdilo da su neki ostaci zidova manastira i crkve srušeni, kao i to da su neki grobovi otvarani.«¹²

Da se pri nastavljanju iskopavanja ne bi radilo protivno njenim odlukama, NOO Kotor je, na predlog Komisije, postavio stalnog nadglednika koji je kontrolisao vršenje radova.¹³

Uvjerena u vrijednost otkrivenih ostataka, opština Kotor je, uskoro po dobijanju izvještaja o drugom uviđaju Komisije, obavijestila Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore o nalazištu, a ovaj je tada ovo nalazište stavio pod zaštitu države i obustavio dalje radove na iskopavanju. Od tada se, pod nadzorom Zavoda, povremeno radilo na sistematskom arheološkom iskopavanju, istraživanju i snimanju čitavog otkrivenog kompleksa samostana, crkve i groblja.¹⁴

Pošto se stručno iskopavanje pod nadzorom Zavoda sporo odvijalo, Sekcija Društva istoričara Crne Gore u Kotoru dostavila je 2. aprila 1955. godine Zavodu dopis slijedeće sadržine:

»Kao što je poznato, prošlog ljeta otkriveno je u neposrednoj blizini Kotora srednjovjekovno groblje i temelji crkve i manastira sv. Franje, zadužbine Jelene, žene Uroša I. Otkriveno područje obu-

¹⁰ Radi se o kostima na tom mjestu od ljudskih vlasti pogubljenih i sahranjenih naših ljudi.

¹¹ Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), Fond OP, dosije CCLIX, br. 2.

¹² Isto, br. 3.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

hvata otprilike nešto više od polovine cjelokupnog zdanja. Komisija koju je tada obrazovao GNO Kotor bila je donijela zaključak da se izvrše dalja otkopavanja i da se važni pokretni objekti sprema u lapidarijumu, a da se ljudske kosti sahrane na katoličkom groblju sa oznakom i karakteristikama nalazišta. Negdje neposredno iza ovog, ovaj nalaz su pregledali dr. Đurđe Bošković i prof. Milutin Plamanac, koji su bili mišljenja da čitav ovaj nalaz kao cjelina ostane na terenu i da se zaštiti. Dr. Viktor Novak je izrazio mišljenje kao i pomenuta komisija GNO Kotor. Na sjednici ove Sekcije održanoj 24. marta 1955. raspravljalo se o ovom pitanju. Svi su se saglasili da treba što prije pristupiti rješenju ovog pitanja i da se uputi predstavka tom Zavodu da ovo pokrene. Svi učesnici ove sjednice složili su se sa mišljenjem Komisije GNO-a s obzirom da ovo nije antički nalaz, niti nalaz nekog značajnijeg historijskog naselja. Pri raspravljanju da li da ovaj teren ostane kao zaštićeni prostor ili ne, potrebno je voditi računa da je ovo neposredna blizina grada, toliko potrebna za izgradnju nekog važnijeg gradskog objekta, jer su se svi složili u tome da je krajnje vrijeme da se tjeskoba rasterećuje građenjem objekata izvan gradskih zidina.¹⁵

Na gornji dopis Zavod je odmah reagovao slijedećim odgovorom:

„... slobodni smo da vam skrenemo pažnju na slijedeće činjenice: Prilikom kopanja temelja za poštansku zgradu u Kotoru, kao što vam je poznato, naišlo se na srednjovjekovno groblje i na osnove crkve sv. Franje. Zavod je o tome odmah obaviješten od mjesnih vlasti i, koristeći prisustvo profesora univerziteta D. Boškovića, priznatog stručnjaka iz oblasti naše srednjovjekovne arhitekture i umjetnosti i direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, formirana je u Kotoru konsultativna komisija. Svi prisutni, među kojima je bio i predsjednik GNO drug Mato Petrović, saglasili su se da se otkriveni lokalitet stavi pod zaštitu države i dalji radovi konačno obustave. Na osnovu ove odluke uslijedilo je i formalno rešenje o zaštiti i time je ova odluka legalizovana. Pored toga, Izvršno vijeće NRCG iz svojih budžetskih rezervi obeštetilo je preduzeće »Boka« za do tada izvršene radove u iznosu od 2.000.000 din. Sa time je i sa druge mjerodavne strane sankcionisana odluka Zavoda o stavljanju pod zaštitu države pomenutog groblja. Ne vidimo da su od tada pa do danas mogle nastupiti neke bitne promjene u našim osnovnim gledištima po pitanju kotorske urbanističke problematike. Smatramo da jedno ovako ozakonjeno stanje, diktirano isključivo interesima konzervacije kulturnih vrijednosti i kulturne izgradnje grada Kotora, ne bi moglo da se iz osnova mijenja na temelju argumentacije GNO, koje mogu da nađu svoju korisnu primjenu i van zaštićenog prostora i u neposrednoj blizini Kotora. Mi cijesimo poduhvat GNO Kotora i lična zalaganja i inicijativu

¹⁵ Isto, br. 7/2.

njenog zaslužnog predsjednika, kao i nastojanja da se nova naselja šire van gradskih zidina i da se time, kao što kažete u predstavi, »tjeskoba grada rasterećuje«. Međutim, ne bismo se mogli načelno složiti da se u konkretnom slučaju tjeskoba grada rasterećuje na štetu zaštićenih lokaliteta putem njihovog eliminisanja, prigušivanja ili muzejskog fragmentiranja. Otkriveno groblje po našem mišljenju trebalo bi da ostane in situ, da se kao takvo sačuva i kultiviše, jer smatramo da, s obzirom na svoje specijalne odluke i izrazite heraldičke ambleme starih i poznatih kotorskih porodica, ovaj lokalitet sa očuvanim grobljem i tragovima manastira predstavlja veći značaj za kulturnu istoriju grada Kotora nego da se na tom mjestu podigne neka zgrada. Naše je mišljenje da otkriveno groblje, iako nije »antički nalaz«, za nas predstavlja ne manju dragocjenost, jer je bliže i neposrednije vezano za našu srednjovjekovnu kulturnu istoriju. Najzad napominjemo da će se naredne godine nastaviti arheološka iskopavanja sve dotle dok se detaljno ne ispita čitav lokalitet i potpuno precizira njegov stvarni lik i njegova vrijednost. Današnja slika otkrivenog groblja ne pruža najpriyatniji utisak, što je, na žalost, nemoguće izbjeći dokle god budu trajali arheološki terenski radovi. Međutim, po njihovom završetku postoje mogućnosti da se ovaj zaštićeni prostor ukusno obradi i da postane privlačan i originalan. Time bi Kotor, pored svojih mnogih značajnih spomenika, dobio jedan rijedak i dobro sačuvan spomenički objekat.«¹⁶

Dok su otkriveni istorijski objekti i dalje ostajali bez stvarne zaštite, o njima se vodila prepiska između zainteresovanih organa, ali se nije ništa konkretno preduzimalo, pa je NOO Kotor 28. decembra 1958. godine, da bi spriječio njihovo dalje propadanje, uputio Zavodu slijedeći akt:

»Već duže vremena, tj. od kada su otkopani jula 1954, nije ništa zamašnije urađeno na obezbjeđenju ostataka ruševina crkve, manastira i odgovarajućeg groblja sv. Franja na Gurdiću,¹⁷ već je isti izložen raznim vremenskim i drugim nepogodama i propada. Savjet za kulturu ovog Odbora razmatrao je ovo pitanje na svojoj posljednjoj sjednici i zaključio da se ostaci spomenika jedino mogu sačuvati ako se sa mjesta nalazišta sklone negdje drugo. U tom smislu je imenovao komisiju sa zadatkom da, po prethodnom tehničkom i fotografskom snimanju nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheologa, priđe dizanju svih objekata sa grobova, kao i onih koji bi se našli u njima, a koji bi mogli biti od kulturnog ili umjetničkog interesa. Objekti od kamena prenijeće se i pohraniti u crkvi sv. Franje na Suranju,¹⁸ u zidinama,

¹⁶ Isto.

¹⁷ Lokalitet na kome su otkriveni ostaci manastira sv. Franje naziva se Gurdić (po istoimenom izvoru u neposrednoj blizini) i Suranj (po srednjovjekovnom nazivu Surana).

¹⁸ Vidi prethodnu napomenu.

koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve na Gurdiću, a objekti od drugog materijala, ako bi takvih bilo, prenijeće se i pohraniti u Pomorskom muzeju u Kotoru, gdje treba da ostanu do formiranja gradskog muzeja. Komisija će prilikom pretraživanja grobova izdvojiti kosti svih sahranjenih i pokopati ih na groblju u Škaljarima u jednoj kosturnici sa natpisom njihovog porijekla. O prednjem se izvještavate i istovremeno molite da odredite od strane Zavoda jednog svog predstavnika koji bi prisustvovao radu Komisije i svojim prisustvom doprinio boljem radu na pohranjivanju i očuvanju objekata od kulturno-istorijske vrijednosti navedenog istorijskog spomenika.¹⁹

Na gornji akt opštine Kotor Zavod je odgovorio 6. januara 1959. godine. Poslije navođenja poznatih nam činjenica, svoj odgovor Zavod završava: »Smatrajući da odluka NO opštine nije donijeta u duhu Zakona o zaštiti spomenika kulture, niti je u tom pogledu postignuta potrebna saglasnost naše ustanove, to smo mišljenja da bi bilo nelogično i neumjesno prisustvo našeg predstavnika u izvođenju jednog smjelog²⁰ zahvata, koji je u gruboj kontradikciji sa našim osnovnim konzervatorskim stanovištem. Naše prisustvo značilo bi pozitivno sankcionisanje vaše neprihvatljive odluke u pogledu koje Zavod rezerviše svoj stav za preduzimanje potrebnih i cjelishodnih mjera.«²¹

Još istog dana kad i odgovor opštini Kotor, Zavod je uputio Sekretarijatu za kulturu SRCG slijedeći dopis:

»Izvještavate se da je NOO Kotor formirao mjesnu komisiju za prenos i smještaj otkrivenih ostataka sa groblja na Gurdiću . . .

Crkva i groblje su stavljeni pod zaštitu države. Kad je pokrenuto pitanje prenosa grobnih ploča, Zavod je u samom početku zauzeo odlučan stav da se u groblje ne dira, već da ostane in situ, da se podigne niska ograda a teren kultiviše. U međuvremenu arh. Đokić iz Herceg-Novog predložio je da se na pomenutom lokalitetu podigne zgrada na stubovima, čime bi groblje bilo vidno i zaštićeno. Ovakav predlog, kao kompromis, Zavod je prihvatio. Međutim, NO opštine Kotor sa novoformiranom komisijom stavlja Zavod pred svršen čin i pred tešku povredu Zakona o zaštiti spomenika kulture. Prirodno je da smo odbili naše prisustvo na jednom destruktivnom poslu. Pošto je u pitanju flagrantna povreda osnovnog principa zaštitne službe, a s obzirom i na raniji stav opštine Kotor, molite se da neposredno i preko Izvršnog vijeća djelujete da se onemogućí ovakav poduhvat u kulturnom Kotoru i našoj Republici . . .«²²

Sekretarijat za kulturu SRCG je 10. januara 1959. odgovorio Zavodu:

¹⁹ IAK — OP, CCLIX, br. 7/10—11.

²⁰ Prvo je bilo napisano: smiješnog, pa je ispravljeno u: smjelog.

²¹ IAK — OP, CCLIX, br. 7/11.

²² Isto, br. 7/12.

»U vezi vašeg pisma povodom odluke Narodnog odbora u Kotoru o prenošenju otkrivenih objekata sa groblja na Gurdiću, sekretar Savjeta za kulturu NR Crne Gore razgovarao je 9. I 1959. godine sa sekretarom opštine Kotor da opština ne odlučuje po pitanju groblja bez konsultovanja sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture kao i sa Savjetom za kulturu SR Crne Gore. Dobro bi bilo da i sam Zavod razgovara sa opštinom i konsultuje se s njima kako bi se našlo što povoljnije rješenje.«²³

Ovaj odgovor Sekretarijata nije mogao zadovoljiti Zavod, a naročito ne preporuka direktnog sporazumijevanja sa opštinom poslije njenog odlučnog stava zasnovanog na zaključcima njene komisije koji glase:

»Komisija je svjesna da se radi o ostacima jednog vrlo značajnog srednjovjekovnog spomenika (ovdje slijedi istorijat manastira i crkve). Sem toga, uz crkvu i manastir sv. Franje nalaze se i ruševine crkvice sv. Katarine, čiji datum osnivanja dosad nije mogao biti utvrđen, ali iz jednog podatka iz druge sudsko-notarske kotorske knjige Istorijskog rahiva u Kotoru utvrđeno je da je ova crkvice opravljena 1397. godine. Unutar temelja sv. Franje kao i unutar temelja sv. Katarine, a i izvan ovih temelja, nalaze se grobovi. Na nadgrobnim pločama 34 groba nalaze se ili natpisi ili grbovi, ili i jedno i drugo. Iako uvijek kratki, određujući obično: ime, prezime, zanimanje i datum prve sahrane ili datum izrade groba — od kojih najstariji datiran (a ima ih i nedatiranih) nosi datum 1372. godine; najmlađi grobovi približavaju se datumu porušenja, tj. 1657. godini; ovi natpisi su naročito interesantni zbog toga što nose ili tipična slavenska imena ili druga imena slavenskih decenacija. A na nadgrobnim pločama uklesani grbovi kotorskih plemića i amblemi raznih zanata (kovački, krojački, obućarski, kožarski itd.) predstavljaju predmete ne samo od heraldičkog već i drugog naučnog interesa. Dalje, temelji ovih građevina, ako ne mogu dočarati arhitektonski aspekt istih, ipak jasno odražavaju njihovu arhitektonsku bazu, koja svojom neobičnošću predstavlja, svakako, veliki interes u oblasti istorije crkvene arhitekture. Sam plan i smještaj grobova vrlo je interesantan za istraživače srednjovjekovnih nekropola. Komisija smatra da je neophodno te ostatke spasiti i svestrano naučno obraditi, i u tom cilju predlaže sljedeće:

»Pošto je od vremena kad su se ostaci opisanog spomenika, po izvršenom otkopavanju, otkrili (jula 1954) pa sve do danas nije ništa urađeno da bi se oni obezbijedili, izuzev što su vršena tehnička i fotografska snimanja i što su neke razbijene ploče povezane betonom, a pošto je kroz navedeno vrijeme ovo arheološko nalazište osjetno stradalo od nepogoda kojima je bilo izloženo (kiše koje stvaraju velike poplave, blizina izvora Gurdića koji povremeno svojom neobičnom snagom razara grobište itd.), a koje nepogode iza-

²³ Isto.

zivaju slabljenje kompaktnosti terena, tako da dolazi do propuštanja i slabljenja zidova grobnica, naročito onih iz krčkog đuričkog kamena (jedna od takvog kamena koja je doskora bila čitava, a sadržavala je i grb i natpis, skoro je potpuno razmrskana) — Komisija, s obzirom da se status quo i pored naročitih nastojanja i velikih žrtava ne bi mogao održati, iako bi to predstavljalo najbolje rješenje, predlaže kao jedino efikasno rješenje da se, po detaljnom tehničkom i fotografskom snimanju — ako to nije u potpunosti već izvršeno — kao i poslije izrade reljefa čitavog nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheološkog stručnjaka, priđe dizanju svih objekata (nadgrobne ploče sa natpisima, grbovima i raznim drugim amblemima, pragovi grobova ukoliko nose neke stilske karakteristike ili ukrase i sl.) koji bi mogli biti od naučnog li umjetničkog interesa; da se objekti iz kamena prenesu i pohrane u crkvi sv. Franje u zidinama koja je podignuta 1668. godine, i koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve, što je zaista sretna okolnost, a objekti od drugog materijala, koji bi se našli u grobovima, da se pohrane do formiranja gradskog muzeja u Pomorskom muzeju u Kotoru. Dalje, Komisija predlaže da se prilikom pretraživanja grobova izdvoje kosti sahranjenih u njima i pokopaju na groblju u Skaljarima u jednoj specijalno izrađenoj kosturnici na kojoj bi trebalo postaviti natpis koji bi sadržavao relativne istorijske elemente nalazišta, te bi tako i ovaj natpis, pored u lapidarijumu (tj. crkvi sv. Franje u zidinama) i u muzeju pohranjenih objekata, kao i pored izvjesnog broja dokumenata u Istorijskom arhivu u Kotoru, koji se odnose na obadviije crkve i samostan, govorio o ovom našem značajnom istorijskom spomeniku, podignutom u vrijeme kada je Kotor, nalazeći se u okviru nemanjičke države, bio dostigao vrhunac svog ekonomskog i kulturnog razvoja.

Prilikom donošenja svoje odluke o podnošenju ovog predloga, koji, istina, dira u jedno od osnovnih načela arheologije, naime, da se po mogućnosti arheološka nalazišta koja predstavljaju ostatke jedne arhitektonske cjeline, a ne izolirane arheološke predmete, nastoje konzervirati *ubi et ut jacent*, Komisija je, i pored svog uvjerenja da se status quo i uz velike žrtve ne bi mogao održati, uzela u obzir i činjenicu da su ostaci crkve, manastira i groblja sv. Franje arheološki veoma mladi, a i istorijski su relativno mladi u jednoj sredini koja se može ponositi mnogim spomenicima iz rimskog, vizantijskog, dukljanskog i ranonemanjičkog doba.²⁴

Više nego odluka opštine od 28. decembra 1958, gornji predlog Komisije na kome se ta odluka i zasnivala, veoma je zabrinuo Zavod s obzirom da se obrazloženje predloga nije moglo osporavati. Zbog toga je Zavod, koji je uporno stajao na poznatim pozicijama, smatrao potrebnim da odmah postigne podršku Saveznog instituta

²⁴ Isto, br. 7/19—21.

za zaštitu spomenika kulture kao i Arheološkog instituta Srpske akademije nauka i umjetnosti, što je i postigao.² Od obimne prepiske nastale u vezi s tim donosimo obrazloženje Arheološkog instituta SANU od 29. januara 1959. godine:

»Iskopane objekte u Šuranju treba sačuvati iz sledećih razloga:

1) Dok nisu u Šuranju otkopani ostaci stare predslovenske građevine, o tome da je Kotor nasljednik antičkog *Ascrviuma*, nije bilo nikakvih verodostojnih podataka. Arheološki nalazi IV—VIII veka, koji su otkopani u grobovima te građevine i ostaci dugih antičkih građevina na ovom mestu nepobitan su dokaz neprekidnog razvoja grada *Ascrvium — Dekateron — Kotor, Zaklonit*; te ostatke značilo bi oduzeti Kotoru jedno živo materijalno svedočanstvo tolike njegove starine;

2) Od tri velike sakralne građevine, koje je 1238. godine podigla Jelena, žena Uroša I, sa sigurnošću je identifikovana i sačuvana u zadovoljavajućem stanju samo jedna: Franjevačka crkva u Kotoru, dok su takve građevine u Baru i Škadru ili sasvim propale ili ne mogu biti ubicirane. Dokumentarna vrednost Franjevačke crkve, kao objekta specifične arhitektonske strukture iz tog doba, jedinstvena je kod nas. Uništiti je značilo bi lišiti kulturno nasleđe Kotora spomenika koji predstavlja živo svedočanstvo o tome da je materijalna kultura grada Kotora išla u korak sa najnaprednijim tehničko-građevinskim dostignućima svoga doba;

3) Kapelica koja je uz veliku građevinu dozidana, jedini je sačuvani spomenik koji je podigla kotorska porodica Buča, porodica najznačajnijih diplomata i finansijera u doba najveće moći naše srednjovekovne države. Pored te svoje istorijske vrednosti, ona ima i posebnu kulturno-umetničku vrednost sa svoje arhitektonske strane;

4) Tridesetak otkopanih grobnica na Šuranju ne predstavljaju obično »crkveno groblje«, nego pravi *campo santo* srednjovekovnog Kotora, gde su sahranjeni u kulturnom svetu dobro poznati kotorski humanisti i pisci, vođi narodnih pokreta (Spice), legendarni zanatlije (Novak kovač), najčuvenije kotorske porodice (Bizanti i Bolice) i možda čak (još nije otkopan) grob našeg najvećeg srednjovekovnog neimara i skulptora Iru Vite, graditelja Dečana; što je za kulturnu prošlost Kotora od naročitog značaja, natpisi nad tim grobovima svedoče o apsolutnom slovenskom karakteru ogromnog dela njegovog stanovništva, što je odlučan dokaz da ono što je Kotor stvorio u srednjem veku nije delo tuđinaca nego naših ljudi. Preneti te nadgrobne spomenike na kakvo drugo mesto, značilo bi sasvim umanjiti dokumentarnost jednog neposrednog sve-

² Isto, br. 7/14—18.

dočanstva o njegovoj i svojoj prošlosti, i od izvanredno dobro prezentovanog spomenika in situ praviti veštačke kvazimuzejske eksponate;

5) Sačuvati sve te spomenike kotorske prošlosti ne znači čuvati nauštrb njenog urbanističkog razvoja, naprotiv, otkopavanje do kraja, konzervacija i pretvaranje u otvoren spomenik — lapidarium otkopanih objekata (Franjevački manastir) u Šuranju i njihova prezentacija u slobodno ozelenjenom parku, moglo bi budućem urbanističkom izgledu i potrebama Kotora služiti na ponos i na daleko veću korist nego što bi to mogla pružiti bilo kakva druga građevina u ovom tipičnom istorijskom ambijentu.²⁶

Gornje obrazloženje Arheološkog instituta bilo je dostavljeno: Savjetu za komunalne poslove NOO Kotor, Savjetu za kulturu SR Crne Gore i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore.²⁷

Savjet za kulturu SR Crne Gore, koji je putem korespondencije sa svim zainteresovanim institucijama bio stalno u toku zbivanja oko spornog problema, na predlog Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, obrazovao je 16. februara 1959. »Stručnu komisiju po pitanju ocjene kulturno-istorijske vrijednosti srednjovjekovnog groblja na Gurdiću«.²⁸

Ova komisija se sastala 28. februara u Kotoru. Veoma opširan zapisnik sa njenog zasjedanja donijeli smo na drugom mjestu,²⁹ a ovdje ćemo navesti samo njene zaključke:

»Komisija smatra da otkopani ostaci srednjovjekovnog franjevačkog manastira i niza grobnica koji se u ovom kompleksu nalaze predstavlja kulturno-istorijsku vrijednost za grad Kotor.

Komisija nije, međutim, mogla da nađe zajednički stav u odnosu daljeg postupka prema ovim ostacima.

Četiri člana Komisije: Đurđe Bošković, Nikola Dobrović, Milutin Plamenac i Ivan Zdravković smatraju da objekat koji je u pitanju predstavlja takvu kulturnu i kulturno-političku vrijednost koja premaša interes samog Kotora i uklapa se u kulturno-istorijske vrijednosti prošlosti našeg naroda uopšte i treba da bude sačuvan na mjestu na kome se nalazi. U vezi s tim ovi članovi smatraju da prilikom daljeg rješavanja urbanističke problematike grada Kotora treba naći takvo rješenje koje će uklopiti u svom sklopu ozelenjenu i urbanistički uređenu površinu terena na kome se nalazio nekadašnji franjevački manastir, čije ostatke treba tehnički zaštititi.

Da bi se to postiglo, po mišljenju svih članova Komisije, postoje ozbiljne mogućnosti kao i jedna, uistinu, zdrava i savremena urbanistička kompozicija. Ovo bi, pored zaštite samog kulturno-istorijskog objekta, pružilo mogućnost dobijanja jedne šire ozelen-

²⁶ Isto, br. 7/16—17.

²⁷ Isto, br. 7/17.

²⁸ Isto, br. 6 i 8.

²⁹ Sl. Mijušković, O ostacima ..., str. 196—212.

njene površine u urbanističkom sklopu novog dijela grada, a s druge strane pružilo mogućnost sagledavanja likovne prostorne plastike Starog grada.

Tri člana Komisije: Maksimović Branko, Seferović Branko i Mijušković Slavko smatraju da objekat u osnovi zauzima takav položaj u odnosu na mogućnost pravilnog urbanističkog razvoja Kotora i posebno na potrebu stvaranja budućeg poslovnog društvenog centra Kotora, da bi zadržavanje tog objekta na tom mjestu onemogućilo ostvarenje novog centra sa položajem koji bi imao slična urbanistička svojstva. Tri člana smatraju da je društvena vrijednost tog prostora i s obzirom na već postojeće objekte pošte, hotela i određenog položaja nove poslovne zgrade »Jugooceanije« takva da ona zahtijeva značajniju i složeniju društvenu sadržinu nego što bi predstavljao konzervirani objekat uokviren zelenilom. Njihov je stav da bi sve vrijednosne pokretne objekte od kamena trebalo prenijeti u noviju postojeću crkvu sv. Franje u zidinama, a druge eventualno pronađene objekte u Pomorski muzej do formiranja zavičajnog muzeja, dok bi kosti umrlih trebalo sahraniti na groblju u Škaljarima u zajedničkoj grobnici sa natpisom koji bi sadržavao odgovarajuće podatke. U tu svrhu trebalo bi izvršiti stručno arheološko otkopavanje onih grobova koji do sada nijesu otkopani.

Komisija smatra da je sa ovim izvršila zadatak koji joj je povjeren, a na Sekretarijatu Savjeta za kulturu SRCG, na Zavodu za zaštitu spomenika kulture Crne Gore i na Narodnom odboru opštine Kotor je da zauzmu svoje stavove u odnosu na ovakve zaključke Komisije.³⁰

Gornje zaključke Komisije, naime da ostaci spomenika ostanu in situ, usvojio je Savjet za kulturu SR Crne Gore, pa je tako dalja sudbina otkrivenih arheoloških ostataka bila prepuštena Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR Crne Gore.

Tako je Zavod sa četiri prema tri glasa Komisije ostvario svoje nastojanje da svi ostaci spomenika ostanu na mjestu, ali od tada, tj. od februara 1959. pa do danas (mart 1986) nije više vodio nikakvu brigu o njima, pa čak nije obnovio već ranije postavljenu tablu sa natpisom »zakonom zaštićeno«, koja je poslije nekoliko godina istrunula i nestala.

Nezaštićeni od prirodnih i drugih nepogoda, na koje je pisac ovih redova, kao član triju komisija, stalno ukazivao, ostaci su ostali izloženi stalnom i rapidnom uništavanju.

Sada je spomenik obrastao u visokom divljem rastinju koje izbija iz i pored kamenih ostataka, te tako pojačava dejstvo drugih razornih elemenata. Ali, ovo divlje rastinje ipak ima i jednu dobru stranu, naime prikriva ne samo žalosno stanje spomenika već i

³⁰ Isto, str. 211—212.

smeće i razne druge otpatke razbacane po čitavom nalazištu, tako da je ono zaštićeno od pogleda i domaćih i stranih turista, pa za ovu našu veliku bruku znaju samo mještani koji su sudbinu značajnog arheološkog nalazišta pratili sa velikim interesovanjem sve od daleke 1954. godine, kada je ono otkriveno.

Na kraju, postavljamo pitanje da li će se, napokon, nešto uraditi da bi se spasili ostaci ovog značajnog kulturno-istorijskog spomenika?

БОГАТСТВО И ЛЕПОТА ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА У МЛЕТАЧКИМ ИЗВЕШТАЈИМА ИЗ 1687. ГОДИНЕ*

О Херцег-Новом као богатом граду који представља излаз на море јужне и источне Херцеговине у XVII веку постоје значајна сведочанства. У то доба Нови су држали важне пролазе (Зупци, Царине) којима су каравани са читавог Балканског полуострва пролазили у Дубровник и само од тога су, према млетачким изворима, добијали и до 15.000 реала годишње.¹ Евлија Челебија у свом чувеном путопису приказује Нови као један од најзначајнијих и најмногољуднијих градова на Јадрану, „управну јединицу херцеговачког санџака“.² Мада тај Челебијин опис Новог обилује претеривањима својственим та-

* Реч је о редовним извештајима генералног провидура Далмације и Албаније, које је он слао млетачком дужду и сенату, а који обухватају период млетачког похода на Нови и преотимање града од Турака. Поход је водио сам Корнер, а у њему су учествовали и савезници, млетачки витезови и папске галије. У Новом се Корнер задржао од почетка септембра до друге половине децембра када се вратио у Задар. Извештаји се чувају у Државном архиву у Венецији (Archivio di Stato di Venezia), у одељку *Provveditori da terra e da mar*, filca 527, br. 93—112. Оваје је употребили и један део из извештаја бр. 118 који је Корнер послао када се већ вратио у Задар.

¹ Извештаји ген. пров. Беролама Корнера у ASV, *Prov. da terra e da mar*, f. 527, бр. 106, Пераст, 22. новембар 1687.

² Евлија Челебија, *Путопис (Одломци о југославенским земљама)*, превео, увод и коментар Назим Шабановић, Свјетлост, Сарајево, 1967, стр. 429. Код Тома Поповића та синтагма гласи: „управно средиште у херцеговачком санџакату“ што је ближе оном како је Корнер тумачио административни положај Новог (...l'importante Piazza di Castel Novo Capitale dell'Herzegovina). Уп. Т. Поповић, *Херцег-Нови*, 1924, стр. 73 и ASV, f. 527, бр. 99, Херцег-Нови, 30. септембар 1687. Међутим, Шабановић такође није сигуран шта Нови представља у турској управи пошто у бел. 8 на истој страни износи да *хакимлик* значи „управа“, „али ни овдје као ни на другим мјестима није увијек јасно шта заправо Евлија мисли под тим изразом“.

квим путописима,³ ипак он и данас представља један од најважнијих детаља у мозаику о Херцег-Новом у прошлим вековима.

Опис Новог (Castel Novo) који у својим извештајима о заузимању града даје генерални провидур Далмације и Албаније Бероламо Корнер умногоме се разликује од Челебијевог у форми и у суштини. Овде није реч о путопису већ о ратним извештајима. У њима доминира истицање стратегијске компоненте града на улазу у Бококоторски залив, али Корнер никада не пренебрегава ни остале компоненте које Нови чине значајним, тим пре што се заузимање Новог уклапа у много шире млетачке планове у којима је град добио веома истакнуто место; у морејском рату Млечани су се посебно трудили да „задаве“ Дубровник одсецајући га од турског залеђа и окружујући га својим поседима. Војнички им је при крају рата то и пошло за руком,⁴ али оно што су успели да од Турака отму на бојном пољу (уз велику помоћ нашег становништва), нису могли да сачувају од веште дубровачке дипломатије која је успела да испослуже да се Дубровник потпуно одвоји од млетачких посела и да се део херцеговске територије врати под турску управу.⁵ То је свакако утицало и на будућу судбину Новог, иако прикључен територији Боке Которске чиме је практично први пут успостављена јединствена целина у Заливу, ипак је изгубио највећи део свог залеђа на које су Млечани и те како рачунали.

Ево како Корнер обавештава дужда и сенат о значају освајања Новог и о његовој територији: „Склоп ове значајне тврђаве, славног града Херцеговине, његова гласовитост, положај и много другог што прати његово освајање блиставим чине славу отаџбине и победничко оружје Ваших Узвишености. Све то, заједно са плодношћу њене веома простране територије, као што чине достојним поштовања освајање, тако и уверавају да се само Господу Богу може захвалити за срећан његов исход који је потпуно пренеразио непријатеље у суседству и изазвао пометњу у читавом овом крају.

Према извештајима које сам добио, на његовој територији живи много веома ратнички расположених племена. Према истоку на сто и више миља од града живе Никшићи и разна друга племена до границе са Дробњацима, Црногорцима и Климентима. На западу око осамдесет миља Баљани и Горње Гапко са

³ То је најочигледније када говори о броју цамија и месела у Новом: наводи 46 цамија и 44 месела што је веома претерано. Уп. Е. Челебија, *иав.*, стр. 433, као и бел. 46 и 47 на истој страни.

⁴ Уп. Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Историјски институт, Београд 1970, стр. 383—4, 396.

⁵ Исто, стр. 414—18.

границом на Доњем Гацку. На југозападу шездесет миља удаљено Требиње са горњим Поповом и Дражево са границом према Дубровчанима и доње Попово са Габелом, са пространим и плодним пољима која обилују житом, месом, уљем и сваковрсним воћкама и која су много богата приходима и трговином.⁶

Као што се из овог кратког одломка може приметити, Корнер посматра Нови у ширем оквиру главног града јужне Херцеговине из које Млечани треба да извучу значајне материјалне користи. Занимљиво је како он то мало доцније објашњава: „У исто време сматрам да је потребно да се употребе сва средства да се, најљиво и опрезно, трговина усмери на ову страну где се, протоком времена, са правом може налати да ће, због положаја места и вредности ове земље, она бити привучена и да ће се много повећати јавни приходи и то не само из тих разлога, већ и због сваковрсних такси које ће се успоставити као и због осталих намета унутар и ван града, насупрот многим местима која Ваше Узвишености поседују у овим покрајинама као што су Пољница, Макарска, Приморје, Паптровићи, Рисан, Пераст и сва остала места у овом заливу из којих се ништа не добија због великих ослобођења која су им дата, а о којима ће (у одговарајуће време) бити потребно да се добро размисли.“⁷ Корнер је желео да сву трговину која је ишла преко дубровачке скеде усмери на новску скеду, али је добро знао да новска скеда, због неприкладности луке, не може да надомести погодну и организовану дубровачку скеду. Уосталом, сан оснивача Новог, Твртка, и свих његових доцнијих господара био је преусмеравање трговине са Дубровника на Нови. Корнеру и његовим наследницима на положају генералног провидура готово је успело да изолују Дубровник и да га окруже својим поседима. Велика вештина дубровачке дипломатије (и војничка слабост Млечана) успела је да га одбрани од опасности, по мом мишљењу, веће од оне која му је запретила после земљогреса.⁸

Приликом освајања Новог Корнер је много страдао од јужног ветра и лошег времена које му је ометало операције и на мору и на копну. Када је заузео град, посебно га је погодио недостатак луке и отежано снабдевање. Челебија, на пример, понесен више реториком него правом опсервацијом, овако пише о новској луци: „Градско пристаиште је велико. Да јужни ветар не би оштетио лађе, оне су жељезом причвршћене и тако стоје или одлазе на супротну страну у залив Понте-Росе. Слободне су, међутим, од осталих седам вјетрова. У заливу

⁶ ASV, Provvy. da terra e da mar, f. 527, бр. 102, Нови, 26. октобар

⁷ Исто, бр. 104, Нови, 30. октобар 1687.

1687.

⁸ Г. Станојевић, *нав.*, стр. 418.

према тврђави Абаз-паше, у самом мору налази се црно камење велико као кувала хамама. Лађе много пута ударе на то камење и поломе се. Али, чудом бојјим, то камење чува град од... Ово пристаниште може да прими на стотине лађа."⁹

Корнер много објективније процењује стање новске луке и упућује свој предлог дужду и сенату шта би требало да се уради да се она оспособи: „Морам да изнесем — вели Корнер — да је тврђаву најнеопходније пристаниште јер није могуће да ићи једна лађа (па и најмања) пристане сем уз сасвим мирно море.

Неће бити тешко да се то уради, пошто има много камења. Потребно је једино четири или шест трупова марсилијана или неких сличних непогребних бродова и нека стручна особа која би, на одговарајући начин, припремила радове.

Сем што би то било прикладно за лотурање помоћи тврђави у случају потребе и за искрцавање двонека и јавних добара, послужило би и трговини. За сада, бродови морају да пристају у Кумбор који је од тврђаве удаљен више од две миље и повисад читаве месец не могу да пристају уз обалу тврђаве. Обавезан сам да то предложим јер је то један од најбитнијих радова."¹⁰

Сличан закључак се налази и у извештају о стању херцеговских тврђава који је за генералног провидура Марина Занса 1703. године саставио инжењер Бакомо Бинард. И он тврди да у Новоме „не постоји ни лука ни заклон“ и да то условљава да „велики део планшавих трговаца избегава ризик искрцавања на том месту (то јест, на месту лазарета) да би обавили свој карантин, у што сам се лично уверио у разговору са њима."¹¹

Пристаниште ће остати лимитирајући фактор економског развоја Херцег-Новог све до наших дана, али ће то можда утицати и на чињеницу да се Херцег-Нови веома рано окренуо туризму. Међутим, да видимо шта у својим извештајима Корнер још помиње у вези са природним лепотама и богатством Новог и његовог краја.

Када говори о насељавању становништва у новском крају Корнер вели да куће „овде имају добре зидове и велики део их је на сират."¹² Када се поставило питање размештаја пука немачких шабеника Барандер, који је учествовао у борбама, а чији су официри желели да пређу у квартире у Сплит и у Шибеник, Корнер сматра „да је за Ваше Узвишености погодније да се тај пук држи у овим крајевима не само зато што би тре-

⁹ Е. Челеби, *наз.*, стр. 433.

¹⁰ ASV, *наз.*, бр. 110, Пераст, 4. децембар 1687.

¹¹ Србан Муслић, Извештај из 1703. године о стању херцеговских тврђава, *Бока*, 17, Херцег-Нови 1985, стр. 97.

¹² ASV, *наз.*, бр. 103, Нови, 29. октобар 1687.

бало да се покреће са толиким болесницима које има, већ и зато што би овде много лакше могао да се опорави. *Ваздух је овде савршен* (курзив наш), а сала такође има и доста хране, а ње ће, надам се, бити и убудуће."¹³

Приликом опсаде Нови је много страдао. Према Корне-ровим речима, није било нити једне куће у граду која није била порушена или озбиљно оштећена бомбардовањем са мора и са копна.¹⁴ Чим је ушао у град Корнер је почео да га поправља и то не само утврђења, магацине и квартире за војску већ и стамбене зграде, као и зграде које би могле да послуже млетачкој администрацији да се не би плаћала кирија како се то на другим местима радило.¹⁵ „Град је већ поправљен обновом велике куле и добрим палисадом око пролома — извештава 4. децембра 1687. године дужда и сенат. „Припрема се камен и креч да би се (када време допусти) поправиле и зидине. Поправио сам већи број кућа и квартира. Поправио сам четири магацина за двоек и материјал. Извршио сам још много других радова и направио сам пазрт за пространи и велики трг који још мора да се спусти да би се заштитио од брежуљака који надвисују град... Још један приложени пазрт приказује Вашиим Узвишеностима све те радове и начин на који се град уређује оивајањем кућа, квартира и осталог да би добрим распоредом грађевина и чистоћом постао узоран и што више процео славу Вашиих Узвишености."¹⁶ Тако је Корнер ударио темеље данашњем распореду Старог града у Херцег-Новом који је дотле био слабо уређен и урбанизован.

После четворомесечне кампање Корнер се у децембру 1687. враћа у Задар, али не заборавља оно што је препоручио да се уради. Већ 26. јануара 1688. године поново извештава дужда и сенат да је неопходно направити луку у Херцег-Новом и наглашава да то неће бити тешко извести, али да је изнад свега потребан инжењер који би руководио радовима. Становници Залива, Пераштани и остали могли би — према Корне-ровим замислима — да помогну у преношењу материјала. Кор-нер је извршио и испитивања и премеравања морског дна и каже да је дно неравно, а његов адмирал је измерио дубине од 5, 6 и 9 лаката.¹⁷ Лука, међутим, никада није саграђена, а следећи догађаји, повлачење Гриманијеве линије и све мања заинтересованост Венеције за тзв. Млетачку Албанију условили су да се смањи интересовање за Нови, као и да опадне његова важност у млетачкој стратегији на Балкану.¹⁸

¹³ Исто, бр. 104, Нови, 30. октобар 1687.

¹⁴ Исто, бр. 99, Нови, 30. септембар 1687.

¹⁵ Исто, бр. 104, Нови, 30. октобар 1687.

¹⁶ Исто, бр. 110, Пераст, 4. децембар 1687.

¹⁷ Исто, бр. 118, Задар, 26. јануар 1688.

¹⁸ Г. Станојевић, *наст.*, стр. 458.

KRTOLJSKI ARHIPELAG I NJEGOVE TURISTIČKE POGODNOSTI

Na krajnjem jugoistoku tivatskog bazena duboko je zagazio u azurne vode Bokokotorskog zaliva slikoviti Krtoljski arhipelag. Ova skupina malih ostrva i poluostrva i nije ništa drugo nego produženje grbaljsko-krtoljskih brežuljaka. Ovaj arhipelag sačinjavaju: poluostrvo Brda (ili Brdišta), poluostrvo Prevlaka (tzv. Ostrvo cvi-jeća), Ostrvo sv. Gavrila (u srednjem vijeku nazvano Stradioti ili Sv. Marko) i Otok Gospe od Milosrđa. Ovaj pitoreskni i, po mnogo čemu, interesantni arhipelag po svome položaju i po svome savremenom uređenju, a nadasve po zanimljivoj suprotropskoj vegetaciji, svojim lijepim uvalama i plažama, kao i blagom klimom spada u red jedinstvenih turističkih objekata na južnom Jadranu.¹

Ovaj arhipelag imao je tokom istorije vrlo važnu ulogu u političkom, prosvjetnom, ekonomskom, a u vrijeme ratova i strategijskom pogledu.²

Prevlaka je danas ostrvce, koje sa poluostrvom Brda spaja most dugačak oko 12 metara. Prvobitno je bilo spojeno sa kopnom uskim prijelazom, kojim se moglo preći na susjedna Brda. Ovaj prijelaz je za vrijeme plime i južnih vjetrova bivao ispunjen morem, pa je Prevlaka često nazivana ostrvom, a naročito u srednjem vijeku.

Ova strategijska važnost Prevlake, kao i čitavog arhipelaga, počinje još od davnina, po svoj prilici iz ilirskog doba, o čemu nam svjedoče mnogobrojne građine i grobnice nađene u susjednim Krtolima, Brdlima i polju. Legenda kaže da je ilirska kraljica Teuta, poslije nesretno završene bitke njenog muža kralja Agrona sa Rimljanima, došla i sklonila se u dobro utvrđeni Risinium (Risan) i odatle davala otpor rimskim legijama. Legenda dalje kaže da je

¹ Dr Petar Vlahović, Ostrvo cveća na Prevlaci kod Tivta, izdanje PKB, Beograd 1970, str. 9.

² Petar Serović, Krtoljski arhipelag kroz istoriju, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (u daljem tekstu: GPMK), Kotor 1958, br. VII, str. 23.

kraljica Teuta podigla ljetnikovac na pitomim žalima Tivta gdje je dugo tugovala za izgubljenim carstvom. U narodu postoji vjervanje da je ovaj grad po njoj i dobio ime (Theodos).³

U starim istorijskim dokumentima, a naročito u dokumentima Istorijskog arhiva u Kotoru, ime ovog poluostrva susrećemo na razne načine: »PREVLACHA«, »PREBLACHIA«, PRIENLACHA«, »PRI-VILAQUA« itd.

U ranijim arhivskim spisima susrećemo za ovo poluostrvo, uporedo sa prvim nazivom, sve do XV vijeka, i naziv »Tombe«, »Tomba« i »Tumba«. Interesantno je da se ovako nazivaju i mnogi lokaliteti u našoj zemlji. Prema istoričaru Stjepčeviću »tomba« dolazi od grčke riječi »tymbas« ili latinske »tumulus«, što na našem jeziku znači: humak, brežuljak i grob.⁴

Najstariji pomen Prevlake je zabilježen 1124. godine u darovnici, pisanoj u Kotoru, koja je sačuvana do naših dana, kojom kotorska opština poklanja katedrali sv. Tripuna neke zemlje na Prevlaci. Ova je darovnica uslijedila, smatra magistar J. Martinović, vjerovatno zato što su Kotorani htjeli nastaviti gradnju nove romanične trobrodne katedrale umjesto dotadašnje »rotonde« iz IX vijeka. Nova katedrala je dovršena i osvećena 1166. godine, o čemu takođe postoji sačuvan dokumenat.⁵

Jedan nešto raniji pomen Prevlake je onaj iz povelje kralja Dordža, sina zetskog kralja Bodina, kojom on 15. avgusta 1115. god. kotorskoj vlasteli poklanja: Prevlaku, Lušticu i Pasiglav za koju drže da je falsifikat.⁶

Ovo ime se takođe pominje u kotorskim notarskim knjigama od 18. oktobra 1327. god. u jednom ugovoru, gdje se pojavljuje Bratoslav, brat Đakušin iz Metohije sv. Mihajla, kao svjedok (et Bratoslavo fratris Dyacusse de Metochija sancti Michaelis). Ovo je prvi pisani pomen ove stare srednjovjekovne manastirske metohije na našem primorju.⁷

Iz perioda rimske vladavine nalaze se ostaci mozaika u jugoistočnom dijelu poluostrva, po svoj prilici, ostatak neke »vile rustike« skromnijih razmjera. Na rimsku vladavinu upućuje i natpis uzidan na pločniku crkve sv. Trojice. U ovom natpisu kaže se da je

³ Maksim Zloković, Razvoj brodograđevne industrije u tivatskoj opštini, GPMK, Kotor 1970, br. XVIII, str. 127.

⁴ Ivo Stjepčević, Prevlaka — historijska rasprava (preštampano iz »Bogoslovske smotre«), br. 3, Zagreb 1930, str. 2.

⁵ Jovan J. Martinović, Graditeljska djela u Kotoru prve polovine XIV vijeka, GPMK, Kotor 1983—84, br. XXXI—XXXII, str. 23. Vidi: Ivo Stjepčević, n. d., str. 5—6.

⁶ Savo Nakićenović, Boka — etnografska studija, izdanje SAN, Beograd 1913, knj. IX.

⁷ MONUMENTA CATARENSIA, vol. 1, izdanje JAZU, Zagreb 1951, br. 410, str. 149.

tu podignut spomenik Dekurionu Kaju Egnaciju Sergiju Marcelu, koji je stanovao na samoj Prevlaci ili u njenoj neposrednoj okolini. U njemu se dalje navodi kako je Julija Tertula, oslobođena robinja Egnacijeva, svojim testamentom odredila da njena djeca Julije Filip i Julije Krescent postave spomenik svome gospodaru K. Egnaciju Sergiju koji ih je oslobodio ropstva.⁸

Iz doba rimske vladavine na Prevlaci je pronađena masa fragmenta dekorativne plastike, spomeničkih ulomaka od naročitog interesa za nauku. Među dekorativnom plastikom ističe se parapetna ploča datirana oko IX vijeka, iz nepoznate prevlačke crkve, danas pohranjena u crkvi sv. Trojice na Prevlaci. Ova reljefna ploča, po mišljenju dr Jovanke Stojanović-Maksimović je »jedan od najljepših primeraka preromanskog stila plastike kod nas uopšte, po dosledno sprovedenom stilu harmoničnosti, mirnoći, tehničkoj obradi, kontrastima svetla i sene. Ista predstava lava na sva tri reljefa, isto stilizovana, vezuje ih u isto vreme«. Ova se ploča može datirati prije XI vijeka, možda prije postanka crkve sv. Mihaila na Prevlaci »čiji je deo crkvenog nameštaja, svakako predstavljala«.⁹

Da bi potkrijepila gornje zaključke dr Jovanka Stojanović-Maksimović kaže: »Pored ranije pomenutog fragmenta na Gospi od Otoka (tj. na ostrvu Gospe od Milosrđa — M. Z.) iz IX do X veka nalazi se još nekoliko uzidanih u građevinu. Izgleda najverovatnije da su oni sačinjavali deo ukrasa velike crkve sv. Mihaila na Prevlaci i da su posle rušenja crkve preneti na Gospu od Otoka kao što su razneti i na druga mesta neposrednog prevlačkog susedstva.«¹⁰

Može se zaključiti da je tokom svoje duge istorije na Prevlaci veliki značaj pridavan građevinarstvu, što potvrđuju mnogobrojni fragmenti pronađeni prilikom arheoloških istraživanja 1952. i 1957. god. Tu su, između ostalog, ostaci konsola, stubića iz V ili VI vijeka, izrađeni iz providnog krečnjaka koji podsjeća na alabastar. Pronađena je i jedna interesantna fibula iz V vijeka u obliku goluba itd. Sve je ovo od naročito interesa za nauku i ljubitelje istorije.¹¹

Za vrijeme vizantijske vladavine, kada su ove krajeve počeli naseljavati naši slavenski preci, postepeno dolazi i do formiranja prvih naših državica. Prema pisanju popa Dukljanina Leget ili Leglet sin Krešimira, brata dukljanskog kralja Prelimira, sagradio

⁸ Ivo Stjepčević, *Prevlaka*, n. d., str. 3.

⁹ Jovanka Stojanović-Maksimović, *O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske*, Spomenik SAN, CIII, Nova serija 5, Beograd 1953, str. 105.

¹⁰ Kao gore, str. 106.

¹¹ Dr Petar Vlahović, *Ostrvo cveća na Prevlaci kod Tivta*, n. d., str. 13—14.

je na Prevlaci utvrđenje i u njemu dvor u kome se i nastanio (Leglet . . . Residente in Culfo de Cattaro in loco qui Traiectus dicitur ubi castellum sibi contruerat et curiam).¹²

Današnji kamenograđevinski ostaci, slučajno sačuvani, po mišljenju Stjepčevića i Crnogorčevića, sigurno su ostaci toga dvorca. Sadašnja građevina je na temeljima stare, možda od istog materijala.¹³

Po kazivanju Dukljanske hronike, tj. prema kazivanju popa Dukljanina, na Stradiotima ili Ostrvu sv. Gavrila (po kome se ostrvo u srednjem vijeku i zvalo — Insula sti Gabrijelis) baš u samoj crkvi sv. Gavrila, čiji se temelji i danas naziru (arheološka iskopavanja vršena su 1983. god.) desio se u prvoj polovini XI vijeka strašan zločin u kome kotorska vlastela ubi dukljanskog kneza Dragomira, strica zetskog kralja Jovana Vladimira (1010—1015. god.). Naime, zetski knez Dragomir osvojivši Hum i Trebinje side s vojskom u župu Dračevicu u namjeri da od vizantinaca osvoji ovaj dio primorja. Kotorska vlastela, oduševljene pristalice vizantinaca, namamiše kneza Dragomira na Ostrvo sv. Gavrila priredivši mu sjajnu gozbu. Dok su bili za ručkom, zagrijavši se vinom, navališe mačevima da posjeku Dragomira. Knez je bio došao «s malim brojem ljudi na ostrvo» nemogavši primiti ravnomjernu borbu, braneci se pobježe u crkvu te se iz unutrašnjosti crkve stade braniti. Tada se nekoliko Kotorana popne na krov crkve i bacajući sa krova kamenje, crepove i drvo ubiše Dragomira.¹⁴

Po mišljenju Mladena Crnogorčevića knez Dragomir je sahranjen na ostrvu u velikom mramornom sarkofagu, ukrašenom bogatom pleternom ornamentikom. Ovaj sarkofag se nalazio na Prevlaci do konca prvog svjetskog rata.¹⁵

Crnogorčević kaže da je u doba postanka prevlačkog manastira Stradiote sa Prevlakom, preko današnjeg moreuza zvanog «Vratlo», spajao kameni most zbog čega se istočni dio Stradiota i naziva «most». Ovdje je, po svoj prilici, bila i neka odbrambena kula. Na Koronclijevoj karti zabilježeno je da se tu nalazio «Ponte di legno rotto» (drveni most koji je srušen) i kula («Torre che chiudeva il ponte») koja čuva most. Stari Krtoljani su nam pričali da je kameni most srušen u isto doba kad i prevlački manastir.¹⁶

¹² Lucius — De regno Dalmatiae et Croatiae, str. 294. Vidi: Ivo Stjepčević, n. d., str. 4 i Mladen Crnogorčević, Mihojlski zbor u Boki Kotorskoj, Starinar Srpskog arheološkog društva, knj. 1—2, Beograd 1893, str. 19.

¹³ Kao pod br. 11, str. 16.

¹⁴ Petar Šerović, n. d., str. 38—39. Vidi: Mladen Crnogorčević, n. d., str. 19.

¹⁵ Ivo Stjepčević, n. d., str. 3—4.

¹⁶ Petar Šerović, n. d., str. 42. Pričao nam je svojedobno Marko Ivov Kikanović iz Krtola.

Pored manjih i većih građevina, crkava, zgrada isposnica i kapelica na Prevlaci se tokom X i XI vijeka nalazio i benediktinski manastir sv. Mihaila. O tome jasno govori pismo pape Klimenta VI od 6. januara 1346. god. kojim poziva srpskog cara Stjepana Dušana da kotorskom biskupu povрати crkve i manastire koje su njegovi prethodnici prisvojili. Između ostalog u pismu se spominje i crkva sv. Mihaila na Prevlaci (sancti Michaelis de Tombe) te napominje da su to bili negdašnji benediktinski manastiri. Jedan epigrafski fragmenat nađen u ruševinama stare crkve vjerovatno svjedoči o tome. Taj ostatak natpisa glasi: »ADHONO . . . RI ABBATI«, koji, po svoj prilici, označava starješinu benediktinskog manastira. Crkva i manastir bili su koncem XI i početkom XII vijeka napušteni od benediktinskih kaluđera koji su i inače u XII vijeku (dakle poslije diobe crkava) bili u dekadenciji i napuštali svoje siromašnije manastire. To potvrđuje i Stjepčević kad kaže: »Biskup Urzacije godine 1124. mogao je s poluostrvom samo kao praznim raspolagati.« Tako zaključuje i Petar Šerović: »Kotorski biskup Urzacije skupa s »priorom« Mele, vizantijskim gradskim starješinom i kotorskim plemićima mogao je da godine 1124. daruje crkvi sv. Tripuna u Kotoru »Tumbam sancti Archangelī« tj. manastirište ili razvaline crkve sv. Arhanđela koja je bila porušena i koju su bili napustili benediktinski monasi.«¹⁷

Kada je godine 1185. raški veliki župan Stefan Nemanja od vizantinaca osvojio Kotor sa okolinom i prisajedinio ga svojoj državi, Nemanja nije Kotor, po kazivanju Prvovjenčanog, razorio kao neke druge gradove, nego »ostavi ga i utvrdi i prenese u njega svoj dvor«. Nemanja je, po običaju ondašnjih srednjovjekovnih vladara, prisajedinio ili podržavio sva ona dobra koja su pripadala stranim podanicima. Tako su i ostrva ovoga arhipelaga došla u posjed vladara odnosno autonomnog grada Kotora. Kada je Nemanjin sin Sava pristupio organizaciji srpske crkve dobio je od svoga oca gradski posjed Prevlaku, gdje je Sava u obnovljenoj crkvi sv. Arhanđela Mihaila smjestio stolicu zetskog episkopa. Po narodnom predanju, koje se poziva na izvjesnu povelju, u čiju vjerodostojnost nauka sumnja, na ostacima benediktinskog manastira kralj Stefan Prvovjenčani podigao je novu veliku crkvu, takođe posvećenu sv. Arhanđelu Mihailu. Povelja o osnivanju manastira na Prevlaci, kao i o sjedištu Zetske episkopije danas više ne postoji. Neki naši historičari hrISOVOLJU (koja nije u cjelini dosla do naših ruku) o osnivanju manastira na Prevlaci ipak navode, iako ne u cjelini. Taj nepotpuni natpis koji Prvovjenčani tobože izdaje o gradnji prevlačkog manastira glasi: »Blagoslovenijem Otca i pospiješenijem Sina i sovršenijem Sv. Duha, Az Stefan Prvovjenčani kralj sin Simeona Nemanje, po postavljeniju oca moga i vozvedeniju brata mojega svetitelja Save na kraljevstvo mi, proidoh zemlje . . . i pridoh na Pre-

¹⁷ Kao pod br. 16, str. 15.

vlakom izgradih hram Svetoga Arhanđela Mihaila i postavih u njemu episkopa Arsenija i dah mu pet sela na službu: Lušticu, Krtole, Lješeviće, Brda i Bogdašiće.«¹⁸

U našoj historijskoj nauci dugo se vodila naučna polemika među historičarima o mjestu gdje je sveti Sava postavio katedru za Zetsku episkopiju. Danas je naučno dokazano i potvrđeno da se nalazila baš tu, na Prevlaci, u manastiru svetog Mihaila. O tome rječitije govore i mnogobrojni dokumenti Kotorskog arhiva.¹⁹

Čuveni naučnik Šafarik iznosi jedan vrlo ubjedljiv i interesantan podatak u kome kaže da je Zetska episkopija bila osnovana: »... u dijokletiskom pomorju u hrane arhistratiga Mihaila«. Pošto u »dijokletiskom pomorju« nije bilo nijednog hrama »arhistratiga Mihaila« to je sigurno bila Prevlaka.²⁰

Ivo Stjepčević naglašava: »Pogrešno je pak mišljenje, da Prevlaka nema nikakve veze sa Zetskom episkopijom, dotično da episkopi nijesu na njoj boravili makar i neredovito...«. Dalje navodi da se područje prevlačkog manastira u javnim ispravama redovito naziva: »metohia sancti Michaelis«.²¹

Episkopska crkva svetog Arhanđela Mihaila na Prevlaci bila je dugačka 21 m a široka 13 m, što se i danas vidi na otkrivenim i konzerviranim iskopinama hrama. Ovaj po svome izgledu monumentalni hram građen je od bijelog i ružičastog granita, kakvog i danas ima u Gornjoj Lastvi, Durićima i Kamenarima. Crkvena unutrašnjost se sastojala od tri lađe sa tri oltarske apside. Pod hrama je bio, po svoj prilici, od jednobojnog mozaika. Čitava građevina je bila izvedena u romansko-vizantijskom stilu. Zvonik, čiji se temelji još raspoznaju, bio je odvojen od crkvene zgrade kao i temelji manastirskih konaka.

Prema proučavanju akademik arh. Đurđe Bošković kaže: »I razmjerom i dobrim radom ističu se ostaci nekadašnje trobrodne crkve, koja je imala tri apside, od kojih je bila srednja i spolja i iznutra polukružna a bočne su bile kao i arhitektura ranog srednjeg vijeka, iznutra polukružne a spolja pravougaone.« Iz materijala nađenog prilikom arheoloških iskopavanja da se zaključiti da je manastir bio i arhitektonski i umjetnički skladna cjelina.²²

¹⁸ Prot. Vaso Ivošević, prof., Sveti arhanđeli na Ostrvu cveća, Crkva — Kalendar Srpske pravoslavne patrijaršije, Beograd 1982, str. 59.

¹⁹ MONUMENTA CATARENSIA, br. 411, 478, 669, 798, 1227, 1275, 1245, 415 (godine 1326—1335), Zagreb 1951, vol. I, i vol. II, br. 312, 322, 396, 406, 595, 635, 822, 829, 842—845, 865, 914, 1254, 1550 i 1643.

²⁰ Šafarik, Pamatki 59. Vidi: V. Marković, Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovjekovnoj Srbiji, Sremski Karlovci 1920, str. 73 (prema Petru Seroviću, n. d., str. 25).

²¹ Ivo Stjepčević, n. d., str. 9.

²² Maksim Zloković, Istorijski podaci o Prevlaci u Boki Kotorskoj (u rukopisu).

Jedan preostali zapis najrječitije govori o monumentalnosti prevlačkog hrama: »Pri kanonskom pohodu kotorska biskupa Marina Drago crkvi sv. Tripuna, 5. novembra 1688. stoji ubilježeno — spomenuta crkva je umjetno sagrađena na tri međusobno spojena broda. Nutarnja se površina krova sastoji od arhivolta, koji počiva na šest stubova dovezenih iz mjesta nazvanog Prevlaka zajedno sa slikom sv. Ane, izuzevši srebro, koju su sliku nosili u ophodu srpski monasi po kotorskom polju u vrijeme velikih kiša da prestanu, a u vrijeme suše da se zemlja nakvasi i na čije je molbe često sljedio uspjeh.«²³

O radu i funkciji prevlačkog manastira nemamo podataka ni u svjetovnoj ni crkvenoj literaturi. U arhivskim spisima Kotorskog i Dubrovačkog arhiva, za vrijeme trajanja pomenutog manastira, pominju se imena episkopa Neofita, Davida, Arsenija i Jevstatija.

O episkopu Neofitu govori natpis uzidan u zapadni zid crkve sv. Petra u Bogdašićima. Zapis potiče iz 1269. god. i u njemu zetsko-prevlački episkop Neofit kaže: »V ime oca i sina i sv. duha i sv. Bogorodice i svetih vrhovnih apostola, ja, milostiju Božjom jepiskop Neofit sazdah hram sij v oblast svjatago Mihaila v dni blagočestivago i bogomdržavnago i svetorodimago gospodina kralja Stefana Uroša sina Prvovjenčanoga kralja Stelana, vnučka sv. Simeona Nemanje, v lijetu 6757—6778« (1242—1276. god.). Zanimljivo je da je ovo jedan od najstarijih ćiriličkih napisa ne samo u Boki već, po svoj prilici, na čitavom našem primorju.

Natpis se nalazi na velikoj kamenoj ploči dugoj 130 cm, prelomljenoj po sredini. Episkop Neofit je zidao ovu crkvu (»v oblast svjatago Mihaila«), vjerovatno na ostacima porušenog benediktinskog manastira, koji se zvao »sancti Petri di Gradez«, a nalazio se na kasnijem području metohije manastira sv. Mihaila. U unutrašnjosti hrama, na istočnom zidu jednog kraka transpeta, nađene su ispod maltera interesantne freske koje po mišljenju stručnjaka datiraju s kraja XIII vijeka, a po načinu obrade imaju sličnosti sa freskama iz manastira Sopoćana. Ovaj pronalazak pokazuje da su pomenute freske pripadale rečenoj Neofitovoj zadužbini, na koju se odnosi i citirani ćirilički natpis.

U južnom dijelu ovoga hrama nalazi se latinski natpis (iz kraja XV vijeka) koji se odnosi na podizanje klaustura pri obnavljanju crkve sv. Petra. Ova crkvice, kao i ona prethodna episkopa Neofita, bila je podignuta na temeljima benediktinskog manastira sv. Petra na Gradcu.²⁴

U XIII vijeku u manastiru sv. Arhanđela Mihaila na Prevlaci, koji je poslije učenih benediktinaca postao 1219. god. sjedište zetskog episkopa, počeo je rad na ćiriličkoj knjizi. Ovdje se služba

²³ Kao pod br. 21, str. 17.

²⁴ Dušanka Moškov i Maksim Zloković, Kulturno-istorijski spomenici na teritoriji tivatske opštine, Monografija Tivat, Tivat 1983, str. 160—161.

božja obavljala na starosrpskom jeziku pa je potreba za ćirilčkim knjigama bila svakog dana sve veća. Kaluđeri su morali prepisivati crkvene knjige za potrebe raznih crkava i manastira. U nekim zapisima sačuvani su do naših dana mali spiskovi knjiga ili »inventari« pojedinih crkvenih biblioteka. Prof. Dimitrije Bogdanović iznosi da je u jednom »pergamentnom« rukopisu iz treće četvrtine XIV vijeka koji se čuva u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, a koji je nastao negdje u Zeti, zapisan krajem XIV vijeka jedan dio knjiga koje su pripadale episkopiji (vjerovatno Zetskoj u manastiru na Prevlaci, pošto u Zeti druge episkopije u to doba nije bilo). Bez sumnje rečeni spisak knjiga nastao je na Prevlaci i pripadao je manastirskoj biblioteci, jer je Prevlaka bila jedini episkopski centar u Zeti koji je kasnije prerastao u mitropoliju.²⁵

Prevlački episkop Neofit (1261. do 1262) naredio je svom đaku »mnogogrešnom Bogdanu« da mu prepíše Savin Nomokanon »krnčiju«. Ovaj važni spomenik naše književnosti poznat je u nauci pod imenom Ilovička krnčija. To je zbornik crkvenih i svjetovnih zakona (nomo-kanona), pisan ustavnim pismom srpske redakcije. U nauci je najstariji poznati prepis Krnčije sv. Save i po vremenu najbliži svome originalu. Naučnik Mošin, priređivač i redaktor ćirilčких rukopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (1953. god.), kaže na kraju natpisa: »Ilovička krnčija je pisana 1262. godine po nalogu zetskog episkopa Neofita za crkvu sv. arhandela Mihaila u mjestu Ilovici rukom nekog Bogdana. Smatra se da je crkva sv. Mihaila manastir sv. Arhandela na Prevlaci gdje je bilo sjedište zetskog episkopa. Tu je glagolica u XIII vijeku bila već napuštena; stari glagolski rukopisi mogli su u to vrijeme da služe za uvez novih ćirilčких, ne samo zato što su se raspadali nego i zato što nijesu više bili razumljivi.« Prof. Vaso Ivošević, da bi bolje dokazao da je Ilovica nastala na Prevlaci, kaže: »Lokalitet Ilovica ili Ilovo kazuje o vrsti zemljišta oko Prevlake. Radi se o ilovači ili glini (gnjili) otuda lokalitet Gnjilišta kao oznaka predjela sa velikim naslagama ilovače. Još od davnina ovaj široki predio kod Prevlake korišten je za domaću proizvodnju opeke i crijepa. Početkom našeg vijeka za kratko vrijeme ovdje su nikle dvije velike ciglane... tako je Ilovička krnčija po svome nazivu važan svjedok u dokazivanju Prevlake kao episkopskog sjedišta.«

Prof. Dimitrije Bogdanović, pošto je nabrojio episkopska sjedišta u srednjovjekovnoj Srbiji, naravno naznačivši i Prevlaku, kaže: »Svaki ovaj manastir u manjoj ili većoj mjeri preuzeo je ulogu književnog, ne samo monaškog središta, u nekima od njih moralo

²⁵ Maksim Zloković, Kultura i prosvjeta u tivatskoj opštini, Monografija Tivat, Tivat 1983, str. 142.

je još od Savinog vremena biti organizovanih skriptorija.* Sve ovo govori da možemo s punim pravom tvrditi da je Ilovička knjižica pisana na Prevlaci.²⁶

Osim ovih starina na Prevlaci se sačuvao i interesantan ćirilički natpis na grobnici viteza Đuraša Vrančića, koji je bio »u cara Stjepana treći vitez«, kako stoji napisano na njegovoj grobnoj ploči. Vitez Đuraš bio je rodonačelnik porodice Đurašević — Crnojević.

Na susjednim Brdima, koja se pružaju na istoku Prevlake do široke rijeke, a u predjelu Dančulovini, nalazi se polusrušena kula na čijem je zidu do ovoga rata bila fresko-slika sa imenom cara Dušana. Zbog ove slike narodno predanje je građenje ove kule pripisivalo srpskom caru Dušanu. Interesantno je napomenuti da su se Brda u tom dobu nazivala i »područje Sv. Spasa« ili kako arhivski spisi kažu: »Contrata sancti Salvatoris«.²⁷

Godine 1420. Mletačka Republika je zauzela Kotor i čitavo njegovo područje kao i Luštičko poluostrvo sa Prevlakom. Dolaskom Mlečana nastaju teški dani za prevlački manastir, jer su mletačke vlasti nerado gledale prisustvo zetskog episkopa i njegovih sljedbenika na ostrvu. Mlečani su iskoristili treću seljačku bunu u Grblju u drugoj polovini XV vijeka i goneći ustanike srušili manastir. Prevlački kaluđeri su pomagali ustanak grbaljskih seljaka protiv kotorsko-mletačke feudalne gospode pa su dozvoljavali vođama pobunjenih seljaka da se sklope u dobro utvrđeni manastir. Mlečani su doveli ratnu flotu i blokirali ostrvo sa obje strane i danonoćno bombardovali manastir dok ga nijesu srušili sa zemljom. Tako je 1452. godine bio razrušen nekada bogati prevlački manastir i prvi rasadnik pismenosti, književnosti i umjetnosti u našem kraju, kako glagoljske tako i ćiriličke.²⁸

Poslije propasti manastira mletačke vlasti su podijelile ostrvo i veliki dio prevlačkog vlastelinstva dali kotorskim feudalnim porodicama kao i Biskupskoj menzi u Kotoru. Oko 1800. godine treći dio Prevlake prodao je Marin Druško sa sinom Jeronimom kapetanu Filipu Barbiću iz Krtola za iznos od 600 talira. Drugu trećinu Prevlake, od posljednjeg izdanka kotorske porodice Druško, kupila je 1827. god. Katarina Vlastelinović, supruga konta Ilije Vlastelinović iz Risna za 400 dukata. To, na sjeverozapadnoj strani Prevlake, sagradila je sebi stan na temeljima manastirskog zvonika, a zatim kuću za kmeta i pomoćne zgrade i tu se nastanila. Godine 1833. na temeljima jedne stare crkvice podigla je i crkvu sv. Trojice. Interesantno je napo-

* Vladimir Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Zagreb 1955, str. 25. Vidi: Prof. Vaso Ivošević, n. d., str. 60; Dimitrije Bogdanović, Istorija stare srpske književnosti, Srpska književna zadruga, kolo LXXII, knj. 487, Beograd 1980, str. 145—146.

²⁷ Kao pod br. 24, str. 174—175. Vidi: Maksim Zloković, n. d., str. 147, 148; Ivan Božić, Nemirno pomorje XV veka, SKZ, Beograd 1979, str. 58.

²⁸ Kao pod br. 22.

menuti da su u zidove ove crkve uzidani razni kameni fragmenti. U crkvi se čuva lijepo izrađen antimis. Rađen je u Rusiji za vrijeme Pavla Petrovića 1790. god. Na njemu se nalazi zapis: »Nikifor episkop užički 1833. g.«²⁹

Danas je na Prevlaci sazidano i uređeno moderno ljetovaliste sa lijepim subtropskim parkom — nasadima maslina, lovora, agruma itd. Ostrvo je dugačko 300 a široko oko 200 m. Čitava njegova obala sastavljena je od pjeskovitih plaža, uvala sa nasadima palma, cvijeća i maslina i malih pristaništa. Ostrvo je ispunjeno malim kućicama u kojima se nalaze apartmani za goste, najviše za po dvije porodice. Na ostrvo se prilazi od Jadranske magistrale i Aerodroma kolskim putem (3 km) preko Solila i Brdišta, ili lađicom koja nekoliko puta saobraća sa Tivtom. Inače, čitavo ostrvo je ispresijecano stazama sa kojih se pruža izvanredan pogled na veliki dio Bokokotorskog zaliva, Lovćen i Grbaljsko polje.

Zapadno od Prevlake nalazi se Ostrvo Stradioti, koje se u srednjem vijeku nazivalo još i Ostrvo sv. Gavrila (Insula sancti Gabrielis). Tokom mletačke vladavine susrećemo se sa nazivom »Stradioti«, jer su tu, u to doba, bili nastanjeni mletački vojnici — plaćenici sa grčkih ostrva, a pošto se na grčkom jeziku vojnici — plaćenici zovu »stratiotai« to je po njima i ostrvo dobilo ime. I danas je u narodu poznato pod imenom »Stradioti« ili »Školj«. Ostrvo Stradioti bilo je kroz čitav srednji vijek izvor čestih sukoba između kotorskog plemstva i građanstva. Godine 1396. Kotorani su zagospodarili Lušticom, Prevlakom i njenom okolinom, te su svu teritoriju nazvali »Kotorska ravnica« (Planum Cathari). Nova vlast je podijelila zemlju građanima Kotora.³⁰

Početakom XV vijeka pet sela: Luštica, Pasiglav, Bogdašići, Lješevići i Brda bila su metohija pravoslavnog manastira sv. Mihaila na Prevlaci i činili su zbor sv. Mihaila, tj. njegovu metohiju.³¹ U metohiju Stjepčević ubraja i školj sv. Gavrila na Stradiotima.³² Prema njemu ostrvo je dijelilo sudbinu rečene metohije u svim nemirima, ustancima i borbama poslije razorenja prevlačkog manastira. Interesantan je jedan dio predstavke Malog tajnog vijeća upućene Senatu u Veneciji 1620. god. u kojoj se za zbor sv. Mihaila kaže: »Ovaj zbor ne znači ništa drugo nego skup lica koji su seljaci i radnici nekad čuvenog manastira kaluđera spomenutog Sv. Mihaila, i poslije ovoga dati svojim gospodarima i tako je postao ovaj zbor, pošto je on isti privilegijama vezan za fideikomis sa mana-

²⁹ Petar Šerović, n. d., str. 37. Vidi: Ivo Stjepčević, n. d., str. 37—45.

³⁰ Ivan Božić, Selo Bogdašić u srednjem veku — Nemirno pomorje XV veka, SKZ, Beograd 1979, str. 41.

³¹ Ivan Božić, n. d., str. 38.

³² Ivo Stjepčević, n. d., str. 18.

stikom, ispravama sa radnicima koji su iz ovih sela: Luštica, Krtoli, Brda, Lješevići, Bogdašići, koje je car Srbije i Bosne poklonio kotorskoj komuni».³³

Ostrvo Stradioti dugačko je oko 1500 m a mjestimično široko do 400 m. Čitavo je brežuljkasto. Ovi su brežuljci nekada bili zasađeni vinogradima, voćnjacima i maslinama. Vinogradi i voćnjaci su napušteni, a maslinjaka još ima. Na ostrvu se ističu brežuljci Gavriilo i Ašamarak, a na zapadnoj strani Debele glava. Ispod Debele glave je uvala zvana Lipovica. Od ove uvale u pravcu Otoka Gospe od Milosrđa nalazi se podmorska pješćana sprud, u narodu zvana Tunja. Sprud se za vrijeme oseke ponegdje pomalja iz mora. Tu su lučke vlasti postavile znak koji zovu Bario ili Senjao.³⁴

Osim kotorske vlastele i građana Stradiote su poslije pada Mletačke Republike prisvajali okolni seljaci, pa su se radi njih sukobljavali Krtoljani i Tivćani. Početkom godine 1826. došlo je do jakog okršaja na moru između ova dva sela. Tom prilikom su izgorjele mnoge lađice i dosta se ljudi utopilo. Spor je završen pred sudom, a parnicu je dobila krtoljska opština koja je ostrvo podijelila na šest sela.³⁵

Danas je otok Stradioti (Sv. Marko) izvanredno primorsko kupalište na kome je smješten «Club Méditerranée» iz Pariza. Ovdje je uređen vrlo atraktivan kamp sa 500 tahićanskih kućica i oko 1500 ležaja. Tu se nalaze dva savremena restorana, prostori za zabavu, zatim dva tenis-igrališta, igralište za odbojku, itd. Pored toga tu su i sprave za sve sportove na vodi: za skijanje, jedrenje, vaterpolo, plivanje i dr. Otok nazvan Sv. Marko povezan je svakog dana brodskom linijom sa kopnom odakle se priređuju izleti po zalivu Boke, zatim za Dubrovnik, Sv. Stefan, Lovćen itd.³⁶

Produženje ovog ostrva je sprud sa Senjalom i na kraju iste sa svctionikom (laternom), a nedaleko i Otok Gospe od Milosrđa. Ovo ostrvo u narodu je poznato pod imenom Otok ili Gospin Otok, na kome se nalazi crkva posvećena Uspeniju Bogorodice. Na njemu je u davnini bio benediktinski manastir, a u XV vijeku franjevački. Za benediktinski manastir nemamo podataka a za franjevački vjerujemo da je izgrađen poslije razaranja prevlašćkog manastira. Franjevački manastir bio je 1844. god. srušen od groma. Obnovio ga je čuveni kotorski rodoljub biskup Frano Učelini — Tice. U zidovima manastirskih zgrada nalazi se uzidano nekoliko fragmenata

³³ Dr. Gligor Stanojević, Spor oko školja sv. Gavriila sredinom XVIII veka, Mešovita građa (Miscellanea), knj. 8, Istorijski institut, Beograd 1980, str. 93, 94.

³⁴ Podatke nam je dao inž. Vasko Kostić na čemu mu srdačno zahvaljujemo.

³⁵ Mladen Crnogorčević, Miholjski zbor u Boki Kotorskoj, Starinar, Beograd 1893, str. 1—73 (separat).

³⁶ Podatke nam je pružila Poslovnica «PUTNIK» u Tivtu.

predromanske plastike IX—X vijeka. U manastirskoj crkvi čuva se Bogorodičin kip od drveta koji je veoma star a u narodu se smatra čudotvornim.³⁷

Na ovom ostrvu je godine 1956, ekipa Istorijskog instituta Srpske akademije nauka pod rukovodstvom dr Jovana Kovačevića pronašla natpis iz prvih godina IX v. o osnivanju crkve sv. Stefana, o kojoj ranije nije bilo pomena. Usvojeno je mišljenje da se, zapravo, radi o crkvi sv. Stefana u Vranovićima, odakle je pomenuta lapida prenesena na Otok. Ovaj natpis se datira kao i onaj na sarkofagu Andreacija u Kotoru, koji je osnivač prvobitne crkve sv. Tripuna. Na natpisu se pominju osnivači pomenute crkve sv. Stefana: Urok (Hurocus) i Dana (supružnici). Po svemu sudeći oba imena su slovenska. Izgleda da su naseljeni Sloveni bili već u početku IX v. ekonomski dosta jaki kad su mogli da grade ovakve ili slične zadužbine.³⁸

Pored ostalih zanimljivosti na Otoku se nalazi, kao osobita starina, i žrtvenik iz predhrišćanskog doba posvećen Junoni Lucini koja je bila zaštitnica porodilja. Arheološki stručnjaci misle da je ovo jedinstven primjer kod nas.³⁹

Na Otoku se sada nalazi samostan fratara reda Isusovaca. U samostanskom objektu se oprema posebna prostorija za eksponate istorijske i sakralne vrijednosti. Tu će se naći i sačuvani ostaci biblioteke rodoljuba biskupa Učelinija koji je uz to i dobrotvor ovoga objekta. Tako će i ovaj mali Otok poslužiti, uz svoju namjenu, i u turističke svrhe.⁴⁰

U vali od Brdišta nalazi se spomenik Milanu Spasiću i Sergeju Mašeri koji su tu 17. aprila 1941, minirali razarač »Zagreb« da ne bi pao u ruke neprijatelju i tako pošli besmrtnim stopama Sindelića i junaka sa Čegra.

---

³⁷ Inž. Vasko Kostić, Otok Gospe od Milosti, Boka, zbornik radova... knj. 15—16, Herceg-Novi 1984, str. 455.

³⁸ Jovan Kovačević, Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske, Spomenik SAN, CV, Nova serija 7, Beograd 1956, str. 4—5. Isti, Istorija Crne Gore, I, Titograd 1967, str. 287.

³⁹ Don Niko Luković, Boka Kotorska, Cetinje 1951, str. 38.

⁴⁰ Kao pod br. 37, str. 468.

Summary

THE ARCHIPELAGO OF KRTOLI AND ITS TOURIST POTENTIALITIES

Maksim ZLOKOVIC

This picturesque archipelago is located in the south-east part of the Tivat area. It comprises: Peninsula Brda (or Brdista), Peninsula Prevlaka (known as «Ostrvo cvijeća» — the Island of Flowers), the Island of St. Gavrilo (named Stradioti or St. Marko during the Middle Ages) and the Island of Gospa od Milosrđa — Our Lady of Charity).

The archipelago due to its position and modern tourist arrangement above all due to its interesting subtropical vegetation, charming coves and beaches, as well as mild climate, belongs to the unique tourist objects on the South Adriatic Coast.

During the Middle Ages the Archipelago played an important part in politics, education, economics and had strategic importance during the wars.

From Illyrian, through Roman, Byzantine, Serbian, Venetian and Austrian periods, various rulers came and left leaving the traces of their, sometimes crule, rule. As the proof of this there are the remains of monuments, architecture, mosaics, churches, towers and inscriptions. Among them are «Kastio» and remains of the magnificent building of the Church of St. Archangel Michael at Prevlaka, then the St. Gavril's on the island of the same name and numerous pieces of architecture on the Island of Gospa od Milosrđa dating from the 9th to 10th century, and the inscription in the St. Stevan's Church considered to have been built by the early Slav settlers.

At present Prevlaka contains a modern resort with subtropical gardens. The island is 300 m long and 200 m wide. Small buildings with tourist apartments have been built on it.

The French «Club Méditerranée» of Paris has its camp on the Island of St. Gavrilo (St. Marko). It is a very attractive camp with 500 cabins built in Tahiti style with about 1,500 tourist beds.

The Island of Gospa od Milosrđa with well kept church, library, historic remains and monuments serves besides for its original purpose as a target of tourist visits.

НЕКИ ПОДАЦИ О САКРАЛНИМ СПОМЕНИЦИМА КУЛТУРЕ У ХЕРЦЕГНОВСКОЈ ОПШТИНИ ОД КРАЈА XVII ВИЈЕКА ДО ДАНАС

Поред мањег броја тврђава и утврђења и других објеката, најбројнији¹ су сакрални споменици културе у херцеговској општини, који не само по броју већ и по широкој територијалној распрострањености и културно-историјској вриједности заузимају прво мјесто у непокретном споменичком фонду овог краја.

Познато нам је да се човјек од најранијих времена, посебно када је у невољи, а ње је увијек било, обраћао некој сили за коју је сматрао да му може помоћи. Последица таквог духовног живота је и градња бројних светишшта.

Овај крај, као и остали дио Боке, био је саставни дио бројних политичких јединица. Мијењајући господаре и друштвено-политичка уређења, мијењале су се економске прилике, али су становници живјели претежно у оскудници. Велелепних палата у овом крају Боке готово да није ни било, али су зато многи економски боље стојећи појединци знатна материјална добра улагали у градњу и уређење цркава. Но за њима нијесу заостајали ни најсиромашнији. Ако погледамо стање непокретних споменика културе у херцеговској општини видјећемо да се у сваком насељу, па може се рећи и засеоку, налази понеки сакрални објекат. То је по правилу увијек, најбоља, најљепша грађевина, изграђена на најљепшем положају, најчешће на узвишењу које доминира насељем.

О сакралним објектима писано је, пише се, а посебна пажња им је посвећена у годинама послије земљотреса 1979. када се први пут сав сакрални споменички фонд потпуно обнавља,

¹ На основу документације Завода за урбанизам и пројектовање Херцег-Нови који води стручну службу око обнове споменика културе у општини након земљотреса 1979. г. По овој документацији има 99 сакралних споменика и осталих (овдје нијесмо узели у обзир стамбене зграде у Старом граду).

не само од posljedica земљотреса него и од ostalih neđaha: ратова, климатских неприлика, несолидне градње и људске немарности. Некима од ових објеката била је и раније, од стране научних радника, посвећена пажња,² али недостатак материјалних средстава је у већини случајева онемогућавао свестрана истраживања. Полазиште у датовању и вредновању појединих објеката је данашње њихово стање. Сакрални објекти су предмети интересовања архитеката, грађевинара, историчара уметности и евентуално археолога. Међутим, сакрални објекат као саставни дио друштвено-политичког живота одређеног насеља, као свједок његове прошлости, а често доказ његовог настајања и нестајања, није довољно проучен. Треба рећи да су сакрални објекти ницали заједно са стаништима, али исто тако нестајали у многим похаранама заједно са земљом савијеним населима. Ипак, најчешће, у разореном насељу, било од људске руке или природних сила, видљиви остају трагови војних и сакралних објеката, јер је њима човјек увијек посвећивао највећу пажњу — они су га физички и духовно штитили од злих сила.

Примјена многих научних метода, приликом научне обраде постојећег непокретног споменичког фонда, на тако и сакралног, сигурно је поуздан начин његовог вредновања. Као кажемо научних метода онда подразумевамо и коришћење примарних извора — архивске грађе. Тако, крхки папир — покретни споменик културе је један од најпоузданијих показатеља, посебно за датовање, тих чврстих, снажних, велелених сакралних објеката.

Пратећи доста обимну литературу, која се односи на ову тему, и истражујући архивску грађу уочили смо да је архивска грађа мало или чак погрешно коришћена. У највећој мјери коришћени су подаци који су раније објављени на основу секундарних извора.

Ово саопштење је дио рада на истраживању архивске грађе о сакралним објектима данашње херцеговске општине,³ па како је у међувремену организован овај скуп, желимо саопштити неке податке до којих смо дошли. Потребно је нагласити да овим немамо претензију свеобухватно обрадити сакралне објекте овог краја, већ изнјети до сада неопјављене податке, или

² Види радове: В. Бурић, Савина, Београд 1977; Д. Мелакловић, Манастир Савина — велика црква — ризница, Рукописи, Београд 1978, као и радове објављене у Зборнику „Босна“, Херцег-Нови.

³ Овим радом није обухваћена територија некадашње дубровачке општине која је као таква дјеловала до 1944. г. када је припојена херцеговској, па у коришћеним катастрима нема података за овај дио херцеговске општине. Ове сакралне објекте треба вјероватно да обухвати пријављени рад Глига Оладовића.

дјелимично објављене, и то на основу архивске грађе од краја XVII вијека, па кроз XVIII вијек, упоређујући их са подацима из литературе XX вијека.

Основни извори који су коришћени за овај рад су катастри Херцег-Новог и околних насеља из 1690,⁴ 1702,⁵ и 1704. године⁶ као и још нека необјављена или објављена документација. Остали архивски подаци, посебно из Архива Херцег-Новог, односно архивског фонда политичко-управно-млетачког и архива топаљске и херцеговске цркве, односно црквене општине, у фази су истраживања, али не и проучавања јер то изискује знатно више времена па рад није могао бити завршен до овог скупа. Посебна је тешкоћа у раду на архивској грађи у манастиру Савини, јер документација није архивски сређена, а ових дана се ради и на потпуној санацији објекта. Знатан дио архивске грађе по црквама је уништен, највише немариониту људи, а и оно што је сачувано тешко је доступно истраживачима. Надамо се да ће у том погледу ускоро бити боље, јер комисија стручних лица, оформљена од стране Самоуправне интересне заједнице културе и науке општине Херцег-Нови врши пописивање читавог покретног споменичког фонда који се налази по црквама херцеговске општине. Резултати досадашњег рада показују да има веома значајних, до сада непознатих, вриједних примјерака умјетнички израђених предмета, штампаних и књига у рукопису као и вриједне архивске грађе. Вјерујемо да ће покретач ове акције са црквеним властима наћи најоптималније рјешење за очување и валоризацију овог културног блага, презентујући га не само становницима овог краја илуструјући му његову културну прошлост, већ и бројним домаћим и страним туристима. Оснивање црквеног музеја у оквиру манастира Савине или у резиденцији Љубибратића на Тошлој, која ће се ускоро обновити, било би најоптималније рјешење. Тако би ово благо било заштићено, под стручним надзором, доступно научним радницима, али и кроз сталне или повремене изложбе представљено свим посјетиоцима овог града.

У дугој историји Боске Которске било је више преломних периода од најстаријих времена до социјалистичке револуције. За херцеговски крај, значајно је оснивање Херцег-Новог 1382. г. и његов развој у првој половини XV вијека, затим падање под турску власт и крајем XVII вијека ослобађање од те власти.

⁴ Катастрик из 1690. г. налази се у Архиву Херцег-Новог, Политичко-управни млетачки архив (АХ ПУМА), књ. 2.

⁵ Г. Станојевић, Први катастар херцеговског краја из 1702. г., Гласник Цетињских музеја, VII. Не би се могли сложити да је ово први катастар, јер као што видимо први је из 1690. г. Овај катастар из 1690. г. израдио је Франђеско Барбери, као што нам потврђује и документ АХ ПУМА, ф. VII, док. 313. Ово питање за сада остаје недовољно обрађено.

⁶ Г. Станојевић, Катастри Херцег-Новог и Рисна из 1704. г., Споменик САН, CXXV, Београд 1983.

Ови догађаји нијесу директно повезани са осталим дијелом за-
 лива. Посебно је, за херцеговски крај, значајан крај XVII ви-
 века, када настаје права „сеоба народа“ у овом крају. Тада
 скоро сво турско становништво напушта овај крај, а досељава
 се становништво из Херцеговине и Црне Горе. Овај историјски
 период, ма колико да је обрађиван, још је недовољно обрађен
 посебно са аспекта привредних, друштвених, културних и дру-
 гих превирања као и њихових каснијих озраза. Није обрађена
 ни двовјековна турска владавина, иако је на основу дуброва-
 чких и венецијанских архивских извора дјелимично обрађена
 трговина, донекле и грађевинска дјелатност и гусарење, али се
 осјећа знатна празнина у коришћењу изворних турских доку-
 мената. За тему која је предмет нашег интересовања, немамо
 за сада објављене ни архивске документације, ни литературе
 из тог периода. Нешто слично је и са претходним, босанским
 периодом. За вријеме турске владавине егзистирали су затечени
 сакрални објекти, посебно у загорским селима, а вјероватно
 је у том лутом временском периоду понеки и саграђен. Међу-
 тим, сигурно је да су у самом граду иприобалном појасу сагра-
 ђене бројне цамије, иако не онолико колико наводи турски
 путописац Евлија Челебија.⁷ Сигурно је да је било и рушења
 хришћанских богомоља као што је последице било и рушења ца-
 мија. Сава Накићеновић наводи, на основу народног предања,
 да су рушевине цркве св. Јована у Кутима уствари рушевине
 цркве женског манастира којег су Турци срушили у XVII ви-
 јеку. Знамо да је црква св. Јеронима саграђена на темељима
 цамије. Сачуван је докуменат из 1769. г. којим пуномоћници ове
 цркве траже да се црква оправи, јер тврде да се није оправљала
 откако је саграђена на темељима цамије.⁸ Исто тако налазимо
 податак, у литератури, да су одмах по досељењу, 1687. г., ста-
 новници Тошле срушили цамију и на њеном мјесту саградиле
 цркву св. Борба.⁹ Тако исто за цркву св. Госпође у Кутима, њен
 парох Сава Накићеновић каже¹⁰ да је ова црква 1799. г. про-
 дуљена са остацима цамије. На основу овога да се закључити да
 је цамија била у непосредној близини, или чак смјелије прет-
 поставити да је ова црква била претворена у цамију, па само
 дно ње обновљен одмах по одласку Турака, а крајем XVIII
 вијека поново обнављана, и у том обиму сачувана до наших
 дана.

⁷ Е. Челебија, Путописе — одломци о југословенским земљама, Сара-
 јеву 1957. Челебија наводи да у Херцег-Новом има 46 цамија што никако
 не може одговарати истини, посебно ако мисли на сам град.

⁸ АХ ПУМА, ф. 240/1, док. 8.

⁹ Српско-далматински магазин за 1866. годину, 144.

¹⁰ С. Накићеновић, Бока — антропологеографска студија, Београд 1913,
 Херцег-Нови, 1982, 1985. (фотографско издање).

За бројно, досељено, становништво у овом крају под млетачком влашћу није било ни мало лако. Настаје подјела земље, али како је нема много, посебно обрадиве, избијају несугласице, размирице, отимачине. Да би умирила своје поданике, који су јој били неопходни за чување граница, млетачка власт прилази сређивању неријешених егзистенцијалних проблема, те врши премјерање земљишта, излаје тапије на земљу коју дијели становништву, те израђује и земљишник — катастар. Први катастар за херцеговски крај млетачка власт је израдила три године по доласку у овај крај 1690. г.,¹¹ што значи у вријеме док још није било трајно ријешено питање заузете територије у Херцеговини, док још није извршено разграничење са Турском. Протокол о разграничењу између Венеције и Турске у Далмацији и Боки, потписан је 14. фебруара 1701. г. када се Венеција морала одрећи осклојене територије у Херцеговини. Тада настаје нови миграциони талас из Херцеговине и сав се сручује у херцеговски крај. Због тога поново долази до економских и других недаћа. Смањен је земљишни посјед који је под млетачком влашћу, а повећан број становника, те настају међусобне свађе између старосједилаца (правих старосједилаца и становника који су дошли 1687. који себе већ сматрају старосједиоцима) и нових досељеника. Посебан проблем је што је обрадиве земље мало, а што су баш ту земљу највећим дијелом добили главари. Зато је млетачка власт приморана да поново врши прерасподјелу земље, јер су земљорадња и сточарство у то вријеме, поред хајдуковања, једине привредне гране којима се бави, како старосједилачко тако и новодосељено становништво. Тек касније долази до оријентације становништва на поморство и поморску трговину. Тако су израђени катастри 1702. и 1704. године.

Првим катастром (1690. г.) нијесу обухваћена мјеста: Кумбор, Беновић, Баошћин, Бијела и Јошнице (сем што има нешто непотпуних података). Ових мјеста нема ни у катастру из 1702. г. Овај дио херцеговске општине добили су Пераштани за помоћ коју су пружили Млечанима у морејском рату, што нам казује и докуменат од 9. XII 1687. г. којим генерални провидур за Далмацију Јерошим Корнер даје све земље од Моринџа до Кумбора Пераштанима, сем неких које су већ раније добили.¹² У прва два катастра села Крушевинце (Бајкове) и Суторина су обухваћена, док их у катастру из 1704. г. не може ни бити

¹¹ Франђеско Бовани Барбиери израдио је катастар 1690. а и 1702. г. АХ ПУМА, ф. VII, 313. Г. Станојевић, н. д.

¹² АХ ПУМА, ф. VI, 3.

јер је тај териториј, по разграничењу, припао Херцеговини.¹³ У поменутих катастрима не налази се општина Луштица која се 1944. г. укида и припаја херцеговској општини.¹⁴

Поред поменутих катастара коришћени су још неки примарни извори, а од литературе — Бока, антропогеографска студија, Саве Накићеновића. Овај рад смо узели зато што су у њему исцрпно дати подаци за сваки сакрални објекат, што га је написао свештеник који је на ову тему објавио више радова, а и зато што су многи подаци добијени на основу казивања, али казивања на почетку овога вијека, те се могу узети као вјеродостојни, бар за другу половину XIX вијека.¹⁵

Да би подаци били што прегледнији дати су у виду шеме. Ови подаци су полазишта за даља детаљнија истраживања, јер из напомена се види колико има непрецизности, као на примјер, у попису из 1758. испуштена су села Камено, Ратишевина и Сушћепан, а Беновић назван Storoevich, Баошић Parsich, док су цркве св. Саве и св. Госпође у Савини уписане под Тошом. Па и коначни попис данашњих сакралних објеката још није потпуно довршен.

У свим наведеним изворима нема неких ближих података о самом објекту, што је и природно, јер су то подаци који су требали да забиљеже, и тиме озакопе, посједе појединача па и цркава, било да се ради о објектима или земљишту. Нешто детаљнији су подаци о земљишту. Образлаже се да ли је то виноград, земља за обрађивање, неплодна земља или камењар. За објекте веома ријетко има описа, као на примјер из 1704. за цркву св. Барбаре у Мокринама „fabricata in grebepo con bosco“.

Из изнијетог закључујемо да је 1690. и 1702. г. било 17 цркава (не урачунавајући двије католичке у граду), да је 1704. г. било 28 цркава, као и 1758. г. Почетком XX вијека, по подацима које је изнио Сава Накићеновић, било је 58 цркава, и то 51 православна и 7 католичких. Из пописа споменичког фонда који је сачинио Завод за урбанизам и пројектовање Херцег-Нови фебруара 1986. г., на терену херцеговске општине има 58 сакралних споменика, односно са Луштицом и Суторином 81.

¹³ Крушевце (Бајкове) припадале су до ослобођења срезу Требињском. Суторина са Свучутама и дијелом Мокрина чинила је територију приморске општине, која је такође по ослобођењу, званично, припојена херцеговској општини.

¹⁴ Види: М. Црнчић-Пејовић, Организација и рад херцеговске општине 1865—1941. Зборник „Бока“ 12, Херцег-Нови 1980; Организација и рад луштичке општине 1912—1933. Зборник „Бока“ 17, Херцег-Нови 1985.

¹⁵ С. Накићеновић је користио народно предање, али и архивску грађу. Сигурно да има грешака, међутим, доступни су му били неки подаци који нама данас нијесу, а и многи су с обзиром на осам деценија удаљености много свјежији и можда тачнији.

Интересантно је направити упоређења о броју цркава у Боки са осталим дијелом Далмације, који је обухваћен пописом 1758. г. Тако насеља: Задар, Шибеник, Скрадин, Книн, Сив, Имотски, Неретва, Трогир, Хвар и Клис, са припадајућим територијем имали су 50 цркава. У исто вријеме у Боки, обухватајући Грбаљ и Кривошије (Кривошије свега 4 цркве) било је 90 цркава (треба напоменути да су нека мјеста из Боке изостављена у овом попису). Ако узмемо у обзир и цркве у Папстровићима, Маншама и Поборима, тада је у Боки било више од 140 сакралних објеката православне вјероисповијести.

Из изнијетог шематског приказа сакралних објеката у херцеговској општини¹⁶ видимо да је 1690. забиљежено 17 цркава, 1702 — 25, 1704 — 29, 1758 — 25, а по Сави Накићеновићу 67 сакралних објеката, док их по документацији Завода за урбанизам и пројектовање Херцег-Нови има 73.

Из изложеног се да закључити да на потпуној обради сакралних објеката у херцеговској општини остаје још много стрљивог истраживачког рада. На почетку смо нагласили да је циљ овог рада да да само неке необјављене или објављене податке и да их систематизује, али не и да да свеобухватну обраду сакралних објеката, било у смислу идентификовања, датоввања, вредновања, као и њиховог позитивног или негативног утицаја на политички и друштвени живот у прошлости. Знамо да су сакрални објекти у прошлости били центри окупљања. Узмимо као примјер цркву у Топлој, гдје је читав XVIII вијек било сједиште топаљске комунитати, самоуправне административне јединице која је захватала скоро сва насеља херцеговске општине (мисли се на територију до II свјетског рата), сем самог града. Печат ове цркве био је истовремено и печат комунитати. Значај ове институције посебно се огледао у одржавању националне свијести, његовању народног језика, смиривању и уједињавању старосједилаца и дошљака и њихово заједничко иступање пред млетачком влашћу.

Знамо да су сакрални објекти у прошлости били центри просвјешћености, гдје се описмењавало на матерњем језику. Наведимо као примјер школу у Топлој, гдје је учио и Петар Петровић Његош. Напоменимо и то да су свештеници водили књиге рођених, вјенчаних, умрлих, да су водили бригу и о здравственом просвјешћивању, као и борбу против празновјерица и других

¹⁶ Не може се дати прецизан податак, јер у појединим документима нема Суторине, затим нема насеља Камено, Ратишево и Сушћепана у попису 1758. г., а у истом попису само су пописане православне цркве. Податке дате од стране Завода за урбанизам Херцег-Нови узели смо без цркава са Луштице.

негативних појава.¹⁷ Истина, сва позитивна дјеловања свештеника често су зависила од црквених великодостојника, али и од личности и наобразбе самог свештеника.

Треба истаћи да су код нас, посебно из неких села, познати мајстори зидари вични раду са каменом, али њихов допринос у градњи сакралних објеката није још вреднован.

Такође знамо да су цркве биле власници непокретних добара, незнатне вриједности у односу на неке друге крајеве, али у оквиру наших мјерила вриједности то није занемарујуће. Та непокретна добра цркви су завјештавали појединци. Узмимо као примјер кућу на Тргу Николе Бурковића (гдје је сала Робна кућа „Мјешовито“) коју је цркви пољанској завјештао Александар — Лесо Павковић, или кућу у старом дијелу града (која је оштећена од земљотреса и напуштена) на којој стоји плоча да ју је Никола Мусић завјештао манастиру Савини. Остављање непокретних добара, послје смрти, црквама или у друге хуманитарне сврхе је неистражено, а то је један од чинилаца који карактерише своје доба.

Можемо слободно рећи да су сва политичка и друштвена преламања, посредно или непосредно, до народа ишла преко свештеника, за вријеме службе божје или послје ње, јер се народ редовно, и готово искључиво окупљао код цркава. Ту код цркава, у црквеној порти, доносиле су се важне одлуке за насеље, братство, породицу, појединца или ширу заједницу. Ту је започињао и завршавао живот. Ту се веселило и туговало. Црквена звона су оглашавала радост побједи, али и смрт, пожар и друге невоље. Зато је потребно свестрано стручно и научно тумачење овог сегмента наше прошлости, јер само тако може имати знатне позитивне одјеке у садашњости, па и директне користи у туристичкој привреди.

---

¹⁷ П. Шеровић, Неколико архивских података о вјештицама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд: Б. Петровић, Народ, власт, црква, непогода, Институт за фолклор „Марко К. Цепенков“ Скопје, Скопје 1984, г.

БАШИНИ

св. Никола + + По предању прије 350 г. — обновљена
1802. г. +

БИЈЕЛА

св. Госпова + + Стара +

Рица Ботороцице

Предање вели да је новац за градњу
дао Стефан Немања почетком прет-
прошлог вијека, али прије тога два
пута налогравивана +

св. Петар 1783. г. +

св. Петар католички

Није давно ограбена +

св. Врачи +

БЕНОВИЋИ⁽⁸⁰⁾

св. Симеон Столпик + + По предању 1500. г. +

св. Стефан +

св. Никола

По предању прије 350 година +

св. Штирцон 1870. г. +

ЖЛИЈЕБИ⁽⁸⁶⁾

св. Никола + + + По предању прије 350 г. Обновљена
1802. +

св. Крст +

св. Илија +

ЈОШИЦЕ, КАМЕНАРИ, БУРИНИ

св. Недјеља ¹⁸⁶	+	+	+	Веома стара	+
св. Никола				Католичка из XVIII вијека	
Госпа од Розарија				Католичка, 1894. г.	+
св. Ана					+
КАМЕНО					
св. Борбе ¹⁸⁴	+	-			
св. Стефан ¹⁸⁶		+	+	Почетком XVII в. Обновљена 1787. г.	+
св. Никола				Око 1701. г.	+
св. Јован			+	1805. г.	+
КУМБОР					
св. Недјеља			+	У XVIII в. је Млечани далоше католичима	+
св. Никола				1862. г.	+
Покров Ботородице			+	(Нема података о њеном настанку, већ само даје опис)	+
св. Василије Острошки					+
КУТИ					
св. Андрија	+	+	-		+
св. Илија	+	+	+	Из XV. Од XVI до XIX в. парохисјална црква	+
св. Тројица	+	+	+	Саграђена мала, затим већа, па данашња 1756. г.	+
св. Гостуба ¹⁸⁴			+	Најстарија	+

св. Борбе	+	+	+	+	Око 1500. г.	+
КРУШЕВИЦЕ						
св. Никола	+	+	+		Нема података о настанку	+
КРУШЕВИЦЕ (БЈЕЛАСКЕ)⁽⁸⁶⁾						
св. Текла			+		1400. г.	+
св. Јован		+	+		По предању у XVII в.	+
св. Арханђел Михаило		+	+		У XVI в.	+
св. Никола			+		У XVII в. Обновљена 1840. г.	+
св. Јеремија					1688. г.	+
МЕЉИНЕ						
св. Рок					Ограђена 1730, Обновљена 1882. г.	+
МОЈДЕЖ⁽⁸⁶⁾						
св. Госпова		+	+		Прије 1701. г.	+
св. Тројица		+				
св. Спиритон		-				
св. Неђеља		+			Почетком XVI вијека	+
св. Спас — Узнесење			+		1771. г.	+
МОКРИНЕ						
св. Борбе		+	+		Помиње се 1726. г.	+
св. Стефан		+				
св. Варвара		+			Прије 260. г. Обновљена 1849. г.	+
св. Илија		+			Веома стара	+

св. Крст						Веома стара	+
св. Василије Острошки							+
св. Петка							+
ПОДИ							
св. Арханђел Михаило	+	+	+	+		Не даје податке о настанку	+
св. Срба и Вакха				+		У VIII вијеку	+
РАТИШЕВИНА ⁽⁸⁾							
св. Марко				+			
св. Блажо (Blasio)				+			
св. Свети					+		
св. Врчи						У XVII вијеку дозволом Топал-паше	+
св. Гројица						Запаљена 1806. г.	+
Рођенство Богородице						Запаљена 1806. г.	+
САВИНА ⁽⁸⁾							
св. Госпођа (мала црква)	+	+	+	+		По предању 1030. г.	+
св. Госпођа (велика)						17	+
св. Сава					+	По предању саградио св. Сава	+
св. Ана (католичка)						1604 г. Предање да су је Грин саградили. Да је била православна св. Петка	+
САСОВИНИ							
св. Стефан				+	+	1687. г.	+

СУШВЕПАН⁽⁸⁶⁾

св. Стефан	+	+	+	По предању херцег Стјепан, а неки Твртко	+

СУТОРИНА⁽⁸⁷⁾

св. Борбе (Шлуље)	+	+	Око 1650. г. Обновљена 1875.	+

св. Стефан	+	+	Око 1700. Обновљена 1904.	+

св. Госпођа	+	+	Око 1700. Обновљена 1875. г.	+

св. Никола	+	+	У XVI вијеку. Обновљена 1884. г.	+

Рођенство Јованово (Лучићи)

			1600. г. Обновљена 1842. г.	+

св. Илија			1500. г.	+

св. Борбе (Четићи)			Из почетка XVII вијека	+

св. Јован (Малта)			По предању у првим вијевима хришћанства	рушевина

св. Петка (Њивнице)			Не даје податке о настанку	+

Преображење			Крајем XVII вијека. Обновљена 1857. г.	+

ТОЦЛА

св. Борбе	+		Крајем XVII вијека од памће, а поправљена почетком XIX в.	+

св. Спас	+		Грађена од 1709. до 1713. г.	+

св. Никола	+		Уз резиденцију Љубибратива, заштити је Французи поч. XIX вијека	+

ТРЕБЕСИН⁽⁸⁸⁾

св. Тома			1778.	+

св. Петар				+

УБЛИ

св. Борбе	+	+	+	1746. г., поново грабена 1845, али слабо ограбена па се срушила, те поново 1854. г.	+

св. Михаило	+	+			

св. Госпова	+	+	+	Ограбена кад су дошли први досељеници — значило би 1687. г.	+

ХЕРЦЕГ-НОВИ¹⁸⁰⁰

св. Јероним (католичка)	+			1687. г. на мјесту ламије	+

св. Антун (католичка)	+			1687. г.	

св. Архангел Михаило				1908. г.	+

св. Франьо — (Леополд) (католичка)				1688. Као црква св. Франза — данас посвећена Леополду Мандићу	

¹⁸ Подаци за године 1690, 1702. и 1704. дати су на основу наведених катастарара. За 1702. г. коришћен је и рад Г. Станојевића, Списак млетачких пореских обвезника из 1702. г., Историјски записи, Титоград 1973. За 1758. г. коришћен је рад истог аутора, Неколико статистичких података о Бочи Которској из средине XVIII стољећа, Споменик САН, CV, Београд 1956. Подаци С. Накићеновића дати су из наведеног дјела, гдје је објављен Спис главног провидура Франћеска Гриманија о православним црквама и манастирима у Далмацији и Бочи Которској од 5. јуна 1758. г. 1979. годину узели смо зато јер је 15. априла те године и овај крај задесио земљотрес. Од тада је започела акција на евидентирању, истраживању, изради пројективе документације, санирању оштетених споменика културе која ће трајати до 1989. године, а захваљујући помоћи читаве југословенске заједнице. Изнесени подаци су узети из материјала Завода за пројектовање и урбанизам, Херцег-Нови.

^{18a} У попису из 1758. г. умјесто Беновићи стоји Staroevich, а сигурно је да се односи на Беновиће.

^{18b} У документу из 1758. стоји Ниеби, умјесто Жлијеби.

^{18c} Накићеновић каже веома стара, али не мисли на данашњу грађевину. Наводи да је имала католички олтар за вријеме Млечића, а тај податак стоји и у документу из 1758. г., само што је у том документу ова црква уврштена у насељу Бијела, јер у попису и нема Јишца ни Каменара.

^{18d} У катастру из 1704. стоји да је ова црква срушена. У попису из 1758. г. нема насеља Камено.

^{18e} На молбу Каменана одређени су вјештачи Иван Батиста Касина и Борис Пећарић да утврде узрок рушења новосаграђене цркве у Каменом, Херцег-Нови 6. II 1785. г. 9. јануара идуће године капетан Иван Батиста Депратео доставља провидуру херцеговском позиције своје чете, па каже да се налазе на Камено у близини новосаграђене цркве која се срушила и која се и сада налази у рушевном стању. АХ ПУМА, 281, 2 и 283, 101.

^{18f} За цркву св. Госпође Накићеновић каже да предање говори да су је Грци и Срби за три ноћи саградили, јер по дану пијесу могли градити од Сарацена. Он још наводи у Кутима цркву св. Томе која је и тада била у рушевинама, за коју предање каже да је саградио херцег Стјепан. За цркву св. Јована предање такође каже да ју је градио херцег Стјепан и да је то био женски манастир који су срушили Турци. Он помиње и цркве св. Илије и св. Спаса па каже: „Прва била на Обалши, а друга на Илијиној кити у Ластви“.

^{18g} Под овим насељем обухваћени су и Репаје.

^{18h} У катастру из 1690. г. помињу се калуђери, а било их је 13, док их је истовремено у Мелинама, односно Савини било свега 3. У катастру из 1702. поред црпеа помињу се попово калуђери. Види: М. Цршић-Пејовић, Једно насеље херцеговске општине у XVIII вијеку — Мојдеж по луку, снтима Архива Херцег-Новог — о манастиру Подлашши.

¹⁸ⁱ У попису из 1758. г. нема насеља Ратиневина.

^{18j} Насеље Савина води се под насељем Мелине у катастрима. У попису црква из 1758. г. манастир Савина односно мала црква и црква св. Сале уведене су у насеље Топла.

^{18k} Нема овог насеља у попису из 1758. г.

^{18l} Под Суторином су обухваћени: Пријевор, Проводина, Маата, Шћепшевићи, Шпунс, Жвиње, Њивине. У катастру из 1704. г. нема ових насеља, као ни у попису из 1758. (јер тада не припадају Млетачкој Републици).

Накићеновић наводи да је у Суторини на мјесту Никољ некада била црква Мошти св. Никола која је прављена 1818. г. за вријеме куте. У Архиву Херцег-Новог, Збирка ВАРИА, док. 12, чува се превод Фермана султана Абдул Азиса којим дозвољава градњу нове цркве, на мјесту гдје је била раније црква, у Суторини. Превод је сачињен 1894. г. са оригинала који је писан 1894. г.

¹⁸⁰ Цркве св. Антуна и св. Јеронима у катастру из 1704. г. уведене су у насеље Топла. Овдје треба напоменути да катастрима 1702. и 1704. није обухваћена територија града.

¹⁸¹ На основу натписа изнад врата С. Накићеновић датира цркву 1778. г. Овај податак се може сматрати тачним, јер га потврђује документ АХ ПУМА, ф. 259/1, 165—166, — на основу молбе помоћника цркве св. Томе у Требесинџу Сава Видаковића и поца Јована Абрамовића издато је наређење сељанима да се одазову њиховом позиву и приступе на рад око изградње цркве. Уколико се не одазову предвиђена је глоба од 24 лире у корист цркве. Херцег-Нови, 18. VIII 1777.

Накићеновић: „С јужне стране у порти, при вратима, налази се олтар црквице св. Петра, која је врло стара. Са западне стране, у једној дубрави, предање вели: да је био манастир св. Госпођа, ал' о њему се ништа не зна.“

S u m m a r y

SOME DATA ABOUT THE SACRAL CULTURAL MONUMENTS IN THE COMMUNITY OF HERCEG-NOVI FROM THE END OF THE 18th CENTURY TO THE PRESENT DAY

Marija CRNIC-PEJOVIC

Besides a smaller number of fortresses and fortifications or other objects, the most numerous among cultural monuments in the community of Herceg-Novi are the sacral ones; not only by number, but also due to wide area they cover, they take the first place in the fund of monuments of this region.

By the application of numerous scientific methods, among them we consider the study of the primary sources — archival material, reliable evaluation of the cultural monuments is reached.

Reading rather rich literature dealing with this subject and studying the archival material, we noticed that the archival material had been insufficiently or even improperly used. The used data mainly come from formerly published secondary sources.

This report is a part of a larger research of archival material dealing with sacral objects in the community of Herceg-Novi, and as this meeting is organized within the period of it we have decided to impart some of the data we have reached so far.

The main sources used in this paper are the cadastres of Herceg-Novi and the surrounding dating from 1690, 1702 and 1704, as well as the register of churches in Dalmatia dating from 1758. Besides the mentioned data from the anthropogeographical study «Boka» (the Bay of Kotor) by Savo Naklécenović published in 1913 have been used.

According to the register made in 1758 a considerable number of churches was built in the Bay of Kotor. For comparison: the settlements of Zadar, Šibenik, Skradin, Knin, Sinj, Neretva, Trogir, Hvar and Klis including the adhering areas had 50 churches; at the same time in the Bay of Kotor there were (including Krivosije — in Krivosije 4 of them) 90 churches, but we should mention that some of the settlements were not in the register. If we take in the account the area of Paštrovići, Mainje and Pobori, it may be said that in 1758 there were more than 140 sacral objects of Orthodox religion.

In the past the sacral objects were the places of meeting, centres of enlightenment. The priests kept records of the born, married and dead. They took care of the sanitary education and opposed superstition. It is true, though, that it depended on the church high authorities, but also on the education level and personality of the priest.

Neither all these agents, nor the contribution of the local masons to the building of the churches, nor the churches as economic agents to which certain individuals left considerable real estates have been studied.

It may be said that all political and social news reached the people directly, or indirectly, through the priest, during the religious service, or immediately after it, as the population obligatorily and regularly, for the greater part exclusively, gathered in front of the church. Here by the church, in the churchyard, most important decisions considering the settlement, brotherhood, family, individuals and society generally, were made. The life began and ceased here. It was the place for joy and grief. The church bells announced the victories, but death, fire and other disasters, too. Scientific, skilled and manysided study of this fracture of life should be made in order to get positive reflection in the present, and consequently application in the tourist trade.

Miroslav LUKETIĆ

STATUS SAKRALNIH SPOMENIKA NA PODRUČJU BUDVE

U toku je intenzivan proces obnove i revitalizacije spomenika kulture postradalih u zemljotresu 1979. godine, koji je od izuzetnog značaja za našu kulturu i odvija se na široko zasnovanim i razrađenim naučnim i stručnim programima i projektima. Do kraja 1989. godine uložice se više od 1000 milijardi starih dinara društvenih sredstava za ove namjene.

Međutim, smatram da bez odlaganja moramo pristupiti osmišljavanju, planiranju i izradi konkretnih programa, kojima će biti obezbijeđen kontinuitet u održavanju obnovljenih spomenika, da prema svojoj namjeni i značaju služe zadovoljavanju kulturnih potreba radnih ljudi, građana i društvene zajednice imajući u vidu da nakon 1989. godine prestaju izvori finansiranja iz Fonda za obnovu.

Mada je tema skupa u naslovu teritorijalno omeđena pojmom Boka Kotorska, usudio sam se prijaviti saopštenje o sakralnim spomenicima na području Budve, imajući u vidu da je ovaj region dugo bio integralni dio Boke i da danas moramo što više razvijati i podsticati međuopštinsku saradnju na svim sektorima.

Opština Budva zauzima teritoriju od svega 122 km² i na tom malom području koncentrisano je oko 70 crkava. Poseban fenomen predstavljaju manastiri, kojih ima sedam (poređenja radi u Boki ih ima tri). Manastirski kompleksi raspoređeni su duž teritorije, pretežno u priobalnom dijelu i predstavljaju najvrijedniji dio sakralnih spomenika u opštini. To su: manastir Podlastva, zbornomjesto Grbaljske župe; Stanjevići i Podmaine, bivše rezidencije crnogorskih vladika; paštrovski manastiri; Praskvica na domaku Svetog Stefana i Duljevo u planinskom dijelu; Reževići na putu između Svetog Stefana i Petrovca i Gradišta u Buljarici sa tri crkve i poznatim zidnim slikarstvom. Seoskih crkvice grobljanskog karaktera ima najviše. One čine obavezan dekor ruralnih cjelina razbacanih u planinskom i priobalnom pojasu. To su male jednobrodne crkve sa polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu u stilu

narodnog graditeljstva. Danas se samo u šest crkava obavljaju redovni vjerski obredi, a u desetak drugih, obredi i bogoslužjenja obavljaju se povremeno, najčešće prilikom sahrana na scoskim grobljima.

Šest crkava pripada katoličkoj konfesiji, a ostale su pravoslavne. Sakralnih objekata drugih konfesija nema i nije ih bilo.

Društvene promjene, koje su nastupile poslije oslobođenja u poslijeratnom socijalističkom razvoju, radikalno su smanjile uticaj crkve na ovom području, što je dovelo i do smanjenja potreba i mogućnosti za održavanje tolikog broja crkvenih objekata. Mnogi objekti su postepeno propadali, a pokretni fond, naročito stare ikone, knjige i arhivska građa posebno su bili ugroženi od krađa, vlage i miševa. Služba zaštite je slabo funkcionisala, u opštini se o tome praktično niko nije brinuo. Skupštine opština, mjesne zajednice i samoupravne interesne zajednice kulture nijesu posvećivale pažnju sakralnim spomenicima. Briga je bila prepuštena samo Republičkom zavodu na Cetinju. Registar spomenika na području Budve bio je nepotpun. Bez obzira što je Zakonom bilo predviđeno da se društveno-politička zajednica brine za održavanje ovih spomenika te brige nije bilo. Tako se ovaj spomenički fond načinom održavanja i prezentacijom pretvarao u svoju suprotnost, degradirajući kulturno nasljeđe i pokazujući naš primitivan odnos prema njemu. Sve je to ostavljalo ružan utisak na posjetioce ovog kraja, naročito strance. Primjer je manastir Praskvica koji se nalazi u zoni visokog turizma. Manastir je tavorio prepušten čuvanju i održavanju jednog mladog kaluđera. U svoje vrijeme Praskvica je bila kulturno-prosvjetni centar Paštrovića, tu je bila i najstarija škola u ovom kraju. Manastirska riznica posjeduje dragocjenosti iz prošlosti, ima bogatu biblioteku od više hiljada knjiga, zbirku starih paštrovskih isprava i drugo. Jedan dio tog materijala bio je izložen u improvizovanoj muzejskoj postavci. Mjesna zajednica i preduzeće »Sveti Stefan« nikada nijesu raspravljali o održavanju ovog objekta, mada ga preko sezone posjećuje veliki broj stranih turista. Drugi primjer je manastir Podmaine u Budvi. Manastirski kompleks čine dvije crkve, fortifikacioni, stambeni i privredni objekti. U tom manastiru je Njegoš boravio i pisao svoja djela. Stotine stranih i domaćih turista dolaze da obidu ovaj objekat i ostaju zbunjeni i iznenađeni stanjem u kome se ovaj manastir nalazi.

Katastrofalni zemljotres je na području Budve nanio ogromne štete sakralnim spomenicima kulture. Najviše su stradali manastirski kompleksi, od kojih je nekoliko pretvoreno u ruševine.

Prema procjeni komisije šteta na spomenicima kulture u opštini Budva iznosi 164 milijarde starih dinara, od čega 26 milijardi ili 16% otpada na sakralne spomenike. Međutim, tu treba imati u vidu da na Stari grad u Budvi otpada oko 80% ukupne štete, jer se grad u cjelini smatra spomeničkim i zaštićenim kompleksom. Navedena suda je danas po osnovi valorizacije znatno veća, tako

da se programom obnove spomenika za period 1985—1989, predviđaju ulaganja u iznosu oko 250 starih milijardi, od toga 60 milijardi, ili 25% ide na sakralne spomenike. Prilikom procjenjivanja nastale štete nijesu popisane i utvrđene štete na dvadesetak manjih crkava koje se nalaze u polusrušenom stanju i za njihovu obnovu nema sredstava. Najnovija kalkulacija pokazuje da su troškovi za obnovu manastirskih kompleksa, uslijed inflacije, enormno povećani, tako da za obnovu samo manastira Praskvice, koja je u toku, treba izdvojiti 52 stare milijarde dinara, a za drugi manastir Gradišta 27 milijardi. Za obnovu crkava u Starom gradu već je utrošeno oko 9 milijardi dinara.

Dakle, ogromna društvena sredstva nepovratno se ulažu u obnovu sakralnih spomenika kulture na području Budve. Proces obnove odvija se u skladu sa cjelovitim programom obnove i revitalizacije spomeničkog fonda. Angažovani su naši najpoznatiji stručnjaci i institucije koje su izradile projekte obnove i sa optimizmom se može gledati na završetak ovog, za naše prilike, grandioznog i neponovljivog posla.

Kada se društvo u cjelini odlučilo da nepovratno izdvoji tako velika sredstva u objekte građansko-pravnih lica, tj. vlasništva crkve, morali su za to postojati valjani argumenti. Osnovni motiv je u tretmanu sakralnih objekata, koji se smatraju neotuđivim dijelom našeg kulturno-istorijskog nasljeđa. Na području Budve to su i najstariji sačuvani graditeljski objekti sa zidnim slikarstvom slovenskog porijekla. Pokušajmo ih za tren odstraniti iz prostora i ostaće praznina za više vijekova, ostaćemo bez dokaza svog identiteta na ovom prostoru. Vrijeme je mijenjalo i dalje će mijenjati funkciju i namjene pojedinih objekata, ali status spomenika kulture oni nikada ne mogu izgubiti. Danas ih štitimo u sklopu zaštite vrijednih i starih ambijentalnih cjelina, čuvamo ih i obnavljamo kao spomenike arhitekture narodnog graditeljstva, kao objekte u kojima se čuvaju vrijedne zbirke pokretnih spomenika, kao prostore za organizovanje muzičkih i izložbenih priredbi. Posebnu vrijednost čine oni objekti sa freskama, kao dokaz nesumnjivih dostignuća našeg srednjovjekovnog slikarstva.

Tim neospornim kulturnim, istorijskim, umjetničkim vrijednostima, koji dominiraju u sagledavanju, ocjenjivanju i utvrđivanju društvenog odnosa, koji su relevantni i kod donošenja odluka o njihovoj obnovi, treba dodati i njihove sakralne funkcije. Sloboda vjeroispovijesti kod nas je zagarantovana i obnovom pojedinih razrušenih objekata pruža se mogućnost pojedincima da zadovolje svoje religiozne potrebe. To je važno i za brojne strane turiste koji dolaze u Budvu i žele da posjećuju crkvu i prisustvuju obredima.

Ovom prilikom treba postaviti pitanje da li bi crkva bez pomoći društva mogla samostalno obnoviti spomenike i šta bi bilo sa njihovom sudbinom. Uvjereni smo da je odgovor na takvo pitanje negativan i da bi mnogi spomenici zauvijek bili uništeni. Na

području Budve crkva nema materijalnih i drugih neophodnih uslova za jedan takav poduhvat. U vezi s tim nameće se pitanje regulisanja odnosa na relaciji imalaca spomenika kulture, u navedenom slučaju crkve, i odgovarajućih društvenih organa, koji se javljaju kao investitori obnove sakralnih spomenika. Takva obaveza proistiće iz Zakona o zaštiti spomenika kulture («Sl. list SRCG», br. 16 od 13. maja 1977). Naime, u pogledu zaštite navedeni Zakon ne pravi razlike između spomenika koji se nalaze u društvenoj svojini, svojini građana ili građansko pravnih lica (tj. crkve). Prava i obaveze svih imalaca spomenika u potpunosti su izjednačena bez obzira na vlasništvo. U Zakonu ne postoji ni jedan član kojim se posebno reguliše odnos prema sakralnim spomenicima. U članu 1. Zakona stoji: »Spomenici kulture iz stava 1. ovog člana su naročito: stare crkve, manastiri, džamije i drugi objekti, živopis u crkvama i manastirima, ikone, crkveni mobilijar i dr.«

Zalažemo se za dosljednu primjenu Zakona o zaštiti spomenika kulture prilikom obnove sakralnih spomenika, poštujući u potpunosti specifičnosti odnosa crkve i države. Međutim, društvo ne može biti indiferentno u pogledu dalje sudbine obnovljenih objekata, kako u pogledu njihovog održavanja tako i budućeg korišćenja. U tom pogledu se moraju precizirati međusobne obaveze. Ponovo ću se zadržati na primjeru manastira Praskvice. Manastir će biti obnovljen. U njegovo obnavljanje uložiće se 52 milijarde dinara, i zar je društveno prihvatljivo da se održavanje ostavi na brigu samo jednom kaluđeru, koji ne može obezbijediti zaštitu, čuvanje i prezentaciju tog kulturnog dobra.

НОВА НАУЧНА САЗНАЊА У ПОСЛИЈЕПОТРЕСНОЈ ОБНОВИ КОТОРА

Већ од првог дана након земљотреса, током израде бројних планова и програма обнове споменика културе на овом разореном подручју, у први план као један од битних предуслова за исправну и успјешну обнову споменика и њихову адекватну научну и туристичку валоризацију стављена је потреба систематских истраживања мултидисциплинарног карактера, чијим би се извођењем увелико олакшао посао творцима пројеката обнове с једне стране, а пронашле и истакле бројне до сада сакривене научне, културно-историјске и друге вриједности овога драгоцјеног националног блага.

У Котору чије је подручје, као једино у СРЦГ, уврштено на Листу свјетске природне и културне баштине и Листу свјетске културне баштине у опасности UNESCO, програм мултидисциплинарних истраживања спроводио се веома стриктно и ригорозно, понекад пратећи а понекад претходећи самој обнови споменика, иако његово спровођење није увијек било благонаклоно гледано од стране инвеститора и креатора тзв. дневне политике обнове.

Резултате ових истраживања у старој урбаној језгри Котора, као само једном сегменту овог великог заштићеног природног и културно-историјског комплекса, није могуће приказати у цјелини у виду једног овако кратког саопштења, па ће се стога овдје само сумарно приказати они најважнији, уз напомену да је права обнова Котора тек започела и да такорећи сваког дана излазе на видјело нове, непознате вриједности које увелико подштравају значај тог великог споменика наше културне баштине.

Фортификациони комплекс тврђаве и бедема Котора, као један од главних мотива уписа у Листу свјетске баштине, били су објекат значајних истраживања током претходних конзерваторских радова, па су тако на сјеверном сектору градских бедема уз ријску Шкурду откривене и очишћене зазидане старе топар-

нице и топовски казамати, чиме је то зидно платно добило потпуно нови изглед. Откривен је и изворни изглед округле куле Цитадела или Кампана на сјеверозападном углу белема Котора и очишћене затрпане просторије на њеном приземном нивоу. Сви ови подаци уграђени су у посебни пројект ревитализације овог дијела белема као атрактивног шеталишта и дјечјег игралишта са Љетном позорницом на бастиону Бембо. Истовремено је омогућено да се на јужном дијелу платформе Танаја формира пролаз кроз бедем, који ће повезивати досадашњу башту кафана Дојми са новом Градском кафаном, која ће бити смјештена у старој градској Вијећници, па ће на тај начин истраживање споменика директно утицати на развој туристичке привреде.

Значајни резултати постигнути су код истраживања бастиона IX (Венер), јужно од главних градских врата. Приликом пражњења земљаног насипа у бастиону откривен је дио старог градског белема из XIII—XIV вијека и у њему некадашња градска врата преломљеног готичког лука, која су у једном од бројних земљотреса прве половине XVI вијека толико страдала да су морала бити замијењена садашњим ренесансним вратима из 1555. године.

Предстоје истражни радови на бастиону XI (Корнер), на коме је приликом претходних истраживања откривено да његов задњи зид у ствари представља фасаду неке готичке палате са зазиданим отворима, која ће постати видљива тек пражњењем земљаног насипа и претварањем читавог овог западног сектора белема од Цитаделе до бастиона Гурдић у атрактивно туристичко шеталиште.

Подводним истраживањима бастиона Гурдић и белема уз јужна градска врата установљено је да су темељи овог дијела которских фортификација у изузетно лошем стању услед подлокавања од стране овог подводног извора, па је постављен захтјев да се изврши њихово ојачање подбетонирањем у склопу радова на новој запорној брани за потребе градског водовода. Овај захват тек предстоји и мора се извести, пошто је сигурно да ће промјена режима вода под утицајем запорнице негативно утицати на стабилитет белема, што може довести до катастрофалних посљедица.

Током радова на изградњи два примарна крака галерије за комуналну инфраструктуру кроз урбано ткиво старог Котора велика је пажња посвећивана праћењу свих трагова раније изградње у овом 2,5 m дубоком ископу. Пажљиво су биљежени и исцртавани старији зидови и темељи да би се каснијим преношењем њихових трагова на специјалне секције добила нова сазнања о генези самог града, о старој схеми улица и некадашњим здањима. Тако су уочени трагови старијег плочника на дубини од 40 до 70 cm испод садашњег, као и оригинални праг садашњих градских врата на дубини од 70 cm, што јасно

свједочи о снуштању тла града под утицајем најмање трију фактора: постепеног топљења наше обале од 1 шт годишње, ликвидације и земљотреса.

Током ових радова откривени су потпуно сачувани темељи цркве св. Јакова од Лође, први пут поминуте у XIV вијеку, као и трагови протезања некадашње градске Лође јужно од главних врата.

Прије израде конзерваторских услова за обнову профаних грађевина извршене су стилско-хронолошке анализе и студије генезе за 290 објеката у Старом граду, уз неопходна истраживања трагова преградњи или ранијих земљотресних општења на каменим фасадима, које су по некој чудној моди XIX вијека биле сакриване малтером у типичном аустријском маниру. И током ових радова дошло се до изузетно интересантних података, који су бацили ново свјетло на традицију градитељства у Котору. Тако је обијањем малтера са фасада трију зграда (познатих под именом Стара пошта, мала палата Вракјен и мала палата Бућа) откривено да се ту крије јединствена фасада величанствене палате најпознатије которске племићке породице Бућа из XIII—XIV вијека, највјероватније јаче општења у великом потресу 1667. године, која је касније издијелена и преграђена у три засебне зграде разних спратних висина, али у једној грађевинској линији.

На другом значајном чворишту, зградама бр. 315—316, јужно од катедрале св. Тринауна и над засведеним пролазом који води са Трга катедрале према малој пјачети званој Пјаца од салате, откривено је да се под малтером фасаде скромне грађанске архитектуре почетака XIX вијека, у доњим партијама, налазе остаци драгоцјене романичке архитектуре XIII и романоготичке XIV вијека; зазидани отвори некадашњег тријема — лође са српастим романичким луковима и своловима, романички свод уличног пролаза подзидан каснијим барокним сводом овалног профила, зазидана готичка врата са бастонажима и слично. Овај налаз је у потпуности промијенио дотадашње вредновање тог грађевинског склопа непосредно уз Катедралу и долао још један тег више на терације вриједности которске градитељске баштине.

На западном дијелу Трга пред катедралом, између задњих фасада величанствене палате Пима из XVII вијека и зграде бр. 318, откривена је, сада уклопљена у архитектуру, траса старе средњовјековне улице у коју су гледали романички и готички отвори. Овај налаз остао је предован у ентеријеру приземља будуће зграде Историјског архива као нови доказ високог мјеста које которска архитектонска баштина заузима у развоју наше културе уопште.

Као још један доказ оправданости примјене резултата истраживања у валоризацији затечене архитектуре може да послужи примјер палате Драго из XV—XVII вијека, на чијој су сјеверној фасади, преграђеној у XIX вијеку, откривени трагови оригиналних готичких монофора и једне трифоре, које су рестаурисане по аналогијама са саме палате и других објеката у граду. У унутрашњости су нађени трагови некадашњих конзола за плафонске конструкције, па је, будући да су сиратне висине биле промијењене током барокизације палате након оштећења у великом потресу 1667. године, у процесу ревитализације палате извршена реституција њеног барокног и готичког ентеријера.

Интересантан је и примјер зграде бр. 327, недалеко од палата породица Бућа и Цима, у чијем је сјевероисточном углу пронађен готово комплетно сачуван сјеверни зид средњовјековне цркве св. Николе — братовштине помораца, грађене по архивским подацима средином XIV вијека техником прецизно кле-саних блокова, са накнадно отклесаним масивним пиластрима, зазиданим уским прозором и каснијим окулусом, те остацима темеља апсиде. Овај налаз ће бити валоризован у склопу уређења ентеријера продајног простора у приземљу те зграде.

Најопсежнији истражни радови вршени су на 6 которских романичких цркава XII и XIII вијека, као најзначајнијој концентрацији споменика те епохе на тако малом простору у нашој земљи.

Најмање је рађено на цркви св. Анс, која се под именом цркве и манастира св. Мартина, а касније св. Венеранде, помиње од XIV вијека, мада је, можда, знатно старија. Услед врло лошег стања у којем се црквица налази, вршени су само превентивни радови на чишћењу и консолидацији фресака у унутрашњости и на западној фасади, које би могле да припадају школи и времену нашег најзначајнијег готичког сликара друге половине XV вијека, Ловра Маринова Добрићевића, званог Ловро Которанин. Прави истражни радови обавиће се током статичке санације цркве.

Релативно мало је рађено и на највећем которском споменику, катедрали св. Трипуна из 1166. године, саграђеној на остацима Порфиросетовс „ротунде“ из почетка IX вијека, а барокизованој после великог потреса 1667. године. Током сондажних одстрањивања малтера у унутрашњости јасно су раздвојени остаци романичке базилике XII вијека од каснијих барокних преградњи и пронађени оригинални профилисани пиластри који носе свод средњег брода цркве, а мањим ископавањима ван цркве уклоњене су неке недоумице око локације прероманичке „ротунде“. Ускоро, на Катедрали предстоје санациони радови, којима ће претходити или се паралелно с њима изводити опсежни истражни радови на археологији субстрата

садашње Катедрале и на откривању нових елемената романике под барокним облогама, како би се вредновањем свих тих налаза у коначној ревитализацији цркве добио потпуни увид у стратиграфију свих промјена које је Катедрала претрпјела у свом 800 година дугом животу, а самим тим била обогачена и укупна културна понуда Котора.

Током истраживања на цркви св. Павла пошло се од натписа о посвећењу цркве из 1263. године и дијела сачуване фасаде да би се током истраживања открило да је изворна црква св. Павла својом главном фасадом гледала на улицу, а да је у XV или најкасније почетком XVI вијека црква знатно продужена, тако што јој је дужа оса окренута у смјеру С — Ј, па су у зидовима те нове грађевине остали сачувани само западна фасада и дио апсидалног лука старе цркве, док су бочни зидови срушени. Откривено је и оригинално стениште за улаз у цркву, изнад аркосолија у чијој је ниши пронађен зидани саркофаг, можда ктитора цркве, которског грађанина Павла Бари из XIII вијека.

Радови на садашњој цркви св. Михаила били су усмјерени на два паралелна колосјека истраживања. У апсиди и на апсидалном луку откривене су и превентивно конзервиране фреске чији изглед и колорит, можда такође, одају снажну руку Ловра Маринова и његове школе XV вијека. Археолошким ископавањима је утврђено да испод садашње цркве, вјероватно из друге половине XIV вијека, постоје сачувани темељи и зидови много веће црквене грађевине на пет травеја одијељених масивним пиластрима, такође са остацима фресака, те да се у овом случају ради о оној цркви чији се олат помиње у исправи о освећењу олтара катедрале св. Тригуна из 1166. године. За цркву је припремљен пројект ревитализације и статичке санације, уз истовремену презентацију овог значајног налаза као још једне културно-туристичке атракције Котора.

Садашњи изглед цркве св. Луке, у цијелини сачињане и ревитализоване, плод је дуготрајних и веома савјесних истраживања конструктивних елемената горњег строја цркве, на коме је откривено да је грађевина изворно имала четвртасто постоље над средњим травејем из кога је израстао тамбур куполе, а не директно из крова, што је последица барокизације цркве. Надаље је пронађен оригинални углачани малтер са траговима оловног крова, па је црква сада прекривена покривачем од оловног лима. Истовремено су на основу налаза реконструисани некадашњи калкани, кровни вијенци и прозори, док су у унутрашњости, очишћени од накнадног малтера, пажљиво клесани лукови и ребра уз очување свих малих фрагмената фресака на зидовима и сводовима, које на основу експертизе припадају времену градње цркве, односно, XII вијеку, једнако као и ра-

није откривена и конзервирана фреска у јужној лунети западног травеја. Упоредо с овим извршена је конзервација и реконструкција свих икона и иконостаса у цркви и у бочној капели св. Спиридона, тако да црква представља очигледан примјер савјесно обављене ревитализације споменика културе не само у нашој земљи него и шире.

Управо су у току радови на обради ентеријера цркве св. Марије Колебате, зване и блажена Озана, из XIII вијека, као II фази санације и ревитализације овог споменика. Претходни истражни радови су показали да се под затеченим кровним покривачем од куна каналица крију остаци још два кровна покривача од разних материјала, од којих је оловни покривач посвједочен и налазима и архивским документима XIV вијека, а најстарији, изворни покривач од танких каменних плоча једино налазима на лицу мјеста. У процесу ревитализације спољашњости цркве реконструисан је тај најстарији кровни покривач на крову главне лађе и на куполи, док је на крову призидане сјеверне лађе задржан стари тип покривача од каналице, а све фасаде очишћене од бетонских избочина спојница и прикладно футуране продужним мајтером. На јужној фасади ће на основу налаза лунете бити реконструисан бочни портал, а на западној главној фасади откривени су трагови фронталне бифоре, као и трагови бочних прозора са транзенама на бочним зидовима. Како у документу о посвети цркве из 1221. године стоји да је она саграђена на темељима старије грађевине, то је током радова пронађено доста уломака каменог црквеног намјештаја са плетерном орнаментиком из периода прероманике IX—XI вијека, међу њима и једини сачувани тегуриј са плутејне преграде, најчешће, без натписа. Међутим, током археолошких ископавања у апсиди откривени су остаци те старије цркве, па чак и трагови стубова старог циборија, а у бочној просторији сакристије, на дубини од 1,80 m од садашњег нивоа, комплетно сачувана крстионица — баптистериј, састављена од 4 већа камена блока који међу собом затварају квадратни базен, чије је дно покривено класичном римском инцином. Ово говори да је на том истом мјесту већ у ранохришћанском периоду, можда најкасније у VI вијеку када се помиње први познати которски епископ Павле, постојала црква са катедралним функцијама, коју је замијенила Андреацијева ротунда св. Трипуна почетком IX вијека, позната код Порфирогенита. Овај налаз је толико драгоцјен за помицање уназад границе познатог живота у Котору за око 3 вијека, па ће се презентација новонађеног баптистерија извршити било *in situ* било у самој сакристији, како би тај податак био приступачан свим посјетиоцима Котора.

Овим телеграфским стилем било би могуће издати још читаво обиље података о налазима, али сматрамо да је боље да закључимо једном констатацијом која не претендује да буде закључак: мултидисциплинарна тимска истраживања у домену археологије, архитектуре, историје умјетности, архивистике и осталих наука, вођена у Котору од земљотреса по системаском динамичком програму, била су непосредно везана за последице потресни процес обнове и ревитализације споменика културе, дајући низ битних података за исправну валоризацију и презентацију сачуване наше и опште свјетске културне баштине, али су истовремено отворила могућност директног укључивања тог националног блага у токове туристичке привреде као прворазредне атракције и културне понуде. Када једном процес обнове буде завршен, захваљујући солидарној помоћи свих радних људи и грађана наше социјалистичке заједнице, не смије се догодити да ревитализовани споменици, у које ће бити уложена велика средства, опет буду остављени зубу времена и моћи или немоћи СИЗ-ова културе да их одржавају. Туристичка привреда мора наћи снаге и начина да се много директније укључи у будући процес одржавања и рестаурације споменика културе, пошто су, посебно у примјеру Котора — као добра свјетске културне баштине, сви подједнако дужни да створе услове да се ове драгоцености у пуном свом сјају пренесу у наслеђе будућим покољењима.

TURIZAM KAO MOGUĆNOST REVITALIZACIJE URBANOG JEZGRA KOTORA

Starodavna prošlost Kotora živi u legendama, a ima ih pet. Tri legende govore o postanku grada Kotora, takođe Budve i Ulcinja, u doba moći i prevlasti Feničana u Sredozemlju, u vrijeme kada Grci počinju da preuzimaju prevlast u pomorskoj trgovini. Dvije legende govore o životu grada.

O antičkom porijeklu Kotora postoje različita naučna tumačenja, koja nisu bazirana na direktnim arheološkim provjerama. Po jednim istraživačima stari Acrvium se nalazio na položaju današnjeg Kotora, a po drugim u Grbaljskom polju. Obje postavke temelje se na analizama podataka antičkih pisaca, iskopanom pokretnom materijalu i analogijama.

Kotor se u ranom srednjem vijeku spominje u istorijskim zapisima pod imenima Decatarum i Dekaderon. Konstantin Porfirogenit ga pominje u X vijeku, kao Donji Kotor.

O Kotoru, kao razvijenoj srednjovjekovnoj komuni od XII do XIV v. sačuvani su brojni izvori i materijalna svjedočanstva. Status povlašćenog grada u sklopu razvijene srpske države, uloga glavne luke u prometu sa stranim zemljama, razvijena karavanska trgovina sa zaleđem, dali su Kotoru ekonomsku snagu, društveni uticaj i razvoj umjetničkih djelatnosti, naročito građevinarstva i zlatarstva.

Od 1391. do 1420. g. Kotor ima status republike.

Do kraja XIV v. Kotor je formiran kao utvrđen grad, sa približno istim opsegom kakav ima i danas.

Mletačka vrhovna vlast u Kotoru trajala je skoro četiri vijeka. Za to vrijeme grad je dobio izrazitiju urbanu fizionomiju i strukturu. Formirao se društveno-upravni ansambl objekata na Gospodarskom trgu sa providurovom palatom, a podižu se i plemićke palate. Iz toga vremena potiče i prvi plan grada tzv. »Mletački plan« koji je izradio kap. Francesco Gironci 1785. god.

Za vrijeme austrijske vladavine od 1797. dolazi do novih promjena koje uslovljavaju i novi način života. U XIX vijeku, sa prestankom odbrambenih zahtjeva, prostori se postepeno izgrađuju izvan zidina grada i tada se formiraju predgrađa Tabaciina i Škaljari.

Tokom XX vijeka prostori izvan jezgra postaju sve više aktuelni za novu izgradnju. Život postepeno napušta staro jezgro grada, grad gubi vitalne aktivnosti, živi sadašnjicu bez izgleda na budućnost.

Pitanje o rekonstrukciji i revitalizaciji starih urbanih jezgara u našoj urbanističkoj praksi ostalo je uglavnom neriješeno do danas. Iskustva stečena u primorskim gradovima su dragocjena, ali stvarno vrednovanje tih iskustava, a posebno formiranje urbanističkog mišljenja, tek treba da uslijedi. Razloga za takvo stanje ima više. Najbitniji razlog je u karakteru naše urbanizacije stvaranim po poslijeratnom modelu novih naselja, koja su se razvijala van starih jezgara, kao naselja radne snage, jer je okosnica naše urbanizacije uglavnom bila industrijalizacija s evidentnim negativnim ekološkim efektima na prirodno i kulturno nasljeđe.

Odnos prema Kotoru potvrđuje pomenute razloge. Grupa industrijskih grana (guma, hemija, metalni proizvodi), koja se u Kotoru, u poslijeratnom periodu, razvijala sve do danas, usmjerila je razvojnu politiku u sasvim drugom pravcu. Postepeno se sav život kretao prema prostorima van grada, te je počelo i premještanje poslovnih, kulturnih, trgovačkih i dr. institucija iz grada, da bi uoči potresa 15. 4. 1979. god. već bio vidan proces ekscentracije Staroga grada. Stanovanje, kao najznačajnija kategorija takođe je izlazilo van grada. Mlađe stanovništvo napušta svoje ili roditeljske stanove i naseljava se van Staroga grada.

Ovakvi tokovi života postepeno su razarali grad. Poslovni prostor je postajao zapušten, stambeni prostor je devastiran. Posljedice su: neodržavan građevinski fond, oronulost, ruševnost zgrada i infrastrukture. Zbog svega ovoga posljedice potresa 1979. g. bile su tragične za grad i stanovnike grada.

Godine 1978. gradsko jezgro Kotora je ušlo u uži izbor za upis u Spisak svjetske prirodne i kulturne baštine. Nakon 1979. god. izvršen je upis od strane Međuvladinog komiteta UNESCO-a za svjetsku baštinu u Spisak prirodne i kulturne baštine u opasnosti.

Imperativni zahtjev obnove gradskog jezgra uslovio je izradu planskog dokumenta Urbanistički projekt za staro urbano jezgro. Nepostojanje elementarne dokumentacione osnove obavezalo je sve aktere planiranja na brzu akciju.

Za nepune dvije godine urađeno je 90% od cjelokupne potrebne tehničke dokumentacije. Izrađen je i arhitektonski snimak grada po etažama, kao polazni osnov za izradu Urbanističkog projekta.

Urbanistički projekat je prvi planski dokumenat koji je na nučan način metodološki obradio sve aspekte života i dugoročnog razvoja jezgre.

Na principima multidisciplinarnog rada istraženi su demografski, sociološki, društveno-ekonomski, seizmološki, graditeljski, istorijski i drugi aspekti postojećeg stanja i planiranog razvoja. Izradu, kao i usvajanje Urbanističkog projekta od samog početka pratili su eksperti Međuvladinog odbora za tehnička pitanja UNESCO-a, kao i revizionarna komisija, sastavljena od eminentnih jugoslovenskih stručnjaka.

Metodološki pristup definisan je kroz pet faza:

I faza: istraživanje i obrada postojećeg stanja u vremenu do zemljotresa 1979. god. i vremenu nakon zemljotresa. Poseban akcent je dat na istraživanja uzroka degradacije tokova života, analizu strukture populacije i šteta koje su prouzrokovane zemljotresom.

II faza: osnovi i ciljevi obnove i revitalizacije Staroga grada koji su proistekli iz saznanja prethodne faze, opredjeljenjima koja proizlaze iz viših planskih dokumenata.

III faza: programiranje funkcija gradskog jezgra, uključujući i refleksije kontaktnih zona. Zastupljeni su prostorni, društveni, istorijski, demografski, pravni i dr. aspekti planiranja s posebnim naglaskom na razvojno-ekonomsku problematiku kao najfundamentalniju u cilju iznalaženja najefikasnijeg načina da se gradu povрати životna snaga — centralitet funkcija.

IV faza: prostorna dimenzija prethodnih faza. Težina, kao i specifičnost od uobičajenih urbanističkih projekata, su već definirane fizičke strukture grada. Zahtjeve savremenog života pomiriti sa životom prošlosti. Otjelovljeni duh prošlosti, utkan u uske uličice, zbijene zgrade bremenite graditeljskim nastojanjima svih vremena i stilova, konačno određen i zaustavljen u rastu bilo je potrebno sumirati, valorizovati i interpolirati u sadržaje savremenih tokova.

V faza: donošenje mjera za realizaciju plana koje treba da obezbijede proces permanentnog planiranja i uređenja, te razvoj urbanog jezgra staroga grada Kotora.

Realizacija Urbanističkog projekta je u toku. Obnavlja se graditeljsko nasljeđe. Pomorski muzej, Centar za kulturu, Muzička škola su već obnovljeni, a u završnoj fazi su zgrada SO Kotor, DPO i zgrada Istorijskog arhiva. U izgradnji su objekti na Trgu od oružja, na trgu kod Pomorskog muzeja, katedrala sv. Tripuna, crkva sv. M. Koledžata i dr. Realne su šanse da do kraja 1990. god. veliki broj objekata Starog grada bude obnovljen.

Zastupljenost sadržaja, raznolikost izbora, atraktivnost i broj je optimalan. Sa nivoa Urbanističkog projekta stvoreni su potrebni uslovi da jezgro postane turistička atrakcija temeljena na ekskluzivnosti ponude.

S toga, naslovna tema će se i obraditi kroz prizmu Urbanističkog projekta.

TURIZAM KAO FAKTOR RAZVOJA*

a) Turizam u dosadašnjem privrednom razvoju Kotora

Kotor je dio šire regije Crnogorskog primorja, koja se proteže od Ponte Oštre do rijeke Bojane u dužini od 280 km. Od ukupne dužine obale, dio pogodan za kupanje iznosi 53000 m² ili 19,2% i može primiti preko 200000 kupača u danu vršnog opterećenja. Na tom prostoru, pored Kotora, poznate su turističke destinacije: Ulcinj, Bar, Budva, Tivat i Herceg-Novi a u zaleđu izletnička destinacija Cetinje.

Na području ove regije posebnu vrijednost predstavlja zona Herceg-Novi — Kotor — Budva — Cetinje, s obzirom na prirodno bogatstvo primorja i kulturno nasljeđe Kotora i Cetinja. Na području Boke i Budve zajedno postoji 28700 m obale prikladne za kupanje, koja u dane vršnog opterećenja može primiti 70000 kupača. Dubrovačka rivijera je također dio turističkog okružja Kotora, koja s obzirom na jaku koncentraciju stranih turista, predstavlja za Kotor važan izvor izletničkog turizma.

Kotor je, do danas, iz godine u godinu ostvarivao:

— relativno veliki broj turističkih posjeta, što potvrđuje privlačnost Kotora kao izletničke destinacije,

— relativno mali broj noćenja, što dokazuje da su klimatski uslovi i raspoloživi prostori ograničavali razvoj boravišnog turizma,

— skromne ekonomske efekte od turizma, zbog neusklađenosti ponude sa turističkom privlačnošću grada.

Izletnički turizam, kao činilac privrednog razvoja u proteklom vremenu, ne bi zasluživao posebnu pažnju. Međutim, ostvarene posjete dokazuju privlačnost Kotora kao izletničke destinacije. Osim toga, izletnički promet pokazuje vrlo povoljnu vremensku disperziju, što se vidi iz primjera s izletima u aranžmanu turističkih agencija Atlasa u 1982. g.

* Izvod iz studije Ekonomska valorizacija urbanog jezgra Kotora — Fakultet za turizam i spoljnu trgovinu, Dubrovnik.

U aranžmanu Atlasa, Kotor je u 1982. g. posjetilo 39794 izletnika (38244 u prolazu i 1550 kao krajnju destinaciju).

Dinamika izletničkog prometa, po mjesecima, izgledala je ovako:

januar	1%	jul	10,4%
februar	1,7%	avgust	10,6%
mart	5,6%	septembar	13,6%
april	16,0%	oktobar	13,1%
maj	15,0%	novembar	—
jun	11,7%	decembar	—

Nekoliko podataka o dosadašnjem razvoju izletničkog turizma navedeno je da bi se naglasila privlačnost, ali i raskorak koji je u dosadašnjem razvoju postojao između privlačnosti i opremljenosti Kotora, kao izletničke destinacije. To je svakako i razlog što pored velikog broja posjetilaca nema željenih ekonomskih efekata.

U dosadašnjem privrednom razvoju Kotora turizam nije mnogo značio. Međutim, Kotor sa komparativnim prednostima izletničke destinacije ima sve uslove da se nametne regiji, i šire od toga, kao potrošni centar robe i usluga široke turističke potrošnje.

b) Očekivanja za buduće razdoblje

U projekciji daljnjeg privrednog razvoja Kotora, razvoj turizma treba posmatrati kroz ekonomske efekte u privrednim djelatnostima što ih turizam pokreće tj. trgovini, ugostiteljstvu, u ponudi zabavnih i sportskih sadržaja, u proizvodnom i uslužnom zanatstvu.

U takvoj koncepciji razvoja turizma, glavni naglasak se stavlja na pretvaranje Kotora u ekskluzivno stjecište turista koji su motivirani korištenjem kvalitetnih sadržaja kulturno-zabavnog i kulturno-umjetničkog života. Pri tome je važan razvoj izletničkog turizma.

Uz pretpostavku da se realizira zacrtani razvoj smještajnih kapaciteta u destinacijama na Crnogorskom primorju bi krajem stoljeća na području regije boravilo 1,8 miliona turista, od čega 40% stranih. Uzimajući u obzir broj i razmještaj turista u boravišnim centrima (u odnosu na Kotor kao izletničku destinaciju) iskustvo naših većih agencija, koje organiziraju izlete, privlačnost Kotora kao izletničke destinacije i posebne nove sadržaje ponude

(kao dodatni motiv posjete), realno je (prema rezultatima analiza) do kraja razvojnog perioda očekivati sljedeći broj i strukturu posjetilaca godišnje:

	Izletnici	
	ukupno	od toga strani
I grupa		
Kotor kao izletnička destinacija		
— dnevni boravak	110 000	50%
II grupa		
Kotor kao izletnička destinacija		
— noćni boravak	820 000	40%
III grupa		
Kotor prolazna destinacija	460 000	70%
	1 390 000	50%

S aspekta prostornih i tržišnih mogućnosti za razvoj boravišnog turizma u Kotoru moguće je računati na sljedeće kapacitete:

b r o j			k r e v e t a		ukupno
hoteli	kampovi	privatne sobe	ostalo		
600	200	500	500		1 800

Hotelski kapaciteti u Dobroti i Skaljarima (do 500 kreveta) značili bi izvjesno, ali ne značajnije, povećanje kapaciteta u odnosu na stanje do 1979. god. Daljnje povećanje (od 100 kreveta) odnosi se na hotelske kapacitete u starom dijelu grada.

Nautički turizam je sljedeći oblik s naglašenom perspektivom razvoja. U dugoročnijoj projekciji razvoja nautičkog turizma na Crnogorskom primorju, Kotoru je namijenjena uloga nautičkog zimovališta s kapacitetom marine do 1000 vezova. U tu svrhu bi se koristio veći dio sadašnjeg pristaništa, bankine i novi kapaciteti prema Jadranskoj straži.

Sportski turizam na vodi može se razvijati u cijelom zalivu Boke Kotorske, ali je posebno pogodan kotorski dio zaliva, gdje se može organizovati centar za iznajmljivanje i održavanje sportskih plovila i opreme (s osloncem na marinu). Tu se mogu razvijati rekreativni i natjecateljski sportski sadržaji: veslanje, skijanje na vodi, sportski ribolov ...

PROGRAMSKI OKVIRI OBNOVE I REVITALIZACIJE

U pristupu izrade programskih okvira obnove i revitalizacije urbanog jezgra najveći značaj i mjesto dato je ekonomsko-pravnim analizama i predlozima ekonomske valorizacije života grada. Specifičnosti stvorene situacijom (posljedicama zemljotresa) prvenstveno iseljavanje stanovništva i zamiranje privredno-društvenih, kulturnih i drugih aktivnosti, obavezivale su planere da stvore realne i adekvatne uslove obnove životnih aktivnosti u postojećim fizičkim strukturama graditeljskog nasljeđa, te nakon toga izvrše distribuciju sadržaja u skladu sa zacrtanim načelima zaštite.

Generalni stav i uslov revitalizacije je da staro urbano jezgro povrati centralitet funkcija. U rješavanju postavljenog cilja vodilo se računa o željama vlasnika objekata, stanara, o specifičnostima ponude tržišta, sadržajima, prostorno-fizičkim mogućnostima svakog objekta i njegovim tradicionalnim vrijednostima.

Ostvareni rezultati

Postojeće stanje

stambeni prostor	64.103,35 m ² bruto površ.
poslovni prostor i ostalo	66.182,18 m ² „ „
Ukupno:	130.285,53 m ² bruto površ.

Projektovano stanje

stambeni prostor	34.063,43 m ² neto površ.
poslovni prostor	31.809,42 m ² „ „
Ukupno:	65.872,95 m ² neto površ.

Model funkcionalne organizacije prostora, koji je izražen u tipu građevinsko sraslih objekata — blokova, omeđenih ulicama, pjacetama, trgovima, predstavlja osnovnu, polaznu jedinicu. Osnovna ideja revitalizacije života grada u svim njegovim funkcijama je frontalno aktiviranje svih prostora grada sa žižama koncentracije

na trgovima i najznačajnijim ulicama. U dosadašnjoj organizaciji sav život se odvijao na Trgu od oružja i u Ulici zapad — istok a u manjem obimu i na trgu kod Pomorskog muzeja.

U novoj koncepciji svi prostori postaju jednako vrijedni i atraktivni za prodavce i kupce, s tim što će svaki imati svoju specifičnost. Svi će imati određen broj ugostiteljskih objekata (raznih ponuda) sa prostorom za posluživanje na otvorenom, što je ranije bila tradicija nekih trgova.

Dio sadržaja koji treba da čine ekskluzivnost Kotora u okviru šire regije su:

UMJETNIČKA KOLONIJA koja bi bila na raspolaganju jugoslovenskim i stranim umjetnicima za rad, boravak i prezentiranje. U sklopu kolonije predviđen je i apartmanski smještaj umjetnika i njihovih pratilaca (do 20 kreveta i više smještajnih jedinica).

MUZEJI, ARHIV sa izložbama naslijeđenog bogatstva,

KULTURNE MANIFESTACIJE specifičnog obilježja, uključujući folklorne programe (Bokeljska mornarica, izvorni melos i dr.), koncerte u originalnim ambijentima (trgovi) i drugo.

ZABAVNI SADRŽAJI za noćni život (kabare, barovi, kasino internacionalne kategorije) u prostorima na nivou grada, kao i u prostorima bedemskog utvrđenja — tvrđava sv. Ivan, do koje se planira izgradnja žičare.

KONGRESI koje treba organizovati u već saniranim objektima u Starom gradu (Centar za kulturu, Muzička škola, galerija), a posvetiti ih zaštiti istorijskog nasljedstva koje je svrstano u spomenike registra UNESCO-a.

ULICA TRADICIONALNIH ZANATA je svojevrsna atrakcija u istorijskim prostorima gdje su u doba Nemanjica radili poznati kovači, oružari, konopljari, bačvari i dr. Sačuvani eksterijeri, djelimično i enterijeri predstavljaju prave vrijednosti za revitaliziranje djelatnosti, kojima će se baviti umjetnici primijenjenih umjetnosti u cilju stvaranja kvalitetnog kotorskog suvenira.

Sa nivoa Urbanističkog projekta stvoreni su svi uslovi za kvalitetan razvoj turističke ponude Kotora. Međutim, dosadašnji trend razvoja turizma Kotora nije bio adekvatan mogućnostima, nije imao jaku organizacionu formu. On se, ustvari, realizovao spontano od prilike do prilike, te poprimao prvenstveno odličje tranzitnog turizma, kao jedinog vida turizma.

Prognoze o budućem razvoju turizma namjerno ovdje se izostavljaju. Ostaje da se vidi koliko će turistički poslenici znati i moći da iskoriste sve mogućnosti koje obnovljeni i revitalizirani Kotor, sa širim područjem, nudi. Nudi mnogo ako znamo da predstavlja cca 40% od ukupnog crnogorskog spomeničnog fonda i da je postao dio kulturne baštine svijeta.

ОБНОВА КУЛТУРНОГ ПРЕДЕЛА У ОКОЛИНИ ТИВАТСКОГ ЗАЛИВА

О ИСТРАЖИВАЊУ АНТРОПОГЕНОГ ПРЕДЕЛА

Истраживању предела и његовом планирању данас се углавном приступа секторски, обраћајући пажњу на изоловане комплексе земљишта или делатности које се у простору одвијају. Дисхармоничан изглед животне средине, околине или предела у коме се живи — директна је последица таквог поступка. Уочљиви су огромни напори који се улажу у мењање природних својстава тла, али и неповезаност тих захвата и њихова противречност. Овакав однос према околини, својствен индустријском друштву, у околини Тиватског залива се јавља паралелно са увођењем првих индустријских погона и новим концептом изградње насеља крајем XIX и почетком XX века. Прединдустријски начин уређења предела се, у Боки као и на многим другим местима, суштински разликује од новог који је последица индустријске логике. Разлика иде до те мере да је језик традиционалног градитељства данашњим становницима готово потпуно неразумљив.

Паралелно са повећањем броја и обима неповезаних антропогених промена околине, као својеврсна реакција на њих, јавља се, у последње време, тежња за истраживањем културног предела као јединствене творевине, и свеприсутног печата који на околину оставља начин коришћења земљишта карактеристичан за одребenu историјску епоху.

Донедавно је постојала јасна граница између истраживачко-аналитички оријентисаних дисциплина које се баве простором и градитељством и оних планерско-пројектантских. У прву групу бисмо, између осталих, могли сврстати археологију, етнологију, историју уметности, историјску географију, а у другу, архитектуру, урбанизам, просторно планирање. Приступ првих био је обележен речима: *испитати, истражити, повезати, објаснити*; поступак других речима: *решити, омогућити, предвидети*.

У најновије време баријера је на многим местима пробијена. Осећа се неупоредиво веће међусобно прожимање које превазилази уобичајену интердисциплинарни комуникацију. Реч је о суштински новој тенденцији да се на целовит начин упознају наслеђени модели организације територије, али и да се одржи континуитет и добијена сазнања примене у будућем уређењу предела.

Органска веза између културног наслеђа, околине, историје и савременог градитељства постала је могућа тек sazревањем еколошке свести и њеним ширењем на бројне дисциплине које се баве обликовањем околине. У овоме је, бар што се тиче архитектуре и урбанизма, ван сваке сумње, имао утицаја и развој пост-модерних праваца, који у ове области уносе много толерантнији поглед на различите обликовне концепте и равноправан третман историјских и савремених поступака. Rossi (1978) указује да је град могуће посматрати као јединствену творевину која има своју архитектуру (и екологију) и састоји се од делова, слично као што се зграда састоји од грађевинских елемената. На многим другим местима се инсистира на вези између тла, места и грађевине (Norberg-Shulz 1979; Lynch 1974), све до буђења реминисценција на окултне технике испитивања и планирања предела (Mitschell 1975; Bloom *et al.* 1985). Свим овим примерима, а они само наговештавају једну општу климу, заједничко је поимање руралног и урбаног културног предела као јединствене целине и налашавање органске везе између природне подлоге и артефакта који на њој настаје.

Код нас се интерес за целовито изучавање антропогеног предела јавља у неколико различитих дисциплина и неколико различитих приступа проблему. Бабић (1985) у „културно-историјској“ студији простора између Трогира и Сплита, превазилази класичан антропогеографски приступ, успоставља везу између друштвених процеса, начина производње и погледа на свет, с једне стране, и промена предела и градитељских облика, с друге. Вејвола (1983) примењује концепт екомuzeја на целовиту обнову комплекса, Пустине Блаца на Брачу и предела у њеној околини. Слапшак (1983) у археолошком истраживању кршениг залеђа Трста доводи у везу природне особине предела (геолошке, хидрографске, геоморфолошке, климатске и др.) са мрежом насеља и начином коришћења земљишта. На основу археолошког материјала и карактеристика терена дефинише принципе генезе „културне провинције“ као функције образаца коришћења тла (Слапшак 1983, 158). Богуновић (1985) тежи истраживању антропогеног предела као целине условљене екосистемом и третирању историјских грађевина „у контексту“ а не као појединачних споменика културе. Ма колико била различито конципирана, свим овим истраживањима, студијама и пројектима заједничко је да полазе од природних предиспозиција пре-

дела и карактеристика екосистема и да градитељско наслеђе посматрају као целини систем у коме појединачне грађевине задржавају свој идентитет али и припадност целини вишег реда.

ОБРАСЦИ УРЕЂЕЊА ПРЕДЕЛА У ОКОЛИНИ ТИВАТСКОГ ЗАЛИВА

Пројекат оживљавања сеоских насеља Тиватског залива је, у конципирању обнове традиционалних насебина овог дела Боке, пошао од истраживања антропогенних трансформација изгледа и организације предела кроз историју (Божовић е. а. 1986). Иако је Пројект првобитно био замисљен као покушај заштите градитељског наслеђа, овакав приступ се показао као неопходан већ на самом почетку рада. Мрежу насеља XIX и почетка XX века и традиционалне градитељске облике, као резултате процеса еволуције, не можемо разумети без познавања претходних стапа у развоју културног предела. За њихово разумсвање потребно је, такође, познавање природних (еколошких) услова у којима су настали и начина коришћења тла.

На основу расположивих података о посматраном подручју (археолошких, етнографских, историјских...) могуће је идентификовати извештан број ситуација карактеристичних за одређени степен развоја друштвених односа и техничке културе. Треба напоменути да се већина ових података односи на појединачне локалитете или на елементе културног предела, а да има мало информација о систему насеља, подели и уређењу културног земљишта, мрежи путева и сл.; дакле о елементима на основу којих би се могао реконструисати изглед и функционисање предела у целини. О ономе је, наравно, могуће закључивати на индиректан начин, али су потребна још многа истраживања да би се добила комплетна слика историјских предела. Крајњи циљ овог посла јесте откривање ПРОЦЕСА еволуције. За сада смо само у стању да наслутимо карактеристике извесног броја типичних стања.

Поред података из литературе, радни тим је током израде Пројекта имао веома добар увид у структуру и стање грађевинског фонда у језгрима насеља (архитектонски снимци у размери 1 : 100 и 1 : 200 и ситуације у размери 1 : 500). Нешто слабије је било познавање квалитета и начина коришћења пољопривредног земљишта, организације сеоског атара, некадашње мреже путева и односа насеља и културних места. У овоме су драгоцене истраживања из 50-тих година, када је још увек постојала локална економија и старији етнографски подаци (Којић 1953, 1953б, 1956; Петровић 1957; Наквићеновић 1913). Важан мала не и сасвим поуздан путоказ су сведочанства старијих ментана. На основу свих ових података донекле се може

формирати слика уређења предела у XIX веку, а поузданост закључака о претходним моделима смањује се пропорционално њиховој старости.

У тексту који следи навестићемо неке од основних карактеристика пет модела уређења предела чије се трајање донекле поклапа са великим историјским периодима, али понекад обухвата и више епоха код којих је, због сличности у односу према тлу или због недостатка података, тешко раздвојити обрасце организације територије.

Преисторијски период

Података о првобитним насеобинама и настамбама на по-сматраном подручју има веома мало. О преисторијском моделу насељавања и уређења предела морамо судити на основу гомила и градина — јединих чврстих остатака који су до данас сачувани. Прве гомиле јављају се у самом пољу, на локалитетима који се природно готово ничим не издвајају од околине. Према налазима накита и оружја датиране су у период краја другог миленијума п. н. е. Налази сведоче о вези између егејске културе и локалне културе тог времена (Паровић-Пешикан 1978, 22).

Прва стална насеља су, по свему судећи, настала на истакнутим положајима на рубу поља, на местима која обезбеђују најлакши приступ основним природним ресурсима важним за њихов опстанак — плодној земљи, води, шуми. Пошто је становништво било малобројно, места за насељавање су могла слободно да се бирају, водећи рачуна само о њиховим природним квалитетима. Такви локалитети су могли да буду Превлака, Гомилица или неко од узвицења у брдима. Иако о овоме немамо директних података, такав закључак можемо донети на основу аналогије са сличним локалитетима на Јадранској обали (Бабић 1984, 30; Батовић 1979, 579). Предео је, по свему судећи, био готово целирнут. Издвајале су се само површине искрченог и обрађеног тла.

Градитељство овог времена се користило земљом и вегетацијом (грањем, бусењем) као основним материјалима, а камен (речни) је употребљаван у обликовању кулних грађевина и као подлога.

Током првог миленијума, услед миграција, повећавања броја становника и несигурности, насеља се померају на безбедније локације. О овоме нам говоре бројне камене гомиле, које се у периоду између IV и I п. н. е. јављају у Грбљу и Кртолима. На Врмцу их има много мање. Локална економија и опстанак насеља још увек су везани за обрадиво земљиште у пољу и изворе воде, који се услед геолошке грађе тла налазе на прелазу између надине и алувијалне равни. Аграрна насе-

љеност није толико велика да је неопходно заузимати терене на падморским висинама изнад 200 m. Систем (или системи) градина истовремено су и добра одбрана од нападача.

Градине се у овом периоду јављају као привремена склопишта, осматрачнице и култна места. Можда су служиле и као стална насеља, мада је, судећи по величини до сада истражених локалитета, вероватније да су се насеља налазила у њиховој непосредној близини. На територији тиватске општине, градине још увек нису довољно добро истражене да би се могло говорити о њиховој међусобној вези и подели територије на мање, релативно, аутопомне целине под њиховом контролом. Ипак, положаји до сада утврђених градина и насебина на подручју око Тиватског поља наговештавају поделу територије која се готово подудара са границама атара средњовековних и новијих села (Паровић-Пешикан 1979, 29).

Остаци првобитних настамби још увек нису пронађени. Трагови кућа на брду Св. Лука, по свему судећи, настају у време продора хеленистичког културног утицаја у ове крајеве, дакле у периоду између IV и II в. с. е. (Паровић-Пешикан 1979, 35). Куће из ранијег периода, вероватно су биле направљене од грања, прућа и блата слично кућама на локалитетима у Далмацији (Батовић 1979, 579).

На прагу античког периода предео је у основи био неизмењен. Само су мање површине земљишта биле искрчене и обрађене, а већа и чвршћа насеља нису постојала. Међутим, у овом периоду почиње да се наизре једна карактеристика целовитог обликовања слике предела својствена преиндустријским културама. То је обележавање важних тачака у простору тако што се надграђују и „завршавају“ природни облици рељефа. Овим ненаметљивим маркерима предео по први пут добија одасвуд видљива културна обележја. Најкарактеристичнија места која се на овај начин обликују су узвишења Св. Лука, Св. Петар и Превлака и Гомилца, а вероватно и низ других локалитета као што су Пјана, Св. Вид, Пасиљав, који још увек нису до краја истражени. Најраспрострањеније антропогено обележје предела из овог периода свакако су гомиле. Низови и скунови ових творевина на граници између природне форме и артефакта по свему судећи одражавају првобитну поделу територије, саобраћајну мрежу и мрежу насеља.

Прецизну слику првобитног обрасца коришћења земљишта на овом тлу било би могуће добити тек после екстензивних истраживања простора у целини, као и додатних истраживања појединих кључних локалитета. При томе треба имати у виду да су градине културне регије у ово доба обухватале подручје Боке и њеног планинског залећа (Паровић-Пешикан 1979, 21). Унутар овог подручја, међутим, нису јасне границе мањих самодовољних целина. Локална економија се заснивала на алтер-

нативном коришћењу увала и надина са медитеранском климом и планинских пашњака и ловишта континенталног појаса. Извесно је да би се тек моделском анализом својстава тла, положаја и издашности релевантних природних ресурса и међусобног односа важних места дошло до прецизнијих закључака о просторној организацији становништва и односу заједнице према пределу.

Антички период

Антички модел уређења предела добија свој облик у време римске доминације. Хеленистички утицаји су се сводили на успостављање трговачких упоришта и доста богату размену са домаћим становништвом, али се не може говорити о већим променама пејсажа извршеним под директним хеленистичким утицајем.

Опште карактеристике римског модела уређења предела на овом подручју су појава града, хијерархијска организација насеља и делимично укидање граница мањих заједница насталих као производ локалне економије. Овоме треба додати и повезивање Боке са подручјима дуж обале и са залећем. То закључујемо на основу трагова путева, утврђења и сеоских вила у Тиватском и Грбљском пољу (Паровић-Пешкићан 1979, 61). Многе чињенице које би биле од значаја за реконструкцију римског модела уређења предела су још увек спорне. Једна од њих је сам положај Агрувиума, односно Агрувиума, античког Котора. Наводе се аргументи за његово убиширање на разним местима — од данашњег положаја града преко Превлаке и брда Св. Лука до Битове. Многе чињенице упућују на закључак да се налазио у широј зони Грбља (Мартиновић 1971, 47). Трговци центуријације поља такође нису поуздано утврђени. Траса магистралног пута између Епидауруса и Батусе је још један од важних елемената мозанка који недостаје (Мартиновић 1971, 39).

Ипак, имајући у виду природне карактеристике подручја и особине претходног и каснијих модела уређења земљишта, у стању смо да одредимо неке од основних црта слике и функционисања предела у римско време. У овом периоду почиње да се назире подела територије на „горња“ и „доња“ подручја која ће се задржати све до данас. Сеоске виле и насеља концентришу се око плоднијих делова Грбља, Тиватског поља и Кртола. Остатак територије, економски мање интересантан, препушта се у већој или мањој мери, домаћем становништву. То се односи на слабије приступачне делове Луштице, Врмца и планинског залећа. На овај начин се напушта првобитни концепт запоселања земљишта заснован на релативно уравниотеже-

ном коришћењу различитих подручја унутар природног екосистема и фаворизују се продуктивније и лакше приступачне зоне.

У овоме уочавамо неке сличности са савременом (индустријском) логиком уређења територије, с том разликом што је у оно време пољопривреда била главни ослонац егзистенције. Заједничка је тенденција ка што ефикаснијем коришћењу природних ресурса. Као последица јављају се деформације у облику двојног система насеља који није у складу са природним карактеристикама тла.

У слици предела ови процеси, вероватно, уносе релативну промену. Већина важнијих упоришта и насељених места у околини поља и у Кртолима као што су Превлака, Пјаца, Св. Лука и Гомилца и даље се користе. Подсела територије на мање целине, као што је претходно већ речено, по свему судећи се битније не мења. На основу аналогија са уређењем сличних предела на Јадранској обали могло би се закључити да је био обрађен већи део поља него раније, а вероватно су предузимани радови на изградњи канала и пасиша који се касније у много већој мери јављају у Тиватском пољу. Ипак, све ово је због периферног положаја Боке заостајало за захватима извршеним у агеру Салоне или неког другог значајнијег римског града. Промене су овде важне, пре свега, због отварања путева трансформацијама предела које ће касније уследити.

Средњи век

Контуре средњовековног предела почињу да се називу у време стабилизовања словенског живља у овим крајевима и ширења политичког, економског и културног утицаја Котора на околна подручја. У ово време почињу да се наслућују обриси просторних целина које ће дати печат изгледу средњовековног предела. Из даровнице којом 1115. године Борђе син Бодинов поклања Котору Луштицу, Кртоле и Пасиглав може се закључити да се по доласку словенског становништва брдовита подручја у овом делу Боке конституишу као јединствене просторне целине омеђене природним границама, (Белчић 1880, 52). Подручја Луштице, Кртола и Пасиглава (масив Врмца) заиста представљају територије релативно уједначених геоморфолошких, климатских и вегетацијских особина. Оваква подела настаје као последица економије засноване на сточарству и у основи екстензивног коришћења тла. Целине сличне по величини и излашности природних ресурса, још и данас постоје као атари планинских села. У Боки ће се оне временом донекле трансформисати, прилагођавајући се приликама и специфичном медитеранском поднебљу.

Док су „горња“ подручја углавном у рукама словенских досељеника и потомака илирских староседелача, подручја поља и доњих делова падина долазе у посед Цркве и которског племства. Користећи вакуум створен нестанком античке урбане културе, у периоду између IX и XI века у југоисточном делу Боке бенедиктинци подижу своје манастире. Они настају на локалитетима на којима су се налазила некадашња насеља и уоришта или који су били од раније на неки други начин познати — Св. Лука, Св. Петар, Превлака, Госпин оток и Пине. То су по свему судећи биле мање педине, тим пре што је њихова околина и сувише оскудна да обезбеди развој веће манастирске економије. Политички и економски центар подручја се због тога премешта у Котор, чија „гравитациона моћ“ током XI и XII века све више расте.

О формираном средњовековном пределу можемо у овом делу Боке говорити тек од краја XV и почетка XVI века, када под утицајем ренесансе почињу да се подижу репрезентативни летњиковци, куле и капеле. Обрасци коришћења тла и обликовања пејсажа у околини Тиватског залива суштински остају непромењени до краја XVIII века, тако да је све до овог времена реч о типу средњовековног предела.

Доњи делови падина и поља деле се на феудалне поседе, којих је у периоду млетачке владавине, судећи по Coronelliјевој карти и другим подацима, могло да буде дванаестак (Црногорчевић 1894, 5). Највећи поседи су могли да имају површину од неколико хектара плодног земљишта, што је за овдашње прилике много, али се не може упоредити са сличним поселима у Европи. Предео је због тога био издељен различитим оградама — претежно зидовима и појасевима зеленила — које углавном прате маркантне црте рељефа као што су потоци, увале или гробени. Бојне границе имања су на доњем делу југозападне падине Врмца постављене вертикално на морску обалу и поседи се од мора пружају све до почетка стрмијег и мање плодног земљишта. Ова подела је утицала на каснији развој насеља и њени трагови су још увек видљиви у савременом градском ткиву Тивта.

На повољним местима, мада не и увек на најистакнутијим, подижу се утврђени летњиковци. Њихова архитектура на један веома успешан начин обједињује облике европских кастела и бургова и локалног градитељског наслеђа које вуче корене још од преисторијских гомила и градина. Ове хибридне творевине, готово без икакве стилске чистоте, своју праву вредност крију у интенивном споју комплексности узора по којима су прављене и ограничености грађевинских материјала и тла на коме су сазиране. Као и земљане и камене гомиле, које по савршенству заостају за микенским толосима али су прави производ

поднебља и „продужетак“ природног предела, камени летњиковци и куле, у другим условима и на други начин, настављају концепт органског, ненаметљивог обликовања предела.

На граници каменитог и зиратног земљишта јављају се прве једноставне селачке куће (Милошевић 1977, 246), а горњи делови Врмца и Кртоли представљају сеоска подручја релативно аутономна и у егзистенцијалном смислу готово самодовољна. У почетном претежно сточарском периоду вероватно јединствена и дисперзно насељена, а касније подељена на неколико мањих целина. Најстарије насеље на Врмцу — Пасиглав — дели се на две велике целине — Богдашиће и Ластву. На кртољском подручју издвајају се роловске заједнице — Радовићи, Никовићи, Миловићи и Богшићи у централном делу, а Бурашевићи и Гошићи на крајевима. До XIX века, заправо до његовог краја, ови делови територије су релативно ретко насељени, а мања компактна родовска језгра се постепено формирају на погодним локацијама у близини обрадивих површина, шуме и извора воде.

Представа о аутентичном средњовековном пределу донекле је замућена изградњом са краја XIX века, која даје печат данашњем изгледу сеоских подручја. Треба имати у виду, како каже Миличић (1955, 26) да „скоро исти онај живот што га неолићани волише прије тисућа година, водили су на почетку XVIII вијека и селаци по забаченим крајевима Европе“. Судећи по подацима из 1748. године, на целом подручју Кртола могло је током мистачке владавине бити највише 300—400 становника, на доњем делу падине Врмца 300—400, а на горњем делу Врмца 500—700 становника (Станојевић 1956, 30—31).

Главна комуникација за приобална подручја је море. Од њега се уски путеви и стазе пружају узбрдо ка Врмцу. Један део ових путева утисао је на формирање просторне матрице Тивта у којој се још и данас назиру трагови некадашњег саобраћајног система. На другој страни Залива главни саобраћајни правац ишао је средином Кртољске превлаке и рачвао се на два дела — један који је ишао средишњом увалом преко Луштице и други који је ишао северном надином Обосника. Трасе најважнијих путева по свему судећи су постављене врло давно, вероватно још у преисторијском периоду, и представљају један од кључних елемената прединдустријског антропогеног предела. О томе сведоче томиле, градине, цркве и села у њиховој непосредној близини. Средишњи пут на Врмцу ишао је средишњом увалом, повезујући плодне површине западног и источног дела преко превоја у близини Пасиглава. Горњи делови Врмца били су повезани са морем путевима који су ишли увалама Градишнице и Љесковачког потока; природно најлакшим правцима који су се истовремено могли лако бранити.

Куће из овог периода су мале, ослоњене на усек у паднини или на стену и готово без отвора. Каснијом еволуцијом ка спратној кући прва генерација настамби се претвара у помоћне објекте, тако да још и данас у забаченим деловима Врмца и Кртола можемо видети примере ове архитектуре. Они се по свом облику и начину изградње приближавају основном типу приморске куће, мада посе врло јасан траг места на којем настају (Freudenreich 1962; Миличић 1955; Којић 1953б; Петровић 1957). Специфичност је, с једне стране, условљена особеностију локалне традиције, а с друге, врстом грађевинског материјала и микроклиме места на коме се гради. Традиција у Кртолима вуче корен још од античких модела куће као што су мегарон или римска атријумска грађевина, док је на Врмцу много више под утицајем континенталних модела камене приземљашне па чак и дрвене куће. Грађевински материјал се у овим подручјима такође разликује. На Врмцу је то природно плочасти, слојевити кречњак који се релативно лако обликује у правилне блокове, док Кртолима основни грађевински материјал чине хомогене стене сивог кречњака које се теже обрађују. Клима у Кртолима, надале, дозвољава нешто блажи нагиб крова и мање препусте, док на Врмцу условљава већи нагиб и препусте који штите зидове од влажења.

Деветнаести век

Промене које су се акумулирале током венецијанске владавине нису биле довољне за радикалну трансформацију просторне организације територије и изгледа предела. То постаје могуће тек улагањем у Боку током XIX века због њеног стратешког и економског значаја за Аустроугарску Монархију. Током прошлог века по први пут се јавља „виши интерес“ који је спреман да улаже у изградњу и трансформацију предела због његових релативно апстрактних својстава као што је стратешки положај у односу на Црну Гору, не обазирјући се при том на издашност локалних природних ресурса. Иако се индустрија још увек не појављује, то су први наговештаји индустријске логике и једног новог и сасвим дерукчијег односа човека према пределу.

За све обрасте уређења предела на подручју Тиватског залива карактеристично је да су улазне полатке за изградњу и мењање предела добијали из непосредне околине. Најдаље што се до тада отишло у пробијању локалног ограничења био је статус „регионалног центра“ који је Котор имао за време српске и венецијанске доминације на основу чега је користио природне потенцијале једног много ширег подручја него што је његово непосредно окружје, али му је и узвраћао благотворним културним и економским утицајем. Просперитет и опстајак станов-

ника Котора и Боке ипак су, уз доста велике осцилације условљене спољашњим утицајима, зависили од природних особина тла и друштвених прилика на једном ограниченом простору. У XIX веку по први пут се појављује систем коме ће локални ресурси бити од маргиналног значаја.

Највидљивије манифестације оваквог система су изградња утврђења, путева, великих јавних зграда и индустријских погона. На предео око Тиватског залива ове промене утичу тако што простори уз обалу и у пољу постају лако проходни и приступачни те се и њихов статус донекле мења. Иако је почетком века то још увек пољопривредно тле, наставши се на удару и у средишту збивања, оно постепено добија статус грађевинског земљишта.

Промена у првом тренутку, ма колико то парадоксално изгледало, врло повољно утиче на развој горњих села на Врмцу и у Кртолима. Број становника у овим насељима почиње да се повећава, нарочито у другој половини и крајем XIX века, а паралелно с њим расту друштвени стандард и стандард становања. Број становника између 1869. и 1880. године опада са 2993 на 2634 (за данашње подручје општине Тиват), да би 1900. нарастао на 5001 (Љубић 1885, 22; Опћински рјечник 1908, 42, 44).

Изграђена подручја некадашњих родовских нуклеуса нагло се повећавају, подижу се куће на новим локацијама у њиховој близини и формирају се нове насеобине на самој обали. Аграрна насељеност се, при том, такође повећава, достижући свој максимум пред крај века.

Све ово је последица побољшања услова живота и увођења нових извора прихода мање зависних од локалне економије. Нови систем нуди више могућности, али је изузетно осетљив на ударе споља, изазване променама на светском тржишту. Како локална пољопривреда остаје најважнији произвођач хране, а прохтеви становништва, не само у храни, се повећавају, почињу убрзано да се троше и онако оскудни локални природни ресурси. Крчи се шума на стрмим падинама и на камењару да би се повећале обрадиве површине. Нестају велики комплекси природног зеленила које је регулатор климе и један од кључних елемената екосистема. Повећавају се бујични токови и земљиште страда од ерозије. Створени екосистем више не располаже одбрамбеним механизмима којим природна средина одржава равнотежу. Пошто се обрадиво земљиште шири на падине, потребно је све више енергије да би се оно одржавало. Укупни трошкови одржавања културног земљишта и производње почињу да се изједначавају са укупном добити. Негде пред крај прошлог века почиње стагнација и пропадање горњих села коју прати изградња и насељавање у приобалном појасу (Којић 1956, 168).

Систем насеља се током прошлог века раслојава. Међу некадашњим, углавном родовским језгрима сличне величине и

организације издвајају се она на повољним положајима као средишња насеља. На простору Горње Ластве то су Марковићи, а у Кртолима Радовићи.

Развој система насеља на Врмцу и у Кртолима је донекле различит. Због рељефа, друштвене организације и статуса овог подручја у Кртолима се становништво од раније концентрисало у мањем броју компактно изграђених и релативно добро заштићених насељина. Током XIX века основна језра се шире, а ту и тамо гради се и на новим локацијама (Мештровићи, Марићи, Раичевићи). Нагло се активира простор кртољског дела обале Залива. На путеву од Катуљеровине до Бјелила подижу се магацини за чување пољопривредних производа, алата и за привремени боравак. Услед интензивнијег коришћења земљишта на Шкољу и у Тиватском пољу (Накићеновић 1913), као и због развоја морског саобраћаја, показује се да су неопходне уснуте станице између матичног насеља и удаљених поседа.

На Врмцу расте број становника у засеоцима (Николићи, Магковићи, Орашје, Луковићи, Јановићи, Петковићи итд), али простор остаје подељен на две веће целине — Горњу Ластву и Богдашиће. Појединачне родовете групе су многобројне и сувише мале да се издвоје у независне целине. Насеља на Врмцу тако остају неупоредиво више разбијена и непосредно везана за обрадиве површине. У исто време на овој страни залива приметан је одлив становника из горњих села и формирање њихових двојника у доњем делу падине или на самој обали. Део становништва Горње Ластве сели се у Доњу Ластву, Перушине или Лепетане, а део становништва Богдашића силази у Бурђево Брдо, Тиват, Мрчеван. Део становника ових села одлази у друге делове Боке (Прчањ, Котор...) или даље. Насеља на обали — Лепетане, Доња Ластва и Пине — постепено јачају. По својој природи и лику она остају хибридне творевине, мешавина горњих села и ондашњих локалних и европских градско-грађанских узора.

Испод на први поглед пасторалне слике деветнаестовековног предела крије се један до крајности напрегнут просторни систем који крајем века још само стицајем околности не почиње да се осипа. Земљиште је до последњег педља искоришћено и уређено. Природни шумски покривач је сведен на минимум, чак је на многим местима где земљиште није култивисано шума искрчена или сечом претворена у макију. Маслињаци се местимично, на пример у ували Љесковачког потока, дижу до надморске висине од 500 метара, а на још већој висини се саде виогради. Земља при дну падине Врмца у кртољским увалама и у Тиватском пољу је издвојена на мање поседе и обрађена. Поља на тиватској страни су испресецана природним воленим токовима и каналима за наводњавање. У слици предела почињу

јасно да се уочавају беле мрље насеља која спратним кућама и звонцима извирују изнад крошњи дрвећа. Некадашње много мање скупине приземних кућа из даљине се готово нису виделе.

Спратне куће, које у XIX веку у већој мери почињу да се граде по селима око Тиватског залива, означавају прекретницу између средњег века и новог времена. Оне и даље остају блиске типу приморске куће о чијим основним карактеристикама говоре Freudenberg (1955) и Миличић (1955) и садрже примесе локалне традиције о којима говоре Којић (1953) и Петровић (1957). Нова генерација кућа, међутим, много се више приближава бокелској грађанској кући XVIII и XIX века. Ово није само промена стилског карактера него је и суштински наговештај постепеног прерастања оквира традиционалног села и „одвајања“ насеља од његове околине.

Двадесети век

Промена која се у коришћењу и изгледу предела одиграла у овом веку није велика само по својим физичким размерама него и по прекрету у начину поимања околине. И ма колико видљиве промене биле трајне и разорне, изгледа да су оне друге још штетније.

Процеси који су у прошлом веку били само наговештени у овом су се у пуној мери расипали. Локални природни ресурси, због стратешког и економског значаја Боке и Тиватског залива, престају да буду важни за развој подручја. Одлучујућу улогу у променама које ће уследити играју појединачни природни фактори, а не екосистем у целини. Чини се да је Тиватски залив заклоњен од ветра, на повољном географском положају и да је терен лак за изградњу (за разлику од других делова Боке, нарочито унутрашњих) доводе до изградње бродоградилшта и војних постројења на овом месту. Слични разлози који се још надовезују и на вековну традицију, доводе до развоја индустрије грађевинског материјала. Сценарио је, наравно, сличан процесима који су се одвијали на многим другим местима. Разлика је у томе што су Боква Которска и Тиватски залив предели са малом акумулацијом природних ресурса, сложени по својој природној грађи и изузетно лако рањиви (Јовановић е. а. 1979; Пулевић 1979).

Од тренутка када је предео постао, у преносном смислу а и буквално, материјал за прераду у великим размерама до тренутка када је количина локалних природних ресурса сведена на минимум пронао је тек један људски век. Природни шумски покривач у околини Тиватског залива готово је у потпуности измењен или је деградиран (Јовановић е. а. 1979). Обрадиво земљиште је углавном зарасло у коров, а један његов део је

еродираи. На многим плодним површинама су изграђене куће (190 хектара само у Тивту) или је земља изрована и загађена отпацима. Резерве пратке воде су смањене. Море је загађено и многе риблије врсте су у њему проревене или потпуно нестале.

Највидљивија промена у изгледу предела свакако је изградња у приобалном појасу од Лепетана до Градишнице и од Солила до Крашића. У првом случају реч је о формирању издуженог псеудоурбаног ткива на дотадашњем пољопривредном тлу. Логика поделе земљишта се по инерцији преноси из једног начина коришћења у други (Божовић 1980, 26). Истовремено се због промене начина живота заборављају традиционална правила штедљивог грађења у духу поднебља и куће се подижу на најнерационалнији начин. На другој страни залива, на путу од Солила до Крашића, зида се на тлу на коме су се до тада налазили само магацини и мандрачи. Земљиште је неплодно, сем увале Око, али је изложено бури, слабо је осушчано и зими влажно од близине мора.

Процесом реорганизације територије у XX веку један већи део предела остаје неискоришћен, а насеља и људске активности концентришу се на површину која представља тек десети део укупног простора. То су приобална подручја која су по савременим критеријумима најатрактивнија. Живот у преосталом делу постепено замире, што најбоље илуструје Којићев (1956) опис одумирања горњих села на Врмцу. Потрес из 1979. године само је скратио период вегетирања „горњих“ насеља која би можда потрајала још једну деценију. У Кртолима је развој привидно друкчији, мада се у суштини не разликује. „Горња“ села се и овде постепено празне, али се због повољнијих природних услова (мања надморска висина, близина мора, повољнији рељеф) у њиховој близини подижу нове куће. На овај начин настају својеврсни двојни системи који све више укидају пекадашњу равнотежу насеља са поднебљем и местом, а не проналазе нови кључ за решавање овог проблема. Приобални појас и овде долази у средиште пажње због изградње „кућа за одмор“ или „викенд-кућа“ а њиховом изградњом се готово у потпуности укидају могућности за разумно коришћење и обликовање предела.

ИСТОРИЈСКИ МОДЕЛИ И САВРЕМЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ТЕРИТОРИЈЕ

Испитујући обрасце коришћења и уређења предела на подручју Тиватског залива закључујемо да основна јединица посматрања у анализи простора не може да буде насеље или његова непосредна околина него је то целокупна територија која насељу припада и која је под његовим утицајем. Ово је једна од основних поставки Пројекта оживљавања сеоских на-

села Тиватског залива, који представља покушај интегралног проучавања и планирања простора (Божовић с. а. 1986, 8). У тренутку када се у већој мери занемаре природне границе и ограничења мањих екзистенцијалних целина као и већег подручја унутар којег се оне налазе, нарушава се равнотежа између културног предела и његове природне подлоге. У пределима као што је овај којег анализирамо последице се брзо јављају и тешко се исправљају. За разлику од историјских градова као што су Котор, Херцег-Нови, Пераст и Будва који су просторно и појмовно фиксирани творевине, традиционална насеља само су део окружја. Иако се ни градови не могу замислити без околиног земљишта, сама њихова љуштурса — материјални талог преостао након векова живота на истом месту — представља целину чије је извесне димензије могуће испитивати (и разумети) независно од окружја. Код овдешњих села то је друкчије. Ма колико градова урбанизитета, наталоженог после векова градског живота, се крило у Бурашевићима и Божишићима, на пример, целина је подручје које обезбеђује екзистенцију, а не изграђено ткиво или његова непосредна околина.

Анализа промена предела указује да је привидно чврст изглед ових насеља формиран тек крајем прошлог века и да је он у суштини резултат поремећаја равнотеже између насеља и њихове околине, а не процес утемељен на доњим природним раста. Ова чињеница указује да њихово тренутно стање није само производ савременог концепта коришћења територије него и извесних противречности које су од раније постојале. Рецимо, двоструки систем насеља и подела на горња и доња, који се назире још у антици а добија свој изглед у средњем веку, производ је друштвених односа и политичких прилика и не одговара карактеристикама екосистема.

Закључак је да обнова насеља подразумева испитивање природних ресурса и начина живота који они нуде. У физичком смислу она мора да води рачуна о грађевинском фонду који представља део културног наслеђа, али свој главни ослонац мора да нађе у истраживању и обнови културног предела који подразумева скуп антропогених промена околине, од замене вегетације до обликовања места и архитектонских форми, и у односу на насеље и кућу је творевина вишег реда. Тек довођењем културног предела у везу са природном подлогом и анализом његових трансформација кроз историју могуће је на прави начин оценити значај свеколиког наслеђа и укључити га у савремени живот.

Овде је реч о органском споју баштине и савремених творевина у коме је из историјских ситуација и облика могуће извући поуке за будуће трајно уравнотежено уређење околине. Реч је о активирању те непроцењиво богате ризнице могућности и алтернатива које замењује опасне експерименте „in vivo“.

Туризам у овоме може да буде од велике помоћи, али само као једна од равноправних делатности. У примамљивој могућности да то буде једини или најважнији ослонац egzистенције крије се замка површног, сценографског коришћења културног наслеђа при чему ни оно само, ни будуће генерације, ни предео Боке Которске не би били на добити.

Л И Т Е Р А Т У Р А

- Бабић, Н. (1984): Простор између Трогира и Салта, Трогир.
- Баговић, Ш. (1979): Јадранска зона, у: Историја југославенских земаља, књига II, Сарајево, 437—635.
- Bloom, W., Pogačnik, M. (1985): *Leu Lines and Ecology*, London.
- Богучић, Д. (1985): Антропогени пејсаж, у: Студија заштите њивског околинска за Просторни план општине Дубровник, Сарајево, 189—201.
- Божовић, Г. (1980): Насеља и куће Тиватског залива, ЦЕП, Београд.
- Божовић, Г., Ференчак, М., Манура, В. (1986): Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, ЦЕП, Београд.
- Црногорчевић, М. (1984): Михољски збор у Боки Которској, Старинар.
- Dečić, J. (1880): *Memoire storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zadar.
- Freudenreich, A. (1962): *Narod gradit na ogojtelom kršu*, Zagreb — Beograd.
- Јовановић, Б., Вукићевић, Е., Бакоповић, Ф. (1979): Истраживање актуелне и потенцијалне вегетације при валоризацији предела — Претходни резултати у делу Боко которског залива, *Босна*, 10/11, 149—172.
- Којић, Б. (1953): Сеоска архитектура у Которском заливу, *Споменик СШ*, 165—176.
- Којић, Б. (1953б): Горња села на полуострву Врмцу — Опште карактеристике сеоске архитектуре и развој насеља, *Споменик СШ*, 179—192.
- Којић, Б. (1956): Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмцу, *Споменик СШ*, 165—169.
- Лукић, К. ед. (1885): *Статистика пучанства у Далмацији*, Задар.
- Lynch, C. (1974): *Slika jednog grada*, Beograd.
- Мартинковић, Ј. (1971): Анализа извора за убиквању Агрџиума, *Годишњак Поморског музеја у Котору XIX*, 29—50.
- Mitchell, J. (1977): *The Earth Spirit*, London.
- Милчић, М. (1955): *Непозната Далмација*, Загреб.
- Милошевић, М. (1977): Насеља, култура становала, друштвени живот и обичаји Боке Которске за вријеме млетачке владавине, *Историјски записи I*.
- Norberg-Schultz, C. (1979): *Genius Loci*, London.
- Општински рјечник за Далмацију (1908), Беч.
- Паровић-Петликан, М. (1978): Мала груда — Тиватско поље, у: Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд, 15—24.
- Паровић-Петликан, М. (1979): Археолошка истраживања у Боки Которској, *Старинар XXVIII—XXIX*, 19—67.
- Паровић-Петликан, М., Мартинковић, Ј., Трбуховић, В., Салић-Трбуховић, А. (1978): Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске, у: Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд, 141—152.
- Петровић, З. (1957): Село и сеоска кућа у Боки Которској, *Зборник Архитектонског факултета у Београду*, књига III.

- Пулсвић, В. (1979): О флори и вегетацији Боке Которске и потреби њихове заштите, *Бока*, 10/II, 209—220.
- Слапшак, Б. (1983):
- Slapšak, B. (1983): *Možnosti študija poselitve v arheologiji* (дисертација), Ljubljana.
- Станојсвић, Г. (1956): Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII столећа, *Споменик CV*, 27—40.
- Вејвода, М. (1983): Екомузеј Бока, *Комуникација 19*.

PROGRAM OBNOVE I REVITALIZACIJE TVRĐAVE »ŠPANJOLA«

I. OPŠTI PRISTUP

Uvod

Jedan od najmlađih gradova u Boki Kotorskoj i na našoj južnoj jadranskoj obali, Herceg-Novi proslavio je nedavno 600-godišnjicu postojanja. Kroz proteklih šest vijekova, od prvih začetaka stalnih naselja, tačnije od predurbane faze, pa do naših dana grad se razvijao, širio i sticao atribute razvijene sredine, kako u organizaciono-upravnom i društveno-političkom, tako i u ekonomsko-materijalnom i kulturno-istorijskom pogledu. No, život je na ovom području imao svoje tokove i mnogo prije nego što su udareni temelji starom gradskom jezgru, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi na lokalitetima u bližoj i daljoj okolini starog grada, od kojih neki datiraju još iz praistorijskog perioda.

Istorijski pregled

Zbog svog izuzetnog geografskog, strateškog i geopolitičkog položaja Herceg-Novi je bio česta meta raznih osvajača, koji su se na njegovoj teritoriji smjenjivali od 1483. do 1944. godine. Svi oni su htjeli da se što duže zadrže na ovom prostoru, pa su redovno po osvajanju grada i uspostavljanju svoje vlasti započinjali obnovu starih i izgradnju novih utvrđenja i drugih fortifikacionih objekata. Jedno od utvrđenja iz vremena tuđinske prevlasti u ovim krajevima, koje je gotovo u potpunosti sačuvano u svom prvobitnom izvornom obliku, je stara gradska tvrđava poznata pod nazivom Španjola. Njen nastanak vezan je za period prve vladavine Turaka na ovom prostoru, od 1483. do 1538. godine. Mada nema pouzdanih pisanih tragova, pretpostavlja se da je Španjola baš tada sagrađena. Turci su vrlo dobro uočili strateške pred-

nosti brežuljka zvanog Bajer smještenog na sjeverozapadnoj strani nad gradom, na visini od oko 170 m/nm, koji dominira ulazom u Bokokotorski zaliv i izvanredno kontrolira istočnu, po konfiguraciji terena i u odbrambenom smislu slabo zaštićenu stranu, sa koje su kroz vijekove dolazile sve opasnosti za grad i njegove žitelje, pa su na njemu i podigli tvrđavu.

Za vrijeme svoje kratkotrajne vladavine od 1538. do 1539. godine Španci su nastavili sa opravkom gradskih bedema i izgradnjom utvrda. U tom kratkom intervalu oni su nastavili restauraciju i dogradnju gornje gradske tvrđave. Od tada je ona od ovdašnjeg stanovništva nazvana Španjola, dok je u sačuvanim kartama i gravirama iz tog vremena ostala poznata pod nazivom Gornji grad.

U knjizi Herceg-Noví, Istoríjske bilješke od Toma K. Popovića, spominje se na jednom mjestu i ova tvrđava. U izvještaju podnesenom mletačkom vojvodi Andriji Doriji nakon povlačenja Španaca između ostalog stoji i ovo: «Na poznatom vam brežuljku, po vašoj naredbi i po nacrtu što nam ostaviste, podigošmo tvrđavu i prokrčismo iz grada do nje podzemni put, kuda se u skrajnoj potrebi unosaše u nju što nam trebovaše. Tvrđavi po vašoj takođe naredbi, nadjenusmo ime Karlo V., car rimski».¹

Međutim, malo je vjerovatno, da su Španci za vrijeme svoje kratkotrajne vladavine, od 28. oktobra 1538. do 25. avgusta 1539. godine, mogli podići ovako grandiozan fortifikacioni objekat.

Poslije opsade od gotovo mjesec dana, Turci su ponovo osvojili grad. Odmah su grozničavo nastavili obnovu ratom porušenih zidina i utvrđenja. Tada su Turci, po njemačkom istoričaru i piscu Kolu² porušili manju špansku tvrđavu i na istom mjestu podigli novu, o čemu svjedoči orijentalna arhitektura i arapski natpis nad ulazom, koji u prevodu glasi: «Ovu je tvrđavu po sultanovoj naredbi, podigao Sulejman sin velikog emira Selimana Hana, moćnog i čestitog viteza, čiji je brat Sinan-beg, veliki vezir sultanov — neka bi uživio duga ljeta i napredovao u sreći i lmanju pod zakriljem i uz pomoć milostivog boga. — A pjesnici, koje put ovuda nanese, neka bi, gledajući na me zanosno kliknuli: Da krasna ti si, divna zgrado».³

Nakon druge turske vladavine, koja je trajala neprekidno skoro 150 godina, na ovom području relativno brzo će se smjenjivati novi osvajači. Turke će protjerati Mlečani, a njih Austrijanci. Nakon toga smjenjuju se Rusi i Francuzi, pa ponovo dolaze Austrijanci.

¹ Tomo K. Popović, Herceg-Noví, Istoríjske bilješke, knjiga prva, 1382, 1797, str. 32.

² Isto, str. 32.

³ Isto, str. 33.

Druga austrougarska okupacija će potrajati do kraja prvog svjetskog rata, odnosno do pripajanja ovih krajeva matici zemlji ujedinjenjem u Kraljevinu SHS 1. XII 1918. godine. No, ta sloboda će kratko potrajati, jer po izbijanju drugog svjetskog rata Herceg-
-Novi će opet biti okupiran od italijanskih fašističkih i njemačkih nacističkih trupa. Ova okupacija će potrajati do oslobođenja grada 28. oktobra 1944. godine, odnosno do konačnog oslobođenja Jugoslavije. Kroz dugi period strane dominacije Španjola je kao tvrđava uglavnom zadržala prvobitni oblik i namjenu, uz određene građevinske intervencije, koje su preduzimali navedeni osvajači.

Period od upada Mlečana u ove krajeve pa do konačnog oslobođenja još nije dovoljno istražen, a u jednom razgovoru saznali smo da nema pisanih dokumenata iz bliže prošlosti, koji bi nam pomogli u rasvjetljavanju novije istorije ovog grandioznog fortifikacionog objekta. Zanimljivo bi bilo saznati hronologiju događaja i redoslijed građevinskih zahvata i drugih intervencija, koji su obavljani kroz vijekove, kako na samoj tvrđavi i unutar njenih zidina, tako i u njenoj neposrednoj okolini.

Rekognosciranjem čitavog kompleksa i okolnog terena lako se može ustanoviti da je većina manjih građevinskih objekata unutar kompleksa i izvan njega bila izgrađena u vremenu od početka druge austrijske okupacije do kraja drugog svjetskog rata, a to znači u prvoj polovini XX vijeka.

Do završetka drugog svjetskog rata tvrđava i svi objekti unutar zidina i u njenoj neposrednoj blizini bili su u upotrebi. U razdoblju između dva rata na Španjoli je bio stacioniran artiljerijski divizion jugoslovenske kraljevske vojske, koji je imao kasarnu, kuhinju, skladište hrane, vlastiti rezervoar sa vodom za piće, kapelu, skladište municije, sanitarni čvor, konjušnicu sa skladištem hrane i druge neophodne prostore za boravak i život većeg broja ljudi. Poslije kapitulacije stare Jugoslavije, tu su bile stacionirane manje jedinice neprijateljske vojske, koje su čitav kompleks i dijelove tvrđavskih zidova na sjeverozapadnoj i jugoistočnoj kuli opasale bodljikavom žicom. Pored toga u neposrednoj blizini bili su podignuti i bunker od armiranog betona, od kojih je jedan ostao sačuvan.

Sa žaljenjem ovdje moramo konstatovati, da su u stanje u kakvom se danas nalazi ovaj vrijedni objekat uglavnom dovele »intervencije« mjesnog stanovništva, koje su uslijedile odmah poslije rata, a kasnije nezanimatost i nebriga društva u cjelini.

Postojeće stanje

Ovdje ćemo samo u najkraćim crtama prikazati postojeće, bolje rečeno zatečeno stanje. Tvrđavski kompleks nalazi se na prirodnom uzvišenju iznad grada. Unutrašnji prostor između zidina

pravougaonog je oblika veličine 43 x 40 m. Zidovi su od kamena debljine od 3,72 do 4,76 m. Dužom stranom tvrđava je orjentisana u pravcu sjever — jug i na četiri ugla ima okrugle kule čija je visina različita zbog pada terena i kreće se od 7,50 do 9,70 m. Promjer korisnog prostora unutar bočnih kula kreće se od 7,30 do 7,50 m. Dijametar gornjeg krovnog otvorenog prostora iznosi od 11,50 do 11,90 m. Sa južne strane između dvije kule izgrađen je niži istureni dio objekta dužine 35 m, maksimalne širine 15 m. Debljina kamenih zidova na tom dijelu iznosi od 0,66 do 0,98 m.

Unutrašnji prostor između zidina popunjen je ostacima sedam manjih kamenih objekata, koji su kroz minule vijekove imali najrazličitije namjene. Većina objekata imala je samo prizemlje, dok su dva imala i prvi sprat. Samo jedna od spomenutih zgrada sačuvana je gotovo u potpunosti. Kod ostalih objekata ostali su sasvim ili samo djelimično očuvani samo kameni zidovi, čija debljina iznosi od 0,50 do 0,80 m.

II. PROGRAMSKI CILJEVI OBNOVE I ZASTITA GRADITELJSKOG NASLJEĐA

Po prvobitnoj namjeni Spanjola pripada grupi fortifikacionih objekata, a po istorijskom značaju, neimarskoj i prostorno-ambijentalnoj vrijednosti spada među spomenike kulture.

Prvi zadatak ovog programa je zaštita objekta od daljeg fizičkog propadanja i sprječavanje dalje neplanske izgradnje u njegovoj neposrednoj blizini, koja u posljednje vrijeme uzima sve više maha i tako ugrožava ovaj jedinstveni spomenički kompleks. Drugi ne manje važan zadatak je oživljavanje tvrđave, odnosno »puštanje u opticaj« ovog za sada »mrtvog kapitala« koji, iako na dohvat ruke, godinama »leži« neiskorišten. Drugim riječima objektu treba udahnuti novi život obezbjeđenjem odgovarajućih uslova, koji će zahvaljujući novoj namjeni omogućiti zadovoljenje kulturnih i drugih potreba većem broju ljudi. To se, po našem mišljenju, može postići uvođenjem više raznih sadržaja, koji će se međusobno povezivati i dopunjavati, a čije će ponude biti uvijek privlačne i atraktivne, ne samo lokalnom stanovništvu nego i njihovim sve brojnijim gostima tokom čitave godine.

Da bi se to postiglo treba:

1. Zaštititi i očuvati ovaj spomenik kulture u izvornom obliku sa uklanjanjem pojedinih objekata novijeg datuma, koji ne dozvoljavaju uvođenje novih sadržaja.

2. Odrediti širu zaštitnu zonu oko čitavog spomeničkog kompleksa, u kojoj će biti zabranjene sve radnje i intervencije, čijim

bi se izvršenjem mogao ugroziti sam objekat i njegova neposredna okolina, čime bi se umanjile njegove stvarne i ambijentalne vrijednosti.

3. Na odgovarajući način regulisati i osposobiti postojeće i izraditi nove saobraćajnice iz pravca Igala i okolnih stambenih naselja, sa posebnim naglaskom na pješački saobraćaj. Na mjestima blizu glavne saobraćajnice, gdje je to moguće treba izraditi prostore za parkiranje motornih vozila.

4. Zadržati i sačuvati ambijentalno-oblikovne kvalitete kompleksa vodeći računa o upotrebi materijala i načinu njegove ugradnje, koristeći elemente i detalje koje su primjenjivali stari graditelji. Posebnu pažnju treba obratiti ograničavanju visina budućih objekata, ne samo u bližoj — neposrednoj, nego i daljoj okolini, kako bi se ovoj aglomeraciji sačuvala silueta i prostorno-oblikovna vrijednost stvarana vijekovima.

Kako se iz naprijed izloženog može zaključiti, osnovni cilj izrade Programa obnove i revitalizacije Španjole u prvom redu je očuvanje u kvalitativno-kuantitativnom smislu arhitektonsko-građevinskog i urbanog nasljeđa, u onom obliku u kojem je ono zatečeno u momentu obavljanja istražnih radova i snimanja postojećeg stanja. Ranije spomenuti istražni radovi uglavnom su obuhvatili izradu arhitektonskih nacerta i projekata postojećeg stanja svih objekata sa opisom zatečenog stanja i odgovarajuće fotodokumentacije.

Pored navedenog, za pravilno očuvanje pojedinih starih sadržaja, te planiranje i uvođenje novih funkcija u proces revitalizacije potrebno je uključiti i veći broj budućih korisnika, jer će se na taj način lakše i brže riješiti mnogi složeni problemi vezani za ovaj proces, a planiranje će biti realnije što će kasnije olakšati izradu investiciono-tehničke dokumentacije i pravilno usmjeravanje društvenih sredstava.

III. PROGRAMSKE OSNOVE OBNOVE I REVITALIZACIJE

U katastrofalnom zemljotresu 15. aprila 1979. godine, koji je pogodio Crnogorsko primorje, znatna oštećenja pretrpjeli su i pojedini dijelovi tvrđave Španjola.

Tokom izrade prethodnih, pripremnih i istražnih radova obavljani su razgovori sa predstavnicima društveno-političke i mjesne zajednice, istaknutim poslenicima na polju kulture i stručnjacima iz specijalizovanih ustanova u gradu. Na osnovu tih razgovora i mišljenja, još jedanput je potvrđeno ranije stečeno saznanje da je Španjola, kao izuzetna urbana aglomeracija na ovom području, po funkciji, cjelovitosti i očuvanosti njenih pojedinih dijelova jedan od najvrijednijih starih fortifikacionih objekata u Boki Kotorskoj. Pored kotorskih odbrambenih zidina i utvrđenja i utvrde-

nja zvanog Mamula na ostrvu Lastavici, na samom ulazu u zaliv kao jedinstveni kulturno-istorijski objekat sa velikom spomeničkom, arhitektonskom i ambijentalnom vrijednošću. pruža neograničene mogućnosti za eksploataciju u turističko-ekonomskom i kulturno-zabavnom pogledu.

Iz svega navedenog, proizlazi zaključak da ovaj spomenički kompleks treba obnoviti, restaurirati i revitalizirati, kada se za to steknu svi potrebni uslovi. Međutim, sa njegovom obnovom i zaštitom se ne smije čekati u nedogled, jer bi bilo više nego žalosno, da Španjola doživi sudbinu Citadele!?

Kada se budu vodili razgovori sa zainteresovanim, odnosno sa budućim korisnicima, ne smije se podleći pritiscima sa bilo koje strane, ni zahtjevima, koji bi išli na štetu stručnih rješenja ili onemogućavali i usporavali složeni proces obnove. Sve poslove vezane za obnovu i revitalizaciju treba obaviti organizovano i kompleksno do najsitnijih detalja. Naročitu pažnju treba posvetiti izradi projektne dokumentacije. Svi projekti se moraju raditi prema urbanističko-tehničkim uslovima, koje je propisao Urbanistički projekat.

Nosioci poslova

Glavni nosioci poslova na obnovi i revitalizaciji Španjole treba da budu: Samoupravna interesna zajednica za kulturu i nauku iz Herceg-Novog i Radna organizacija za projektovanje »Projekt« iz Herceg-Novog, koja je već obavila prethodne i istražne radove i snimanje postojećeg stanja. Bilo bi korisno i poželjno da spomenuta projektna organizacija za SIZ kulture i nauke i ubuduće obavlja sve organizaciono-tehničke poslove vezane za obnovu Španjole.

Sekretarijat za građevinske i komunalne poslove Skupštine opštine Herceg-Novi i SIZ za kulturu i nauku iz Herceg-Novog moraju da odrede stručnu komisiju za reviziju Programa obnove i revitalizacije i Urbanističkog projekta Španjole, dokumenata, koji tačno treba da ustanove sve buduće sadržaje, veličinu prostornog zahvata i da konačno vizuelno definiiraju ovu urbanu aglomeraciju.

Predviđeni radovi

Svi potrebni radovi, koji se moraju obaviti po ovom programu, međusobno se uslovljavaju, a mogu se podijeliti u tri osnovne grupe.

1. Prethodni, pripremni i istražni radovi;
2. Radovi na planiranju i projektovanju;
3. Radovi na realizaciji i izvođenju.

Prethodni, pripremni i istražni radovi

Po svojoj važnosti i obimu ova grupa radova je veoma značajna, jer stvara neophodne podloge i daje potrebne uslove za sve ostale radove koji slijede. Za ovu, kao i preostale dvije grupe radova potrebni su stručnjaci raznih specijalnosti i različitih profila. U sklopu ove grupe treba obaviti slijedeće poslove:

— Izraditi geodetske podloge sa izohipsama, brojevima katastarskih parcela i granicama zahvata u razmjeri 1 : 500.

— Dati detaljan prikaz svih postojećih objekata unutar kompleksa sa postojećim saobraćajnicama i objektima infrastrukture kao i drugim javnim površinama.

— Izraditi opšti plan kompleksa sa svim postojećim objektima unutar i izvan zidina. Prethodno pribaviti geodetsku situaciju u razmjeri 1 : 200 sa kotama terena, na kojoj treba numerisati sve postojeće objekte. Opšti plan treba da prikaže sve objekte u razmjeri 1 : 200 i to: prikaz osnova prizemlja, prikaz osnova I sprata, prikaz osnova krova, prikaz postojećeg vrijednijeg rastinja.

Uporedo sa gore navedenim poslovima treba obaviti arhitektonsko snimanje svih objekata, koji će biti obuhvaćeni urbanističkim projektom. Arhitektonskim snimanjem objekata uzimaju se svi potrebni podaci, na licu mjesta, sa iscertavanjem postojećeg stanja za sve fortifikacione i druge objekte. Projekti postojećeg stanja treba da sadrže slijedeće priloge: sve osnove, sve karakteristične presjeke, sve vanjske izgleda, karakteristične detalje fasadne i druge plastike, detalje otvora — prozora i vrata, karakteristične građevinske i konstruktivne detalje.

Sve projekte postojećeg stanja treba raditi u razmjeri 1 : 50, a detalje u razmjeri 1 : 20, 1 : 10, 1 : 5 ili 1 : 1, ako se za to ukaže potreba. Ovi projekti dostavljaju se investitoru u šest primjeraka, propisno uvezani.

Prilikom arhitektonskog snimanja treba izraditi i odgovarajuću fotodokumentaciju. Za svaki objekat, u zavisnosti od zatečenog stanja i njegove stvarne vrijednosti, napraviti po 6—8 snimaka i izraditi po 6 fotografija veličine 9/12 cm i po jednu fotografiju veličine 13/18 cm. Bilo bi poželjno da se sama tvrđava i njeni najinteresantniji dijelovi i karakteristični arhitektonsko-građevinski detalji snime i u kolor tehnici i da se izrade po dvije fotografije veličine 9/12 cm.

Analize

Ako bude moguće, treba sakupiti sve dostupne stare planove, gravire i fotografije, koje se odnose na ovaj kompleks i hronološki ih srediti. Za tu svrhu tražiti pomoć od domaćih stručnih institucija: muzeja, arhiva i drugih, kao i istaknutih stručnjaka na polju istorije arhitekture i umjetnosti.

Izvršiti potrebne analize i za sve objekte po mogućnosti odrediti stilsku pripadnost prema sačuvanim detaljima i drugim karakteristikama. Zatim, treba odrediti približno vrijeme njihovog nastanka, većih prepravki ili dogradnji.

Pored toga, poželjno bi bilo za sve objekte odrediti prvobitnu, i kasnije namjene ako ih je bilo više.

Izvršiti valorizaciju arhitektonske i ambijentalne vrijednosti.

Napraviti analizu opšteg stanja svih objekata, a rezultate prikazati na situacionom planu 1 : 500.

Na kraju, izvršiti razvrstavanje objekata po grupama za:

potpunu zaštitu,

djelimičnu zaštitu,

adaptaciju i sanaciju,

potpuno rušenje.

U posljednju grupu spadaju objekti koji nemaju nikakvu istorijsku i arhitektonsku vrijednost ili nisu u skladu sa ambijentom.

Kao najvažnije, treba odrediti područja i zone u kojima je zabranjena svaka nova gradnja.

Radovi na planiranju i projektovanju

Kako je već ranije rečeno, širi kompleks tvrđave Spanjola doživio je krajem drugog svjetskog rata teška razaranja. Tada su pojedini objekti srušeni gotovo do temelja. Ono što nije uništio ratni vihor, raznijele su vješte i «vrijedne» ruke nesavjesnih pojedinaca, koji su poskidali sve što se moglo ponijeti. Tada su nestali: drveni kapci sa prozora, prozori i vrata, kameni dovratnici i doprozornici, drvene stropne i krovne grede, krovni pokrivač, puna masivna metalna krila dvokrilne dvorišne ulazne kapije (teška oko dvije tone), te metalna postolja za topove i, na kraju, dobar dio fino obrađenih kamenih blokova od kojih su bili izgrađeni spomenuti objekti. Ovaj kratki spisak nestalih građevinskih elemenata napravljen je nasumice, bez nekog reda, a bio bi znatno duži kada bi se išlo od zgrade do zgrade.

Zemljotresi 15. aprila i 24. maja 1979. godine ostavili su traga i na objektima ovog kompleksa u kome je život praktično prestao odmah po završetku rata. Da bi se život vratio u ovu staru urbanu cjelinu u obliku koji ona i zaslužuje potrebno je izraditi odgovarajući urbanistički plan.

Još prije zemljotresa na nivou grada i opštine razmišljalo se o zaštiti spomenika kulture na ovom području. Već pedesetih godina ovog vijeka u Herceg-Novom je bilo osnovano preduzeće za zaštitu i sanaciju spomenika kulture, koje je poslije kratkog vremena, zbog nedostatka finansijskih sredstava prestalo da postoji. Od tada pa do sredine 1983. godine, kada su stručnjaci RO «Pro-

jekt» iz Herceg-Novog pokrenuli pitanje sanacije i revitalizacije tvrđave Spanjola, o ovom problemu gotovo se nije ni razmišljalo. Prije tri godine došlo se do zaključka da treba izraditi jedan planski dokumenat, koji bi trajno riješio pitanja namjene prostora, način revitalizacije i rekonstrukcije, izbor materijala i drugo. Po svom obimu i specifičnosti problema koje tretira i rješava, kao i po načinu obrade ovaj planski dokumenat treba da odgovara standardima za izradu Urbanističkog projekta, a u primjeni da ima rang i dejstvo Detaljnog urbanističkog plana. Obzirom na spomenuto dejstvo procedura njegovog usvajanja je ista kao i za Detaljne urbanističke planove. Zbog specifičnosti objekata i problematike u koju zadire prethodno je potrebno uspostaviti odnos i sa važećim planovima višeg reda na području opštine. Službeni naziv plana o kojem je riječ, prema odluci Skupštine opštine, trebao bi da bude: Urbanistički projekat Spanjole.

U fizičkom pogledu područje zahvata ove urbane aglomeracije može se podijeliti u dvije zone. Prvu čine objekti omeđeni kulama i tvrđavskim zidinama, a drugu fazu predstavljaju cjeline nastale tokom XIX i u prvoj polovini XX vijeka i slobodne površine u neposrednoj blizini kompleksa.

Prema posebnim uslovima treba riješiti pitanje pješačkog, motornog i stacionarnog saobraćaja u drugoj zoni, kako u kasnijoj eksploataciji ne bi došlo do neočekivanih teškoća.

Prilikom obnove, revitalizacije i rekonstrukcije treba se strogo pridržavati načela i preporuka iz ovog programa.

Konzervatorski uslovi

Odmah na početku ovog poglavlja treba reći da se mora, u prvom redu poštovati osnovni princip zaštite graditeljskog nasljeđa kroz očuvanje fizičkog integriteta spomeničke cjeline, svih njenih faza i dijelova, kao i neposredne okoline u izvornom obliku, uz obavezno »poštovanje stare materije i autentičnih dokumenata« kako to lijepo kaže Venecijanska povelja iz 1964. godine.

Sva buduća projektna rješenja moraju poštovati spomenute principe i moraju biti odobrena od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Cetinja.

Zatim, treba naglasiti da su zabranjene sve građevinske intervencije, koje bi išle na štetu spomeničkih obilježja objekata. Prilikom izvođenja radova na rekonstrukciji i revitalizaciji koristiti isključivo stare autohtone materijale. Na svim vanjskim i drugim vidljivim dijelovima objekata ne dozvoljava se primjena novih materijala, kao što su: beton, aluminijum, sintetske i druge vještačke materije. Uništeni dijelovi i detalji na objektima moraju se zamijeniti odgovarajućim, starim i kompatibilnim materijalima kako

po strukturi i teksturi, tako i po izvorištu, boji i obliku. Pored navedenog, treba sačuvati poseban karakter i lokalni kolorit ove jedinstvene cjeline.

Prilikom projektovanja posebnu pažnju posvetiti obradi detalja u: kamenu, drvetu i kovanom željezu. U tu svrhu koristiti postojeća iskustva i analogna rješenja, koja su karakteristična u graditeljstvu Boke Kotorske. Dobro proučiti i preporučiti oblik i obradu kandelabera i zidnih svjetiljki za vanjsku rasvjetu, vodeći računa o materijalu i načinu ugradnje. Osim toga, treba stvoriti uslove za postavljanje reklamnih tabli i drugih natpisa i upozorenja, odnosno obavještenja, koji će obuhvatiti materijal, dizajn i način postavljanja, a sve u skladu sa Zakonom o zaštiti spomenika kulture SR Crne Gore.

Poslovni prostor

Urbanističkim projektom «Spanjole» treba tačno definisati sav raspoloživi prostor i odrediti mu pravu namjenu prema programskim osnovama obnove i revitalizacije. Poslovni prostor treba maksimalno koristiti za obavljanje kulturnih, turističkih i drugih privrednih djelatnosti, koje će služiti zadovoljenju potreba ovdašnjeg stanovništva i njegovih gostiju, koji tokom čitave godine borave na teritoriji grada i opštine.

Novi sadržaji, koji će se obezbijediti u sklopu Spanjole i u njenoj neposrednoj blizini, moraju na odgovarajući način prezentirati posjetiocima našu kulturnu baštinu. Ne manje značajnu ulogu oni moraju odigrati i u dopuni i obogaćivanju turističke ponude na ovom atraktivnom, ali do sada u tom smislu neiskorištenom prostoru. Zbog toga ovo područje treba na adekvatan način turistički aktivirati.

Da se podsjetimo, da su u periodu između dva rata, Čela i Podi, naselja u blizini Spanjole bili poznata izletišta Hercegovljana i njihovih prvih gostiju, koji su u ove krajeve počeli dolaziti 1902. godine, kada je dr Antun Magyar, penzionisani husarski kapetan iz Budimpešte u svojoj porodičnoj vili izgrađenoj još 1889. godine otvorio panslon i počeo naplaćivati za gostoprimstvo. To je po kvalitetu usluga i komforu bio prvi hotel na srednjem i južnom Jadranu, poznat po nazivu «Panslon na zelenoj plaži» u Zelenici, jer je sljedećih godina porodica A. Magyara podigla još tri nove vile kao dependanse. To je, dakle, bio prvi organizovaniji oblik turizma u ovim krajevima i nastavio je svoj dalji razvoj izgradnjom hotela «Boka» u Herceg-Novom 1912. godine.

Izgradnjom novih modernih hotelskih kapaciteta i drugih praktičnih sadržaja, turizam je nastavio ekspanziju i u poslijeratnom periodu. No, kompleks tvrđave Spanjola do izrade ovog programa ostao je na marginama.

Svi novi sadržaji biće razmješteni tako da omogućavaju nesmetano odvijanje raznih oblika djelatnosti. Zato je potrebno pored zatvorenih koristiti i sve raspoložive otvorene prostore za organizovanje kulturno-umjetničkih i drugih priredbi.

Urbanističkim projektom poslovni prostor biće klasificiran po oblicima i vrstama djelatnosti, koje će se tu odvijati. Pošto će se veći dio aktivnosti u ovim objektima odvijati i u večernjim satima, prije davanja saglasnosti za rad treba tačno utvrditi prava i obaveze budućih korisnika. Objekti koji rade noću moraju biti locirani tako da što manje ugrožavaju okolne naseljene zone.

Urbanističkim projektom treba dati osnovna uputstva za izradu projekata rekonstrukcije i projekata enterijera za sve objekte, kako bi se dosljedno poštovalo staro građevinsko nasljeđe i njegova arhitektura.

Od sadržaja, koji su predviđeni treba odabrati samo one, koji će u turističkoj, kulturnoj ili drugoj privrednoj eksploataciji dati najbolje rezultate.

Kulturni i javni sadržaji

Od svog nastanka u XVI vijeku, pa do završetka drugog svjetskog rata Španjola je služila isključivo u vojne svrhe. Poslije rata potpuno je opustošena i napuštena, pa se sada nalazi u nekoj fazi postepenog i laganog, ali sigurnog i neumitnog propadanja. Potrebno je hitno preduzeti odgovarajuće mjere za njenu fizičku zaštitu i oživljavanje, kako to predlaže i ovaj program. To se može postići jedino promjenom namjene i uvođenjem novih atraktivnih sadržaja, koji će privlačiti domaće i inostrane posjetioce tokom čitave godine.

Od kulturnih i drugih javnih sadržaja ovaj program predviđio je slijedeće:

1. Manju arheološku zbirku, koja će prezentirati ranije pronađene predmete i druge eksponate sa područja Bajera.
2. Izložbeno-prodajnu umjetničku galeriju, koja bi radila tokom cijele godine.
3. Spomen-muzej eksponata iz NOB, sa stalnom izložbom trofejnog oruđa, na otvorenom prostoru sa istočne strane.
4. Umjetničku galeriju sa stalnom postavkom izložbe «600 godina Herceg-Novog».
5. Tradicionalnu, stalnu izložbu skulptura od kamena, bronce i drveta na otvorenom prostoru pod nazivom «Otvoreni atelje», koja bi prezentirala najbolja ostvarenja iz zemlje i inostranstva, i to svake godine druga tema, drugi materijal, drugi autor ili grupa stvaralaca.

6. Malu otvorenu scenu za održavanje pozorišnih, zabavnih, folklornih i drugih muzičkih priredbi. Ovaj prostor u ljetnim mjesecima, u slobodnim terminima, mogao bi da se koristi i kao ljetni bioskop. Ovdje bi se mogle odvijati i tradicionalne folklorne priredbe vezane za kulturnu tradiciju i folklor Boke Kotorske.

7. Specijalizovanu prodavnicu umjetničkih predmeta, čuvenih reprodukcija, kopija dragocjenih predmeta i drugih vrijednih eksponata arheološke zbirke i rijetkih suvenira, koji imaju određenu umjetničku vrijednost.

8. Manji zatvoreni prostor, koji bi pružao sve turističke, poštanske i bankarske usluge, sa prodajom rijetkih jugoslavenskih poštanskih maraka (veoma cijenjenih u inostranstvu), za filateliste kolekcionare.

Trgovinski objekti

S obzirom na frekvenciju i broj ljudi, koji će posjećivati ovaj kompleks treba obezbijediti prostor za slijedeće trgovinske sadržaje:

Prodavnicu fotomaterijala i optičkih predmeta;

Prodavnicu cigareta, inoštampe, brošura i knjiga na stranim jezicima;

Prodavnicu domaće radinosti, narodnih rukotvorina i suvenira;

Prodavnicu antikviteta;

Prodavnicu domaćih suvenir-pića.

Objekti turizma i ugostiteljstva

Za ovu vrstu usluga treba obezbijediti najkvalitetniji prostor, koji će obogatiti turističku i ugostiteljsku ponudu na nivou grada.

U sklopu ovog kompleksa predviđaju se slijedeći turističko-ugostiteljski sadržaji:

1. Restoran sa specijalitetima bokeljske kuhinje;

2. Univerzalni restoran, koji će imati i internacionalni menu;

3. Noćni bar sa internacionalnim programom, koji bi radio u kasnim večernjim satima, kada ostali lokali u gradu ne rade;

4. Jedan manji snack-bar, koji će služiti za okrepljenje i osvježanje brojnih posjetilaca ovog atraktivnog kompleksa;

5. Bokeljsku konobu sa mliječnim, suhomesnatim i drugim specijalitetima najbližeg planinskog zaleđa, kao što su: sir iz ulja, pršut, sir iz »mješine« i drugo, kao i originalnim alkoholnim pićima sa ovog područja.

Kod ovih objekata posebnu pažnju posvetiti obradi, zaštiti i korištenju otvorenih prostora — ljetnih terasa.

Urbanistički projekat

U poglavlju o planiranju i projektovanju rečeno je da se mora izraditi jedan planski dokumenat širokog spektra dejstva, koji će tehnički regulisati problematiku obnove i revitalizacije. Ovaj dokumenat pod nazivom Urbanistički projekat treba da predloži funkcionalno rješenje, namjenu i spratnost objekta, koji ostaju u funkciji, te obradu, kako cjeline, tako i pojedinačnih objekata i pripadajućih okolnih slobodnih površina. Sve navedeno može se obezbijediti na osnovu: projekata postojećeg stanja objekata i slobodnih prostora, opštih konzervatorskih i konstruktorskih uslova i naprijed izloženih, odnosno zadatih sadržaja drugih pokazatelja. Urbanistički projekat treba da predloži idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje cjelokupnog kompleksa u razmjeri 1:200. Nakon toga treba pristupiti izradi ostalih projekata kako slijedi:

1. Idejna rješenja objekata infrastrukture. Prikaz zelenih površina sa odnosima izgrađenih i neizgrađenih površina.

2. Idejna rješenja pojedinačnih objekata sa namjenom površina i to opšti plan u razmjeri 1:200: osnove prizemlja, prvog sprata i krovnih ravni (pogled odozgo).

3. Uzdužni i poprečni presjek kroz čitav kompleks u razmjeri 1:200.

4. Saobraćajno rješenje u osnovi — opšti plan u razmjeri 1:200, sa načinom obrade zastora, visinskim kotama, padovima i odvodnjavanjem površinskih voda. Zatim, dati prikaz pješačkih prilaza i parkinga, sa uređenjem neposredne okoline, režimom saobraćaja, načinom snabdijevanja svih objekata i obezbjeđenjem pristupa kolima vatrogasne službe i hitne pomoći.

5. Dati detaljan prikaz obrade slobodnih površina u sklopu obnove tvrđave, pojedinačnih objekata i neposredne okoline izvan zidina.

6. Za sve javne površine u sklopu cjelokupnog prostora, koji se obrađuje izraditi dendrološki plan u razmjeri 1:200, posebno vodeći računa o parternom zelenilu.

7. Uz sve projekte i grafičke priloge dati potrebna tekstualna obrazloženja.

8. Izraditi Sinhroni plan, koji predstavlja skupni prikaz idejnih rješenja, uključujući i idejna rješenja komunalne infrastrukture.

9. Posebnim elaboratom obuhvatiti sve neophodne mjere opštenarodne odbrane.

10. Dati urbanističko-tehničke uslove za projektovanje pojedinačnih objekata.

11. Priložiti opise postojećeg stanja za: vodovod, kanalizaciju, odvođenje oborinskih voda, elektro i TT mreže.

Idejni projekti infrastrukture

Prije pristupanja izradi idejnih projekata infrastrukture treba napraviti «inventar» postojećih podzemnih i nadzemnih instalacija. Tek nakon pribavljanja navedenih podataka izraditi idejne projekte cjelokupne infrastrukturne mreže i to:

1. Idejni projekat motornog, pješačkog i mirujućeg saobraćaja;
2. Idejni projekat vanjskog vodovoda sa hidrantskom mrežom;
3. Idejni projekat vanjske kanalizacije;
4. Idejni projekat odvođenja oborinskih voda;
5. Idejni projekat niskonaponske mreže;
6. Idejni projekat TT mreže;
7. Idejni projekat hortikulture.

Sve navedene idejne projekte izraditi u razmjeri 1 : 200.

Grafički prilozi

a) Situacioni prikaz zoniranja R 1 : 200. Zona I: objekat unutar zidina. Zona II: objekti van zidina sa slobodnim površinama.

b) Situacioni prikaz lociranja arheoloških sondi R 1 : 200.

c) Situacioni prikaz numeracije objekata R 1 : 200.

Izvođenje radova

Nakon izrade i usvajanja kompletne investiciono-tehničke dokumentacije od strane specijalizovanih radnih organizacija i odgovarajućih službi i institucija, odnosno nakon završetka jednog slo-

ženog, odgovornog i dugotrajnog posla nastupa konačna, najsloženija završna faza, a to je izvođenje radova na obnovi i revitalizaciji, kojoj svi pobrojani, prethodni radovi služe isključivo kao baza.

U pogledu izvođenja radova sve objekte prostornog kompleksa Španjole možemo razvrstati u tri grupe:

I. Fortifikacioni objekti, u koje spadaju kule tvrđavske zidine i objekti na jugoistočnoj strani izvan zidina.

II. Objekti različitih namjena unutar zidina.

III. Objekti komunalne infrastrukture neophodni za normalno funkcionisanje jedne višenamjenske složene organske strukture.

U procesu izvođenja gotovo je nemoguće dati prioritet nekoj od navedenih grupa, jer su svi radovi međusobno povezani i uslovljeni, pa proces obnove treba da teče kontinuirano.

Izvođenje radova u ovom prostornom kompleksu sa tehničkog, tehnološkog i organizacionog stanovišta biće veoma težak, složen i odgovoran posao, koji će i zbog svoje specifičnosti zahtijevati maksimum napora i odgovornosti, visok stepen stručnosti i izvanrednu permanentnu saradnju između izvođača, investitora (biće ih više) i nadzorne službe.

Način građenja biće gotovo klasičan, sa otežanim uslovima za odvoz otpadnih i dovoz materijala potrebnih za gradnju, kao i za polaganje komunalne infrastrukture. Zato svim radovima treba prići krajnje ozbiljno i profesionalno uz prethodne temeljite pripreme. Kada radovi otpočnu njihov kontinuitet ne smije biti prekinut. Zato je neophodno obezbijediti sva potrebna finansijska sredstva i osigurati dinamiku njihovog pritićanja. Ovo je naročito važno za izradu i zatvaranje cjelokupne konstrukcije finansiranja, jer sredstva za obnovu moraju biti udružena od više korisnika.

Imovinsko-pravni odnosi

Za uspješan završetak složenog procesa obnove, treba savjesno i odgovorno obaviti sve prethodne radove. Prije pristupanja obnovi i revitalizaciji ovog kompleksa treba ispitati i riješiti sve probleme vezane za imovinsko-pravne odnose u Zoni II, koji čine jedan od najbitnijih, u mnoštvu uslova za nesmetano i normalno odvijanje radova. Neriješeni ili samo djelimično regulisani imovinsko-pravni odnosi mogu predstavljati ozbiljnu prepreku obnovi, sanaciji, rekonstrukciji i revitalizaciji prostornog kompleksa Španjola.

Posebnu pažnju treba posvetiti regulisanju ovih odnosa u Zoni II, odnosno prostoru izvan zidina, koji je još u privatnim rukama. Spomenuti prostor je veoma važan, jer obezbjeđuje odgo-

varajuće saobraćajne veze sa gradom sa istočne strane (projekat rekonstrukcije je već završen) i Igalom, po broju stanovnika drugim centrom u hercegnovskoj opštini sa zapadne strane, što će Španjolu u turističkom pogledu učiniti mnogo privlačnijom.

Za ostvarivanje ciljeva obnove i revitalizacije ove stare, ali vrijedne cjeline treba usvojiti propise, koji bi regulisali nesmetano ostvarivanje ovog složenog procesa. Navedeni propisi treba da sadrže:

1. Nadležnosti organa, organizacija i ustanova sa područja opštine u toku revizije ovog ili izrade novog programa i cjelokupne investiciono-tehničke dokumentacije.

2. Privremene mjere i uputstva, kojih se moraju držati budući graditelji.

3. Tačne granice zahvata kompleksa Španjola, ranije spomenute Zone I i II.

4. Zabranu prodaje privatnog zemljišta u okolini kompleksa, odnosno oko postojećih i budućih saobraćajnica, kao i bilo kakvu izgradnju, koja bi ugrožavala realizaciju ovog programa.

5. Sve privremene i druge zakonske mjere, koje organi uprave SO Herceg-Novi mogu preduzeti u cilju normalnog odvijanja ovog procesa.

Vraćanje u život ovog vrijednog, sada zapuštenog i napuštenog, ali za brojne domaće i inostrane posjetioce još uvijek atraktivnog i privlačnog objekta biće moguće jedino uz puno angažovanje i besprijekornu saradnju svih društvenih subjekata. Svojom novom namjenom kroz buduću eksploataciju ovaj objekat zajednici treba da vrati sve što u njegovu obnovu, revitalizaciju i zaštitu od daljeg propadanja bude uloženo.

Na kraju umjesto zaključka moramo reći da je jedini cilj ovog saopštenja bio upoznavanje: ugostiteljsko-turističkih, društveno-političkih i organizacija udruženog rada, mjesnih zajednica, institucija kulture, poslenika na polju kulture, javnih radnika, ljubitelja starina i svih žitelja opštine Herceg-Novi sa problemom zaštite i revitalizacije ovog jedinstvenog spomeničkog kompleksa.

Марин БУРАШИН
Saba MAGYAR

АРХИТЕКТОНСКО-ИСТОРИЈСКА АНАЛИЗА ПАНСИОНА НА ЗЕЛЕНОЈ ПЛАЖИ У ЗЕЛЕНИЦИ

УВОД

Зграда бившег Пансиона на зеленој плажи у Зеленици, налази се уз југоисточну падину атрактивног брда Лаловина, на самој обали мора, заклоњена од Јадранске магистрале преосталим дрвећем некадашњег парка.

Положај Лаловине је на симетралној раздјелници јужног валовитог контакта масива Орјена и мора, између Ривијере на истоку са својим тихим амбијентима насеља Кумбор, Бенковићи, Баопићи и западне, густе урбане концентрације Херцег-Новог и Игала са великим хотелима и одмаралиштима.

Локација Пансиона и Лаловине је тежиште будућег планског опредјељења развоја главних туристичко-хотелских капацитета.

Пансион на зеленој плажи, као објекат намијењен туризму, основао је др Anton Magyar, поријеклом из Мађарске, и представља први такав комплекс на јужном Јадрану од 1902. године.

Послије златног доба економског и културног просперитета Боке Которске у XVII и XVIII вијеку, у току XIX вијека долази до нагле пропасти поморске привреде која је била основни извор благостања становништва Боке.

Први импулс могућности туристичке понуде у функцији привредног развоја, осјетио је власник Пансиона и од 1905. године заокружио капацитет на око 50 лежаја и 5 апартмана са организованом туристичком понудом (стационар, исхрана, плажа, излети и др.).

Између два рата, наследник Adorjan Magyar наставља хотелијерску дјелатност одлемењујући партије ентеријера и екстеријера новим мотивима обликовања, у циљу проширења и развијања туристичке понуде у оквиру захтјева већ пробирљивије клијентеле европског нивоа.

Послије ослобођења и покушаја оживљавања ове дјелатности, учињена је „медвеђа“ услуга туризму овог краја и на почетку туристичког „бума“ 1960. године, објекат је прешао у функцију и власништво дјечјег одмаралишта затвореног типа.

Разлози изишњања архитектонско-историјске анализе овог објекта на научном скупу Културно-историјски споменици Боке Которске и туризма су вишеструки:

— Иницирање ревалоризације не само зграда и предмета као објеката заштите, него и комплекса синтезне вриједности намјене, историчности, локације, архитектуре и потенцијала развоја.

— Чињеница да је Пансион био први хотел на јужном Јадрану. Самим тим и организована понуда и дјелатност хотелског туризма, као нове привредне гране, мора имати у самом туризму одговарајући заслужни третман.

— Настојање да се за једну нову функцију — туризам на прекретници вијекова нађе одговарајућа форма архитектуре и примијењене умјетности, чиме је остварена физичка документарност једног преломног времена.

— Чињеница да је као архитектонска форма и функција у великој мјери остао преко 80 година у намјени за коју је и саграђен, упркос зубу времена, стихији земљотреса и неодговарајућих адаптација.

— Потребно је само мало да би се његови потенцијали поново разбуктали у оквирима планираног хотелског центра Лаловина.

СТАЊЕ УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ У ВРИЈЕМЕ НАСТАНКА ОБЈЕКТА

Читав XIX вијек карактеристичан је по „анти-стилу“ развоја архитектонске мисли и праксе у Европи, који је настао као нужан излаз из хорсокака послје лепршавог барока, рококоа те умјеренијег и достојанственијег класицизма XVIII вијека.

Како је свеукупна људска дјелатност у међусобним преплитањима и утицајима, тако је и архитектура XIX вијека директан резултат развоја и стања економије, науке и технике.

Основне принциповне карактеристике архитектуре су дефинисане термином — ИСТОРИЦИЗАМ, тј. имитација ранијих, скоро свих стилова у архитектури, са готово редовним мијешањем архитектонских елемената различитих старијих стилова и на једној јединој згради (ЕКЛЕКТИЦИЗАМ).

У читавој историји архитектуре никада није дошло до таквог раскола између форме, функције и конструкције тј. инжењерства и архитектуре.

Напретком технике у грађењу и примјеном на конструкције настала је „маника“ око проблема екстеријерног идентитета објеката, зграда, улица и градова, која је разријешена линијом мањег отпора, односно вјештачким обликовањем фасада имитацијом старих „провјерених“ стилова на савремену конструкцију, материјал и функцију.

На такве конструкције и нове материјале (гвожђе, цемент, стакло, алуминијум, гума, армирани бетон и др.) које је урадио инжењер, архитекта је пројектовао фасаде третирајући их као дводимензионални систем (платно) без стварне везе са намјеном и функционалношћу објекта.

Главни видови историцизма су: класицизам, академизам, ларпурлартизам, романтицизам, маниризам, формализам и др., али им је резултат у суштини једнак.

На прелазу XIX у XX вијек, јавља се реакција на овакву архитектуру (послије хиљаде објеката веома значајних и великих који су грађени по читавој Европи), у виду стилова (условно названих) СЕЦЕСИЈЕ у Њемачкој и ЈУТЕНДСТИЛА у Аустрији, као зачетника каснијег нијесања на функционализам и конструктивизам у архитектури, односно зачетника стварања импресионизма, кубизма и осталих ликовних праваца у сликарству, као и порива развоја индустријског дизајна.

Сецесија (више архитектура) и Јутендстил (више ентеријера) покушавају поново саставити изгубљену цјеловитост функције и форме, што резултира необичним облицима, мирнијим шлохама (без алузија на историјске стилове) коришћењем апстрактне, оријенталне или биљне орнаментике, те коришћењем спектра необичних боја (хладни и сиви тонови на зградама).

У градовима XIX вијека дешавају се драстичне промјене изазване наглом индустријализацијом, тј. наглим приливом руралних становника (и породица) који преко ноћи постају индустријски радници и насељавају ионако уске просторе наслијебених средњовјековних градова, и то обично у близини индустријских зона, које узимајући концентрацију, елемент рационалности и профита, крајем XIX и почетком XX вијека, доводе град на границу колапса у погледу услова живота и рада.

Сигурно да такав град, пун чађи и дима, гужви и криминала тотално одудара од вјештачки накићених архитектонских фасада антике, готике или барока.

Овај кошмар на ниноу града покушала је да разријешити АТИНСКА ПОВЕЉА, тек 1933. године, чија је неспретна примјена до данас изазвала развој тотално „функционалистичког“ града, тј. стриктно зонирање („градови-спаваонице“), односно праву пошлаву „небодеризма“ којој и најмањи градови нијесу одољели, па тако ни Херцег-Нови, ни Игало.

Простор Југославије се одувијек налазио у зони укрштања утицаја култура Запада и Истока, дајући увијек и свој лични печат, па тако и у архитектонским концептима.

Међутим, утицај историцизма (поготово што је романтизам у књижевности и музици био важан фактор идеја националних ослобођења потлачених народа) био је толико јак да га налазимо и у просторима јужног Јадрана, па тако и Боке Которске у специфичним комбинацијама са традиционалним облицима „капетанске“ и „бокешке“ куће.

Зграде у већим градским насељима биле су под јаким утицајем ренесансе и барока, што се наставило и у XIX вијеку али методом историцизма. Примјена еклектицизма се одвија чак и у периоду између два рата.

Познатији објекти у стилу историцизма у Херцег-Новом су: бивши хотел Бока — неокласицизам и барок, Сахат кула — неоготика, Историјски архив — неоготика, Нова галерија — неоренесанса, Завичајни музеј — необарок, итд.

Од објеката који би се могли уврстити у ризницу еспесионистичког приступа архитектури, евидентни су: кино „Орјел“ и зграда „Тапавица“ преко пута парка „Бока“.

Некритичка примјена конструктивизма и функционализма, те „солитерска револуција“ је посебна тема и доказ како се из крајности расцјена функције и форме XIX вијека, за само сто година долази до друге крајности, архитектонска форма је постала форма саме функције а не архитектонског објекта.

ОСНОВНЕ ИДЕЈЕ И КОНЦЕПЦИЈА ИЗГРАДЊЕ ПАНСИОНА

Будимпешта (одакле је крајем XIX вијека дошао власник и градитељ будућег хотела) је била у центру збивања европске културе и умјетности, тако да су др А. Магуаги била позната кретања и размишљања европске интелигенције и по питању архитектонских оријентација.

Дошао је из простора гдје су се у то доба (стицајем материјалних ефектива, јачањем веленосједничке и кашталистичке привреде) подизали љетњиковци и виле у равничарским пољима Панонске низије, по историцистичком рецепту, који се састојао од самог објекта „каштела“ еклектичарских карактеристика и новоподигнутог парка са раритетима флоре из свих крајева свијета, као и са игралиштима, стазама, базенима.

Вјероватно је такву идеју имао и Anton Maguag грађећи одговарајућу локацију која би могла задовољити овакве захтјеве.

Неоспорно је да локација са југоисточне стране Лаловине задовољава овако „пренесену“ визију комплекса с тим што умјесто базена има море, а парк се могао обогатити таквим раритетима који у Панонији због климе нијесу могли опстати.

Простора у Боки, па и читавој Јадранској обали, у то вријеме било је на претек, јер утицаји индустријализације и урбанизације одвијали су се у великим центрима и они се у јачој мјери на овим просторима (Бока) осјећају тек сада — загађењем залива штетним отпадним водама као и великом концентрацијом стамбене изградње (викенд-куће).

Први објекат — породична вила, коју је пројектовао сам власник на мјесту садашњег објекта сам за себе представља веома интересантну форму, међутим, нијесу сачувани документи о архитектури осим једне нејасне фотографије са мора, на основу које се може условно закључити:

— објекат је био веома једноставне форме, без секундарних детаља који би наговијестили историцистички приступ;

— плохе су смирене, отвори правоугаони и без имитација стубова или лукова;

— вила је грађена од камена и обложена малтером;

— кров је био раван, покривен шљунком;

— функционално је имао двије етажне, у приземљу су помоћне просторије (кухиња, оставе) а на спрату је био ходник према сјеверу из кога се улазило у стамбене просторије;

— према мору је била отворена тераса и веранда са великом стакленом површином;

— форма је била кубична и једноставна, тако да је тешко без додатних истраживања процијенити да ли је овакав објекат био завршен, с обзиром да се већ идуће године почео доградјивати по сасвим другој концепцији, или је овакав какав је на снимку био довршен, а идеје за доградњу су се јавиле накнадно.

С обзиром да и са лијеве стране (гледано са мора) има велику стаклену површину веранде, размишљања иду у прилог цијеловитости овог првог објекта, без свјесних претензија касније изградње хотелских капацитета (туризам као привредна грана у свјетским кретањима је био на почетку, ако Thomasa Cooka сматрамо претечом савременог туризма).

Овај први (стамбени) објекат се „утопио“ у будући и то ексцентрично, тј. десно од осовине симетрије садашњег здања.

Ако прихватимо могућност да је тај први објекат био самосталан и цијеловит као породична вила, онда га можемо сврстати у архитектуру реакције на историцизам, тј. у регистар ријетких објеката (свјесне или спонтане) сенесије, ако не чак и елементарног функционализма (чисти кубуси, конструкција, обрада).

До 1905. године израђене су бочне и садашња кула, лијевни дио средишњег дијела, све то у стилу типичног историцизма, тј. имитације „тврђаве на мору“ са свим карактеристикама еклектицизма (мјешавина облика различитих стилова) са најприхватљивијом дефиницијом вида романтицизма.

Тврђава на мору, свјесно грађена са функционалним захтјевима пансиона као форма не може задовољити функцију, што се може видјети и по распореду соба у кулама (нерационалност и недефинисаност, немогућност комуникације и др.).

Изградњом хералдичког облика тврђаве-пансиона „поједен“ је онај први прекубистички објекат који је и функционално прилагођен самом пансиону, пошто је породица изградила још два објекта у позадини, који су својом архитектуром изузетно занимљиви и захтијевају посебну анализу.

Изградњом тврђаве учињен је корак назад, што се тиче архитектуре, и објекат се може сврстати у ред еклектичарског романтицизма са расцјепом функције (пансион, собе, ресторани, комуникације) и форме (куле, бедеми).

Наравно да су рјешења била у корист форме, тј. оријентација соба је била према условима које су давале куле, а ресторан је био у веранди окренут мору и то је био главни простор у читавом објекту.

Очигледни елементи историцистичког приетупа обради објекта су и „слијени“ отвори свуда по фасадама, који су ликовно у равнотежи, али их функционално нема у згради.

Међутим, добијени архитектонски објекат (урађен са мотивом привлачења хотелских гостију — туриста, не само популом, него и обликом) у функцији је туризма као привредне гране, и представља први хотелски капацитет на јужном Јадрану.

Очигледно још један ниво расцјена форме и функције у корист функције (туризам) у оно вријеме.

Да је објекат дефинитивно израђен у сецесији, сигурно би имао далеко бољи третман и својом архитектуром.

Овако је већи значај објекта као споменика туризма у времену кад је доминирала архитектура којој он и припада.

Вриједност укупног склопа: објекат, парк, залеђе, почетак туризма, макро локација, несумњиво дају значај читавом овом простору па и самом објекту као доминантној физичкој дефинисаности.

У функцији туризма је цјеловит архитектонско-урбанистички просторни систем као и уређење парка — по принципима хортикултурног историцизма (смјена партерних и солитерних партија) са посебним квалитетом биљака и дрвећа са разних страна свијета.

Слично поступку је касније подвргнут и хотел Бока у Херцег-Новом. Прво жељезница а касније и Јадранска магистрала, негативно су утицале на ширу просторну компоненту хотелског склопа у данашњем смислу, јер су развојиле гај у залеђу и саму обалу са хотелом, а све у „сјени“ потенцијала Лаловине.

Још једна битна димензија сваког архитектонског система је његов унутрашњи простор.

Власник хотела између два рата Адогјан Магуар, син оснивача, умјетнички образован, уредио је ентеријер зидног платна улазног дијела и неких дијелова источних просторија.

Трагови тих фресака на тамноцрвеној позадини изведени доминантним знатним орнаментима на бази мађарских фолклорних и биљних мотива, више не постоје осим на фотографијама, али гледајући у функцији обраде хотелског ентеријера, овај сегмент се ипак мора довести на линију специфичног јутендстила коме су основни мотиви (као реакција на историцизам) геометријске и биљне стилизације тј. **орнамент**.

Не улазећи у валоризацију сликарских квалитета и значаја (то је задатак историчара умјетности) може се констатовати да је присутност елемената мађарског фолклора у орнаментима ентеријера директна и свјесна надопуна романтицистичке концепције архитектуре тврђаве, док је форма и техника обраде ентеријера директна веза са јутендстилом са почетка вијека, односно архитектуром првобитног објекта, чиме је крут цјеловитости објекта као архитектонског дјела завршен.

Читава ствар је добила и ширу локацијску димензију сенсационистичким елементима у парку које је Адогјан Магуар власторучно израдио (мостић у парку, скулптурални елементи).

Још једно запажање у ликовно-обликовно-амбијенталном домену потврђује просторну логику свега што је досад наведено.

Основни мотив (као симбол локације — хотела — парка) везан је за биљку зеленику (*Phillytea media*), зелену боју, по којој је и мјесто добило име.

Зеленика као симбол акцептирана је у основу визуелног идентитета хотела и туристичке дјелатности од почетка (од 1902. г.) и самим називом: „ПАНСИОН НА ЗЕЛЕНОЈ ПЛАЖИ“ и комплетним пратећим елементима пропаганде (проспекти, сувенири, писма и др.).

Куле су изграђене од црвене опеке и дају контраст зеленој позадини.

Уређење ентеријера у централном дијелу на црвеној подлози дефинише и везу са кулама, односно додаје ентеријерни квантитет равнотежи комплементарних боја: зелене и црвене.

Adorjan Magyar је подигао још једну етажу на крилима објекта поштујући симетричност тврђаве, чиме је хотел добио облик који има и сада.

Међутим, после II свјетског рата долази до реконструкције и адаптације на штету цјеловитог објекта, уклањањем најквалитетнијег простора — веранде и адаптацијом у спаваће собе, те уклањањем мањих пластичних декоративних елемената.

Функција хотела од 1960. године престаје бити комерцијалног карактера и постаје дјечје одмаралиште затвореног типа па се врши адаптација појединих простора у циљу прилагођавања новим захтјевима (капацитет 150 дјеце).

Стање екстеријера самог објекта није претрпјело веће измјене осим уклањања веранде, док је парк изгубио првобитну концепцију односа партерних и виших дијелова.

ПРОСТОРНО-ПЛАНСКА ОРИЈЕНТАЦИЈА

У оквиру урбанистичког усмјеравања и дефинисања намјене извршиће се анализа досадашњих релевантних планова и програма, као основних законски условљених докумената.

Генерални урбанистички план Боче Которске за подручје општине Херцег-Нови, усвојен 1971. године као дио Регионалног плана јужни Јадран, простор хотела и залеђа уопште не третира у функцији туризма.

На том простору усвојена је намјена УРБАНИ ПАРК, која подразумијева отворене зелене просторе, парковски уређене са стазама — шетницама, рекреационим и елементарним спортским садржајима као и дјечјим игралиштима.

Вјероватно је недовољно анализиран значај и потенцијал овог објекта и околиног подручја а прошло је и десетак година од продаје објекта кориснику из Сарајева.

Детаљни урбанистички план Зеленике, усвојен 1974. године третирао је ово подручје у функцији туристичке понуде, дефинишући зону предметног објекта и околине у склопу ширег система са осовином на Лаловици, међутим, без егзактних планерских показатеља у смислу капацитета и осталих услова јер је уређење саме Лаловине пренио на будући план Мељина, који је тек сад у фази израде.

У фази концептирања Основа генералног урбанистичког плана Херцег-Новог који обухвата читаво приобалје, у циљу студиознијег приступа појединим сегментима простора урађена је „Студија развоја туризма и здравственог туризма на приобалном подручју СР Црне Горе“ која је и сепаратно обрадила сваку општину па тако и Херцег-Нови.

Ова студија предлаже равномјернији распоред хотелских капацитета (укупно 9.000 лежаја) до 2000. године и то у зони Херцег-Нови — Зеленика 1.800, а посебно усмјерава капацитет од 800 лежаја комерцијалног туризма на Лаловину.

Разрадом Основа генералног урбанистичког плана дошло се до сазнања да је простор Лаловине и њених обронака (према Мељинама и Зеленици) изванредан потенцијал будућег хотелско-туристичког центра са могућношћу организације око 1.400 лежаја (према Мељинама уз Лаловину — 200, сама Лаловина — 800, Пансион — 200 и нова локација уз море „Дунберовић” — 200).

Са потенцијалом залеђа Лаловине и гаја Пансиона могуће је остварити и изузетно квалитетне садржаје рекреације и спорта не само у функцији туризма него и за становништво.

Локација Лаловине је остала сачувана од непланске индивидуалне изградње иако има изузетно повољан положај у односу на море, инсолацију и саобраћајну инфраструктуру и готово геометријско тежиште херцеговске обале од Игала до Каменица.

Лаловина се налази у конкавном дијелу централне зоне са симетрично постављеним увалама Мељина и Зеленике, те конвексних обала Херцег-Новог на једној страни и Ривијере на другој.

Концепцијска оријентација Основа генералног урбанистичког плана у овој фази је изградња главне аутобуске станице у Мељинама, а путничко-теретне луке и евентуално марине у Зеленици, чиме локација Лаловине добија централни значај у смислу туристичке понуде комерцијалног туризма (изузимајући здравствени).

Физички и функционални ембрион овог будућег великог комплекса је (још од 1902. г.) предметни ПАНСИОН НА ЗЕЛЕНОЈ ПЛАЖИ и представља логичну основу за реализацију оваквог концепта.

Измјене и допуне дијела детаљног урбанистичког плана Зеленике на нивоу предлога разрађује овакву планерску оријентацију у смислу реконструкције и санације самог Пансиона са око 200 лежаја комерцијалног хотелског капацитета, тј. преводње понуде типа одмаралишта у хотел, најмање, „Б” категорије и изградње локације „Дунберовић” функционално везан за Пансион, водећи рачуна да ће и оно бити саставни дио Туристичког центра ЛАЛОВИНА.

План предвиђа реализацију нових 400 лежаја до 1990. године, а Лаловина до 2000. године.

Архитектонски гледано, сам објект у свом данашњем стању морао би се реконструисати и санирати водећи рачуна о слиједућем:

а) Просторно симетрична доградња према парку са атријумима и функционалном реконструкцијом за хотел.

б) Вратити дрвену веранду са средишњим еркером као главну салу будућег хотела.

в) Вратити секундарна обиљежја историцистичко-романтичарске форме „тврђаве“ без обзира што је то „псеудо-стил“ (као нпр. првобитни прави и „слијепи“ отвори, зубци на кулама и др.).

г) Треба наћи архитектонско-обликовано рјешење идентификације и наглашавања форме и простора првобитног објекта до изградње кула, а који је сад инкорпориран у читав комплекс.

д) Наћи рјешење улазног дијела ентеријера сецесионистичко-југендистилском реконструкцијом (према документима оригинала или интерпретацијом на бази основних ликовних елемената оригинала — црвена подлога, златно-бијели орнаменти, фолклорни мотиви) која представља незаобилазни дио гаранције јединства архитектонског здања.

е) Парк ријешити у смислу реконструкције стања између два рата и повезивањем са зеленом зоном око будућег сегмента „Дунђеровић“ са којим мора сачињавати цјелину вишег реда.

е) Генерални концепт просторног развоја подразумијева пролаз трасе шеталишта кроз Зеленику са сјеверне стране самог објекта Пансиона те парк представља тачку споштаног заустављања и одмора, те их треба планирати и пројектовати као комплементарне а не међусобно антагонистичке функције.

ж) Плажу испред ових првих капацитета уредити у смислу пјешчане и шљунковите плаже, одговарајућим грађевинским захватима, која ће се надовезати на будуће плаже испод Лаловине (са интересантним геолошким пресецима у залеђу).

з) Посебну важњу треба посветити визуелном идентитету овог комплекса наглашавањем појмова „зеленика“ — зелено — плажа као на примјер: „Хотел на зеленој плажи“ или слично.

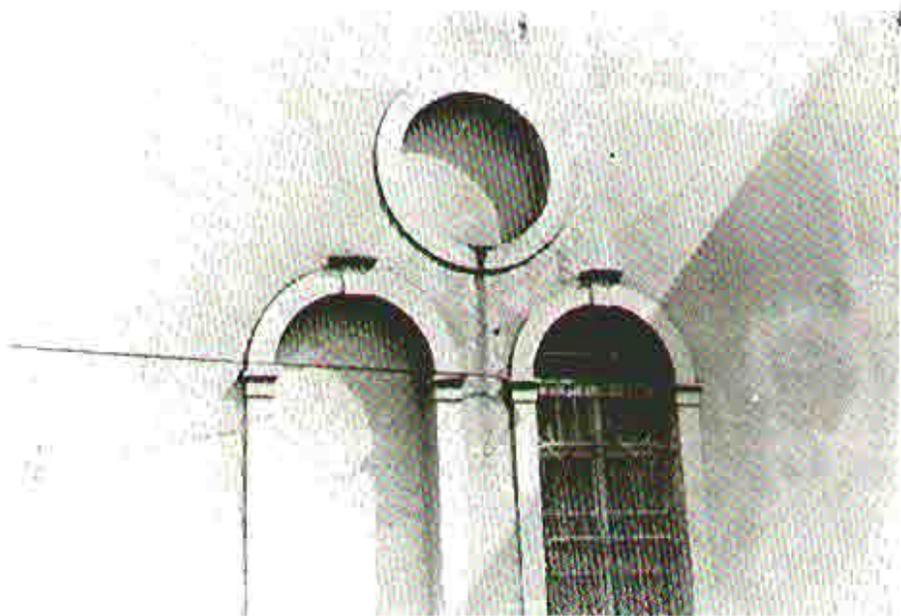
ј) Посебан је изазов пројектовање доградње према парку у архитектонско-обликовном смислу, а нарочито повезивање будуће структурс сегмента „Дунђеровић“ (као одређених локација, иначе мора ући у оквир „Зелене плаже“).

ј) Све ово подразумијева (салашњи објекат, парк и шира локација) стављање под заштиту одређеног степена која би се као обавеза уградила у одговарајуће просторне планове.

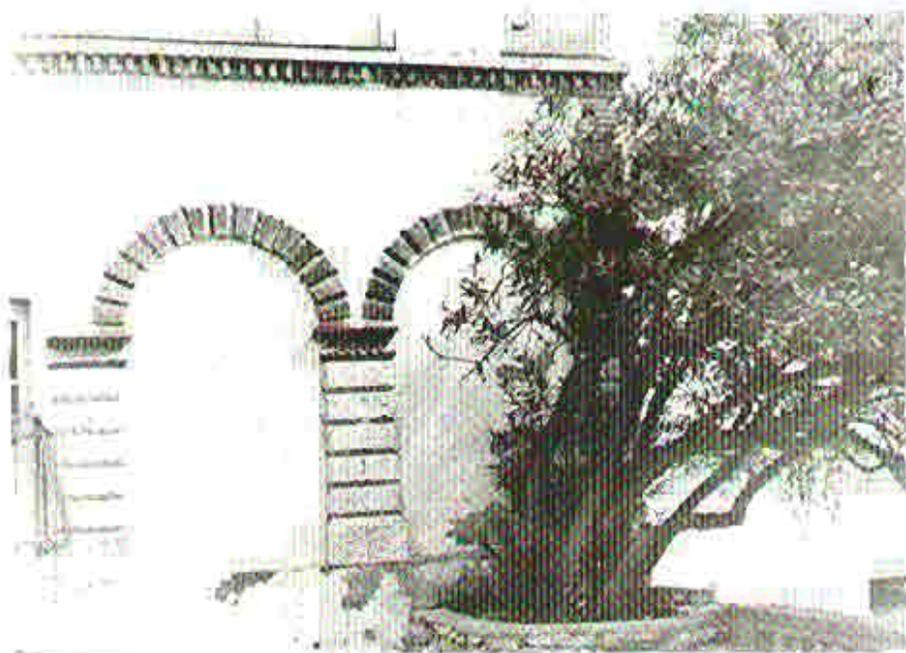
Колико ће од овога бити плански прихваћено и физички реализовано остаје да се види, али неопходно је ангажовање друштвено-политичке заједнице, просторних планера, туристичких радника и институција заштите културно-историјских споменика, како би се овај значајни локалитет прошлости и будућности туризма истражио.

„Пансион на Зеленој плажи“ из 1905. године, као одмаралиште 1986. године. Примјер историцистичког романтизма.

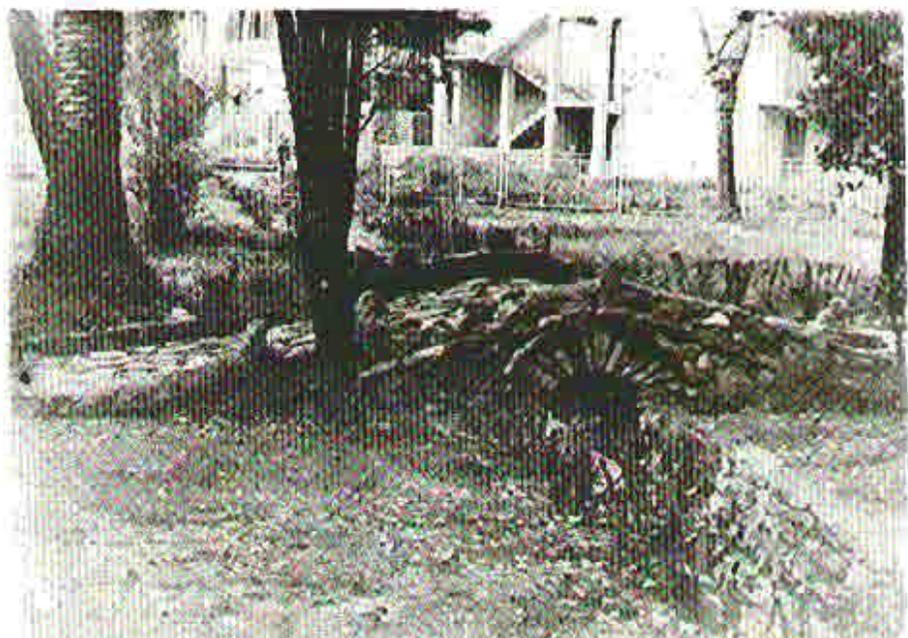
Манир еклектицизма у архитектури: „Слијести“ отвори на фасадама.

Расшјепи форме и функције архитектонског објекта, типичан за историцизам XIX вијека.

Равнотежа и веза са раздјелицом вијекова ентеријером романтичног јуџендстилa.

Јединство ентеријера и екстеријера скульптуралним декоративним
примјерима сецесије у парку.

ЛИТЕРАТУРА

- Умјетност у слици, Европа од класицизма до савремених стремљења,
„Отокар Кершовани“, Ријека, 1979. г.
- Добровић, Н.: Савремена архитектура I, „Грађевинска књига“, Београд,
1965. г.
- Navas, R.: Dalmacija, „Divald Károly, műtészeti nék kiadása“, Budapest,
1905. g.
- Magyar, Z.: Hotel „Plaza“ Zelenika od 1902. do 1960. godine, „Бокa“, 6—7,
зборник радова из науке, културе и умјетности, СИЗ науке и кул-
туре Херцег-Нови, Херцег-Нови, 1975. г.

S u m m a r y

ARCHITECTURAL-HISTORIC ANALYSIS OF THE «PANSION NA ZELENOJ PLAŽI» AT ZELENİKA

Caba MAGYAR
Marin ĐURASIN

The «Pansion na zelenoj plaži» (Pansion at the green beach) at Zelenika, as a tourist facility, was established by Dr Anton Magyar of Hungarian origin, in 1902 and was the first complex of the kind on the southern Adriatic Coast.

After the golden period of economic and cultural flourishing of the Bay of Kotor during the 17th and 18th centuries, in the 19th century there was a rapid decay of naval economy which had been the only source of the well-being of the people in the Bay.

The owner of the «Pansion» noticed the first feasibilities of the tourist offer in the function of the economic development and by 1905 he had enlarged the capacity of his facility to about 50 beds and 5 apartments with organized tourist programme (accommodation, meals, beach, excursions etc.).

The original architectural nucleus (family country house on the beach) had some elements of Secession and even Pre-Cubism in architectural orientation, as a reaction to the historic eclecticism of the Europe of the time.

The request to accept always more quests gave the impulse to the construction of the annex and «incorporation» of the architectural «embryo» into a complex which gave way to out-of-date epoch and finally became a heraldic example of historic romanticism by imitating symmetric spatial shape of a «fortress on the shore» with the emphasised idea of tourist attraction of the time.

Between the two Wars the heir Adorjan Magyar continued the hotel trade and enriched the entrance part of the interior with frescos in Jugendstil — romantic way based on Hungarian folk motifs in ornamental technique on a red background complementary to the green main trail.

By sculptural arrangement of the already grown park, the architectural-visual identity got its final form and definition of the exterior — object — interior system.

After World War II and an attempt to revive tourist trade, the tourism of this region was seriously harmed in 1960, at the beginning of the tourist boom, when the facility was turned into a children resort of closed type and suffered inappropriate rebuilding.

The facility and the surrounding area are planned to be included in the future tourist centre «Lalovina» of about 1,500 beds in commercial tourism and will be reconstructed with due attention to the architectural-historic features both of the function and inherited architectural form.

BIBLIOGRAFIJA KULTURNO-ISTORIJSKIH SPOMENIKA BOKE KOTORSKE

Rad na sistematskoj bibliografiji ne samo kulturno-istorijskih spomenika, već i čitavog istorijskog i kulturnog nasljeđa Boke, nije do danas studiozno rađen. Istina, pojedina istorijsko-umjetnička djela donosila su na zadnjim stranicama izvore na koje su se pozivali u tekstovima, te nas tako navodili na misao, da pregnemo i da jednog dana otpočnemo sa radom na cjelokupnoj bibliografiji Boke i Bokelja tj. svega onoga što god se pisalo o Boki i što su pisali Bokelji, ma gdje se oni nalazili.

Šezdesetih do sedamdesetih godina Tatjana Mikic-Berberović, bivši službenik HercegNovskog arhiva, vrlo stručno i savjesno je izradila bibliografiju arhivske biblioteke i to samo za one autorske jedinice koje govore o Boki i Crnoj Gori.

Centralna biblioteka »Durđe Crnojević« na Cetinju od prije desetak godina izdaje svoj »Bibliografski vjesnik« u kome su obrađene i neke jedinice iz našega kraja.

Početke bibliografije trebalo bi tražiti tamo gdje počinju prvi pisani spomenici, a to bi nas daleko odvelo. Moramo početi od XIII vijeka kada se pojavljuju i prvi pisani spomenici kod nas na našem jeziku. U obzir bi došla Prevlaka, koja je bila rasadnik glagoljice i cirilice u Boki. Tu je u XIII vijeku nastala i »Ilovička krmčija« o kojoj je pisano u edicijama JAZU i SANU, te mnogim istorijskim institutima. Zatim Kotor, Perast, Savina i Novi gdje od ovoga doba postoje pisani spomenici.

U biografijama: Prvovjenčanoga, Domentijana, Teodosija, Danila i ostalih ima pomena o Kotoru, Prevlaci, Dračevici i Boki. U mnogim hrisovuljama i crkvenim knjigama govori se o pojedinim kulturno-istorijskim spomenicima, njihovim osnivačima, neimarima i ktitorima.

Od zauzimanja Kotora od strane Mlečana 1420. god., a pogotovo od okupacije Novoga od Turaka 1482. god. Boka, Kotor, Novi i njihovi istorijsko-kulturni spomenici, položaj i fortifikacija spominju se u mnogim putopisima Mlečana, koji putuju iz grada Sv. Marka na istok. Tako 1539. god. Giuseppe Valentinelli u svojoj knjizi »Raporti della Republica Veneta« govori o obalama i položaju Boke. Zatim, 1545. god. putopisac Benedetti govori o Turcima u Novom itd. što ćemo vidjeti iz naprijed citiranih jedinica:

1533. god.

Giuseppe Valentinelli: Raporti della Republica veneta con Slavi Meridionali bravi et tratti dai Diarii manoscritti di Marin Sanudo 1496—1533.

1545. god.

Ramberti Benedetto: Delle cose dei Turci, Venezia 1539. (sastavni dio putopisa: Viaggi fatti da Venetia alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli), Venetia 1545.

1549. god.

Paschale [Paskvalić] Lodovico [Ljudevit]: Rime volgari di M. Lodovico Paschale da Catharo Dalmatino. Non piu data in luce. In Venezia appresso Stefano e Battista Cognati al segno de S. Moise. Con gratia et Privilegio MDXLIX.

1595. god.

Ivan Bolica [Bona de Bolizis]: Descriptio Ascriviensis urbis. [Kao dodatak djelu Serafina Razzi »La storia di Raugia«], Luca 1595.

XVII vijek

Francesco Bolizza: Descriptione del Montenegro, Scutari, Antivari e Dulcigno con le loro adiaceuze [rukopis XVII vijeka u biblioteci Paravia u Zadru].

Marino Bolica: Relatione et descriptione del sangiacato di Scutari [rukopis XVII vijeka u biblioteci »Marciana« u Mlecima].

1601. god.

Mauro Orbini: Il regno degli Slavi, Pesaro 1601.

1606. god.

Rosacio Giuseppe: Viaggio da Venetia e Constantinopoli per Mare, e per Terra, e insieme quello di Terra Santa. Da Giuseppe Rosacio con brevità descrito.

In Venetia, apresso Giacomo Franco 1606. [Na 22 str. govori se o Herceg-Novom gdje je i nacrtana gravira toga grada].

1616. god.

... Statuta civitatis Cathari — Venetiis MDCXVI.

1645. god.

Krsto Ivanović: Anali di Budva (rukopis iz 1645. god. čuva se u arhivu Kotor).

1660. god.

Andrija Zmajević: Svađa Lazarevih kćeri, dijaloška pjesma (oko 1660).

Andrija Zmajević: Brankovica i Miloševica. Epsko-dramski tekst u stilu oratorijuma [oba teksta nalaze se u rukopisnoj zbirci koja se čuva u Nadžupskom uredu u Perastu].

1671. god.

Girolamo Brusoni: Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi, Venetia 1671.

1675. god.

Andrija Zmajević: Država sveta slavna i kreposna carkovnoga lijetopisa [rukopis u Arheološkom muzeju u Splitu] 1675. god.

1678. god.

Span Jacob: Voyage d' Italie et du Levant aux années 1675. et 1676, Lyon 1678.

1682. god.

Sarpio Paolo: Historia des Uscoques, Paris 1682, str. 385; 17 x 10 [spominje se Kotor i Herceg-Novi].

1688. god.

Vicencio Colonelli: Disegno topografico del canale di Cattaro, Venezia 1688.

1689. god.

George Wheller: Voyage de Dalmatie, de Grece et du Levant [traduit de l' anglais] a Anvers 1689.

1693. god.

Balović Julije: Pratichae scrivaneschae di me Giulio Balovich Perastino-Venetia MDCXCIII. [Nalazi se u Naučnoj biblioteci u Splitu].

1698. god.

Marko Martinović: Giustissima relatione dell' assedio, acquisto di Castel Nuovo 1687, Venezia 1698 »Conte di Combur«.

1703. god.

Paolo Paruta: Historia Venetiana, Venezia 1703.

1705. god.

G. Garzoni: Historia della Republica di Venezia in tempo della sacra Lega, Venezia 1705.

1712. god.

Krsto Mazanović: Zviet od kriposti prikoristan diecizi i svakomu vjernomu karstianinu koiga usbudde setitti cesto, V. Bnci MDCCXII.

1716. god.

Anton Zambella: Topografska karta Boke Kotorske, Mleci 1716 [u kući Vickovića u Perastu].

1718. god.

Mihaele Bombardī: Topographia Magni Regni Hungariae, Vienne 1718. [Opis Budve i Herceg-Novoga].

1727. god.

Andrija Zmajević: Pjesma od pakla, u Mlecih 1727.

1750. god.

Andrija Balović: Annali di Perasto [oko 1750 rukopisa u kući Vickovića u Perastu].

Julije Balović: Hronika Peraška [XVII vijek], rukopis u Nadžupskom uredu u Perastu.

1754. god.

Flaninio Cornelio: Catarus, Dalmatiae Civitas — Pataviis, Tipis Seminarii MDCCLIX.

Vasilije Petrović: Istorija o Crnoj Gori, Moskva 1754. god.

1757. god.

Ivan Antun Nenadić: Šambek saktarisan Božjom desnicom [pjesma], Mleci 1757.

Ivan Antun Nenadić: U pofalu braće Ivanovića, Mleci 1757. god.

Ivan Antun Nenadić: Put od Križa, Mleci 1757. god.

1768. god.

Nenedich Ivan A.: Nauk Kerstjanski za korist države od Kotora, u Mlezich MDCCLXVIII.

1772. god.

Marino Vrachien: Coltivazione delle viti nel teorritorio detto delle Bocche di Cattaro, Mleci 1772.

1773. god.

Zanović Stjepan [1751—1786]: La Didone, drammatica del conte Stefano Zannovich undecima edizione, Torino 1773.

1774. god.

Alberto Fortis: Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774 [dvije sveske].

1775. god.

Smekja Tripo [1725—1812]: Skenderbeg, tragedija. Original na italijanskom jeziku. 1775 [rukopis se nalazi u Perastu].

Matović Josip — Dobročanin: Katehizam Rimski, po naredbi Sv. Sabora Padovanskoga... iz latinskoga na slovenski jezik prenio M. J. D., Venezia 1775.

1780. god.

Antonio Cintar: Storia di Malta [podvig Petra Želalića], Malta 1780.

1785. god.

C. T. S. [Conte Trifone Smechia]: Nuova carta topografica delle Bocche di Cattaro del Montenegro e di una parte dell' Albania, Mleci 1785.

1790. god.

Anonim: Statistika pućanstva u Dalmaciji, Zemaljski odbor dalmatinski, Zadar 1790.

1798. god.

Dr Luka Valeri: Memorie sulle Bocche di Cattaro [rukopis iz 1798. god. u Naučnoj biblioteci u Zadru].

1799. god.

Marko Ivanović Moro: Della dedizione delle Bocche di Cattaro, Cattaro 1799 [štampanija Andreola].

1800. god.

Farlati Danijele: Illyrici Sacri. Tomus sextus. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis et Ecclesia Rhiennsis et Catharensis, Venetis 1800.

1802. god.

Jose Lavallo: Voyage pittoresque et historique de l' Istrie et de la Dalmatie, Paris 1802.

Marco Antonio Gregorina [Vescovo di Cattaro]: Vita del B. Grazia, Venezia 1802.

1806. god.

Vladimir Bogdanović-Bronevski: Doživljaji u Dalmaciji, Boki Kotorskoj i Crnoj Gori 1806.

1808. god.

Maximilian de Traux: Statistisch-historisch-militärische Darstellung der Bocche di Cattaro, Köln 1808.

1810. god.

Konstantin Porfirogenet: De administrando imperio, Bon 1810.

1811. god.

Franco M. Appendini: Memorie spettanti ad alcuni nomini illustri di Cattaro, Dubrovnik 1811.

H. F. Rödlich: Skizzen des physiih-moralischen Zustandes Dalmatiens und des Buchten von Cattaro, Berlin 1811.

Balović Vincenzo: Notizie intorno alla miraculosa immagine di Maria Virgine Santissima detta delle Scarpello e del celebre suo centuario, Zara 1811 [II izdanje 1823. god.].

1820. god.

L. C. Vialla de Sommiers: Voyage historique et politique au Montenegro, Paris 1820.

1823. god.

Bassich Dr. Antonio: Notizie della vita e degli scritti di tre illustri Perastini, Ragusa 1825.

1832. god.

Anonim: Nešto o Srbima na moru, Letopis Matice srpske (LMS), Novi Sad, broj 69, str. 1—25.

Antun Bašić: Marco Martinovich da Perasto nelle Bocche di Cattaro, Estratto della Gazzetta di Zara, N° 45, dei settembre 1832.

Pavle Stamatović: Jeronimov Psaltir, LMS, Novi Sad 1832, br. 28, str. 127—130.

1833. god.

Pavle Safarik: Pregled najnovijeg knjižestva Ilirskih Slovena. Preveo Teodor Pavlović, LMS, Novi Sad 1833, br. 34, str. 1—23.

1835. god.

Giovanni Cattalinich: Storia della Dalmazia, Zara 1835.
Simo Milutinović: Istorija Crne Gore, Beograd 1835.

1836. god.

Kalendar: Grlića, kalendar crnogorski za 1836. U Crnoj Gori u Mitropolitskoj knjigopečatnji 1836.

Magazin: Ljubitelj prosveštenija, Srpsko-dalmatinski almanah za ljetu 1836, u Zadru, god. I.

1837. god.

Vuk St. Karadžić: Crna Gora i Boka Kotorska, Beč 1837.

1838. god.

Dimitrije Milaković: Kratko geografičesko statističko opisanje Boke Kotorske, Grlića, kalendar crnogorski za god. 1838, Cetinje 1838.

J. W. Sartori: Viaggio di Sua Maestá Federico Augusto Re di Sassonia, Zara 1838. [Dolazak u Boku i Crnu Goru].

1839. god.

Bibliografija: Knjige u manastiru Savini, SDM za ljetu 1839. Izdao na svijet Todor Petranović. U Zadru. Pečatano u tipografiji braće Batara 1839, str. 134—136.

1840. god.

Luca Giurovich, Patrologia degli uomini illustri di Cattaro, Venezia 1840.

Vuk St. Karadžić: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Beč 1840.

1841. god.

Dr. Bartolomco Biasoletto: Viaggio di S. M. Federico Augusto Re di Sassonia per l' Istria, Dalmazia e Montenegro, Trieste 1841.

1844. god.

U. Raffaelli: Cattedrale di Cattaro, Gazzetta di Zara, br. 39, Zara 1844.

1845. god.

Stjepan Mitrov Ljubiša: Opštinstvo paštrovsko u Okružju bokokotorskom, SDM, Zadar 1845.

G. Valentinelli: Bibliographia della Dalmazia, Zara 1845.

1846. god.

Vuk Vrčević: Manastir Banja u okružju Kotorskom, SDM, Zadar 1846, str. 132—134.

Francesco Carrara: La Dalmazia descritta con 48. tavole, Zara 1846.

1847. god.

A. N. Popov: Putešestvie v Černogorii, St. Petersburg 1847.

1848. god.

Guglielmo Menis: Il Mare Adriatico descritto ed illustrato del dottor Guglielmo Menis, Zara 1848.

1849. god.

Georgije Nikolajević: Okružje kotorsko, SDM, Zadar 1849.
god.

1850. god.

Milorad Medaković: Povjesnica Crne Gore, Zemun 1850.

1851. god.

Vuk Vrčević: Grbaljski zakonik, Pravdonoša, Zadar 1851,
br. 25—37.

1852. god.

Đorđe Đurović: Manastir Savina, SDM, Zadar, za 1852—1853,
str. 113—126.

1854. god.

Auguste de Marmont: Memoires de 1792 a 1814, Paris 1854.
[Prevod Logos, Split 1984. god.]

1855. god.

Đorđe Stratimirović: O prošlosti i neimarstvu Boke Kotorske,
[Prevod Logos, Split 1984. god.]

1856. god.

Gerasim Petranović: Ljetopis pravoslavne crkve u Dalmaciji.
I — Manastir Savina, SDM, za ljetu 1852—1853, Bcč 1856, str.
119—120.

1857. god.

Antonio Bassich: Festa dell'anno centenario secondo della
riportata Vittoria XV maggio 1654 dai Perastini, Trieste 1857.

Ivan Kukuljević: Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju, u
Napulj i Rim, Arkiv za povjesnicu Jugoslavensku, Zagreb 1857, knj.
IV.

1858. god.

Ivan Kukuljević Sakcinski: Slovník umjetnikah Jugoslaven-
skih, Zagreb 1858, knj. I; za 1859, knj. II; za 1860, knj. III.

Franjo Miklošić: Monumenta Serbica, Vindobone 1858.

Medo Pucić: Spomenici Srpski I, II, Beograd 1858.

1859. god.

Petar Tolstoj: Putopis [u reviji «Atene»], Moskva 1859.

1860. god.

Safarik Dr. J.: Srpski spomenici mletačkog arhiva, Acta Archivi Veneti, knj. I, Beograd 1860. Glasnik Srpskog učnog društva [SUD], str. 110. do 211; knj. II, Glasnik SUD, 1881; knj. III, SUD 1862.

1862. god.

Hristofor Lombardić: Životopis osnivačelja školske fundacije u Kastel Novom: I) Jovan Bošković; II) Đorđe Đurović; III) Evrosima ud. Laketić. SDM, Zadar 1862, str. 128—136.

1863. god.

Đorđe Nikolajević: Pisma i svjedočanstva izdana u više puta od Svijetle Republike Mletačke blagorodnoj porodici u Rimu, koja se zvala Metković — drukčije Čelović, SDM, Zadar 1863, str. 22—43.

1864. god.

Sime Ljubić: Ogledalo književne povijesti jugoslavenske. Rijeka 1864, knj. I; 1869, knj. II.

P. J. Safarik: Die Geschichte der südslawischen Literaturen, Prag 1864, III, str. 132—134.

1866. god.

Kostić pop Lazo: Crkva u Nikovčićima, Sv. Uspenija Bogomateri, SDM, Zadar 1863, str. 163—164.

1868. god.

Živojin Žujović: Iz kršnog Primorja [putopis], Srbija, Beograd 1868, br. 80 od 31. VII.

Lazar Tomanović: Zaliv kotorski [putopis], Matica srpska [list], Novi Sad 1868, br. 23—34.

Gedeon Jurišić: Rukopisne knjige u manastiru Savini, SDM, Zadar 1868, knj. 27, str. 165.

1869. god.

Albercht Pacor: Die operationen in der Bocche di Cattaro unter General major Graf Auersperg, Wien 1870.

Stefan Mitrov Ljubiša: Boka Kotorska. Stampano nakladom Dragutina Pretnera, Dubrovnik 1870.

1871. god.

Kačanski Stevan Vladislav: Sa ravnoga mora u vrletnu Crnu Goru [putopis]. Crnogorka, Cetinje 1871/I, br. 1, str. 2; br. 2, str. 5—6; br. 3, str. 9—11.

1872. god.

Vuk Vrčević: Ogranci za istoriju Crne Gore, Dubrovnik 1872, izdanje Pretnera.

Josip Djelčić: La marinezza di Cattaro, Trst 1872.

Srećko Vulović: Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela, Prvi program CK drž. Vel. gimnazije u Kotoru 1872—1973, str. 6—13.

1873. god.

Teodor Mommsen: Corpus inscriptionum latinarum, III, Berlin 1873.

Lazar Tomanović: Bokelji u ratu za oslobođenje Grčke, Zadar 1873, str. 43. [Separat iz SDM].

1875. god.

Nikifor Dučić: Boka i Zeta, Glasnik SUD, Beograd 1875, knj. XLII, str. 153—185.

Srećko Vulović: Književni spomenici u Boki Kotorskoj. Opis starog rukopisa, Narodni list, Zadar 1875, br. 104, str. 2—3.

1876. god.

Simc Ljubić: Monumenta Slavorum meridionallum: Commissiones et relationes venetae, Zagreb 1876, sveska III, Zagreb 1880.

Andrea Sirovich: I martiri della Serbia racconto storico del secolo XIX, Trieste 1876.

1877. god.

Al. Goracuchi: Bocche di Cattaro, Estratto del Buletino delle science naturali, III, 1 pag, Trieste 1877.

Luigi Maschee: Pastrovichio. Manuale del Regno di Dalmazia, Zadar 1877.

1878. god.

☞ Risto Kovačić: Prilozi za povjesnicu Boke Kotorske, sv. I, Dubrovnik 1878, izdanje Drag Pretnera.

Gelcich G.: Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara 1878.

Srećko Vulović: Popis i ocjena bokeljskih spisatelja i njihovih djela, Program C. K. drž. Vel. gimnazije Kotor za 1878—1879; za 1879—1880, Zadar 1879, str. 3—18.

1879. god.

G. Gelcich: Le lettere e le arti alle Bocche di Cattaro, Venezia 1879.

Simo Rutar: Starine Bokokotorske I, Program C. K. drž. Vel. gimnazije u Kotoru 1879. do 1880, str. 3—27; II, 1880/81, str. 3—29.

1880. god.

Eugenio Popović: Le Bocche di Cattaro, Rivista marittima, dicembre 1880.

Č. [anonim]: Erceg Novi u Boki Kotorskoj, njegov postanak i njegova istorija, Slovinac, Dubrovnik 1880 [od 16. IX], br. 18, str. 343—348.

1881. god.

Ivan Kukuljević Sakcinski: Arhiv za povjesnicu Jugoslovensku, knj. I, Zagreb 1881.

1882. god.

Jovan Šarić: Boka Kotorska, srpsko-narodni književni zabavnik, Novi Sad 1882, knj. I; knj. II, Zadar 1883.

1883. god.

Tomo Kv. Popović: Herceg-Novi, uz spomen petstogodišnjice sabrao i složio TKP. Zadar 1883, Pečatnja Iv. Vodicke.

Tomo Kr. Popović: Manastir Savina, Slovinac, Dubrovnik 1883, br. 12, str. 189—192; br. 13, str. 208—209.

Nikifor Dučić: Krnčija Savinska, Šematizam eparhije Bokokotorsko-dubrovačke, Zadar 1883, str. 30—31.

Lazar Tomanović: Manastir Savina, Otadžbina, Beograd 1883, knj. 14, sv. 53, str. 146—151.

1884. god.

Lazar Tomanović: Savinsko srebro, Crnogorka, Cetinje 1884, br. 37, str. 216.

Nikodim Milaš: Savinska Krnčija, Zadar 1884, pečatnja Iv. Vodice.

1885. god.

Franjo Rački: Prilozi za povijest humanizma i renesanse u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj, Rad JAZU, br. 74, Zagreb 1884.

A. Evans: Antiquarian Researches in Illyricum, I—IV, Westminster 1883—1885.

1886. god.

Erber Tulio: Storia della Dalmazia dal 1797, al 1814, Parte I, Zara 1886.

1887. god.

Karl Vrbanić: Geschichte der Bocche di Cattaro mit besonderer Berücksichtigung un beiden Insurrection, Kriege in der Jahren 1869, 1881—1882, Agram 1887.

Thomas Graham Jackson: Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887.

Srećko Vulović: Gospa od Škrpjela, Zadar 1887.

G. Zarbarini: Il centenario di Castelnuovo alle Bocche, Zadar 1887.

Srećko Vulović: Bove d' oro [rukopisno djelo Benediktinca Kotoranina Timoteja Cisille]. Program C. K. drž. V. gimnazije u Kotoru za 1887. do 1888. str. 3—31.

1889. god.

Josip Djelčić: Storia documentata della marinezza Bocchese, Dubrovnik 1889.

Lazar Tomanović: Iz Perasta. Nova Zeta, Cetinje 1889, br. 8, str. 308 do 311.

Dionisije Miković: Manastir Režević u Paštrovićima u Boki Kotorskoj, Bosanska vila, Sarajevo 1889, br. 2 do br. 24.

1890. god.

Mladen Crnogorčević: Arhitektonski fragmenti na Prevlaci, Starinar, Beograd 1890, knj. VII, br. 1, str. 22—29.

Marko Čar: Studi slavi di letteratura ed arte, Zara 1890.

1891. god.

Simo Matavulj: Boka i Bokelji, Novi Sad 1891. Knjižara braće M. Popović.

1892. god.

M. Crnogorčević: Starinske grobnice na Prevlaci, *Starinar* IX/2, Beograd 1892, str. 55—56.

Mladen Crnogorčević: Crkva sv. Srđa i Vakha na Podima, *Sematizam* Bok.-dub. eparhije, Zadar 1892, str. 38—40.

Marko Dragović: Građa za istoriju grada Risna, *Glasnik SUD*, Beograd 1892, knj. 72, str. 342—360.

Hristifor Lombardić: Natpisi, *Sematizam*, Zadar 1892, str. 46.

1893. god.

Mladen Crnogorčević: Miholski zbor u Boki Kotorskoj, *Starinar* X, Beograd 1893, knj. 1 i 2, str. 1—73 [separat].

Paul Pisani: *La Dalmatie de 1797 a 1815*, Paris 1893.

1894. god.

Mladen Crnogorčević, Sušcepan, *Sematizam*, Zadar 1894, str. 40—42.

Dr. M. Šrepel: Ivan Bolica Kotoranin, latinski pjesnik, *Rad JAZU*, knj. 118, Zagreb 1894, str. 116—136.

1895. god.

Mladen Crnogorčević: Natpisi i zapisi manastira Savine, *Sematizam*, Zadar 1895.

Đorđe Stratimirović: O prošlosti i nelmarstvu Boke Kotorske, *Spomenik SAN*, XXVIII, Beograd 1895.

Mladen Crnogorčević: Zaselak i ostrvo Zanjica Lušičkog poluostrva, *Prosvjeta*, Cetinje, knj. 6, 1895, sveska V, str. 264—269.

Mladen Crnogorčević: Manastiri paštrovski u Boki Kotorskoj, *Starinar* XII, Beograd 1895, knj. 1 do 4, str. 62—96.

1896. god.

Marko Dragović: Prilozi za istoriju Boke Kotorske, *Spomenik SAN*, Beograd 1896, knj. XXX, str. 25—36.

Mladen Crnogorčević: Starinska crkva sv. Luke u Krtolima i njena okolina, *Srpski magazin*, Novi Sad 1896, str. 97—102.

Mladen Crnogorčević: Manastir Gradišta u Paštrovićima, *Sematizam*, Zadar 1896, str. 41—47.

1897. god.

Mladen Crnogorčević: Manastir Režević u Paštrovićima, *Sematizam*, Zadar 1897, str. 38—44.

1898. god.

H. Richly: Archäologische Funde aus der Bocche di Cattaro. Mitteilung der k. und k. Central-Kommission XXIV/3, Wien 1898, p. 147—151.

F. Visković: Storia di Perasto, Trst 1898.

Mladen Crnogorčević: Crkve u Luštici, Prosvjeta, Cetinje, IX, 1898, sv. I, str. 39—44; sv. II, str. 126—133; sv. III, str. 242—244; sv. IV, str. 291—293; sv. V, str. 347—349.

1899. god.

Mladen Crnogorčević: Manastir Banja, Kalendar »Dubrovnik« III, Dubrovnik 1899, str. 95—100.

Niko Bar. Đonović: Dopisi [Ercegnovi i Sutorina], Vijesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1899, sv. 2, str. 55.

1900. god.

K. Ševgić: Un frammento di affresco nell'abside della chiesa Cattedrale di Cattaro, Bulletino di archeologia e storia Dalmatia XXII, 1900, p. 241244.

Nic. Bar. Gionovich: Fascicolo primo per la storia di Castelnuovo. Iscrizione del dominio veneto di Castelnuovo di Cattaro, Trento 1900.

1901. god.

Mladen Crnogorčević: Manastir Savina u Boki Kotorskoj, Beograd 1901, Starinar [zasebno].

Mladen Crnogorčević: Crkve i manastiri u Općini budvanskoj, Zadar 1901, god. SDM [separat].

1902. god.

Mladen Crnogorčević: Ruski spomenici u Boki Kotorskoj, Srđ, Dubrovnik 1902, br. 3, str. 120—122.

Niko Bar. Đonović: Castelnuovo [na njemačkom], Graz 1902

1903. god.

Franjo Bulić: Ritrovamenti antichi Otok presso Krtole, Bulletino di archeologia e storia Dalmata XXVI, Zara 1903.

Nikanor Ružičić: Paštrovići, Crnice o narodu i starinama. Iz putničkih bilježaka ep. Nikanora Ružičića, Kolo, književni i naučni list, Beograd 1903 [16. I], sv. 2, str. 106—110.

1904. god.

Ivan Trnski: Mač Zmaj Despota Vuka u Peraštana, Zadar 1904, str. 11 [zasebno].

1905. god.

Niković Dionisije i Antonie Vučetić: Paštovići, Srđ, Dubrovnik 1905, br. 11—12, str. 487—495; 1906, br. 6, str. 231—239; br. 13, str. 630—635.

1906. god.

Dionisije Miković: Bokelji za oslobođenje Srbije pod Karađorđem 1804. god., Srbobran, Zagreb 1906, str. 117—120.

Niko B. Đonović: Sutorina, povijesničke crtice, Mostar 1906, Hrvatska dionička tiskara.

1907. god.

Sava Nakićenović: Starine [leturgijar štampan u Veneciji, nalazi se u Zljbima], Sematizam, Dubrovnik 1907, str. 49—50.

1909. god.

Tomo Krstov Popović: Manastir Savina, Istorijske crtice, Herceg-Noví 1909. Izdanje knjižare Jova Sekulića u Herceg-Novom.

Petar Kolendić: Prva štamparija u Kotoru, »Dubrovnik«, Dubrovnik 1909, god. XVIII.

1910. god.

Marko Car: Naše Primorje. Slike i utisci s Jadrana, Dubrovnik 1910, Matica srpska, str. 131—133.

1911. god.

Franco Marija Apendini: Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro, Dubrovnik 1911.

Ivan Strohal: Statuti primorskih gradova i općina, JAZU, Zagreb 1911.

Petar Rafajlović: Rotec [ROTECIUM], Boka [kalendar], Kotor 1911, str. 21—23.

1913. god.

Sava Nakićenović: Boka, naselja srpskih zemalja, Beograd 1913, SAN, knj. IX.

Niko Luković: Spomen, crta prigodom osvećenja novog župskog hrama u Prčanju, Kotor 1913 [izdanje odbora].

1914. god.

Jovan Tomić: Izvještaj kotorskog providura Erica o mletačkom zauzeću u mletačkoj Albaniji, Crnoj Gori, Brdima, Hercegovini . . ., Spomenik SAN, Beograd 1914, str. 69—82.

1915. god.

Podgorski: »Majka Božja od Milosrđa« na Otoku u Boki Kotorskoj, kalendar Srca Isusova i Marijina, Zagreb 1915, str. 89—92.

1916. god.

Tadija Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, JAZU, Zagreb 1904, do 1916.

Antun Milošević: Opis arhiva Dalmatinskog namjesništva u Zadru, VZA, Zagreb 1916, sv. I do IV.

1919. god.

C. Praschniker — A. Schober: Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien 1919.

Gabriel Millet: L'ancien art serbe, Paris 1919.

Vladislav Petković: L'art dalmate du Moyen age, Paris 1919.

1920. god.

Petar Šerović: Crkva Riza Bogorodice u Bijeloj, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1920, knj. 32, br. 3 i 4.

Antonio Baldacci: I diritti del Montenegro: L'Erzegovina e le Bocche di Cattaro, Roma 1920.

1921. god.

Dr Nikola Čorić: Grad Kotor do 1420. [S osobitim obzirom na Bosansku prošlost (1385. do 1420)]. Tisak Kr. Zem. kaznionice u Staroj Gradiški.

Petar Šerović: O pomorstvu Boke Kotorske, Zastava, Novi Sad 1921, br. 278 od 6. XII; br. 279 od 7. XII i br. 280 od 8. XII.

1922. god.

Miloje Vasić: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX veka, Crkve, Beograd 1922.

Gregor Čermošnik: Kotorski dukali i druge listine, Glasnik Zem. muz. Sarajevo, 1921—1922, br. 33 do 34, str. 115—196.

Vicko Matov Tripković: Podnopoljski, Crnice o Boki Kotorskoj, Herceg-Novi 1922, knjižara J. Sekulovića, str. 107.

1923. god.

Petar Šerović: Crkva Sv. Trifuna u Kotoru, Zastava, Novi Sad 1923, br. 153; 154.

Mita Kostić: Stevan Štiljanović, Glas SAN, br. CX, drugi razred 62, Beograd 1923.

1924. god.

Tomo Krstov Popović: Herceg-Novi, istorijske bilješke, «Orjen», Herceg-Novi 1924.

Pavao Butorac: Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, Split 1924, str. 134.

Srećko Vulović: Gospa od Škrpjela, Narodna starina, Zagreb 1924, sv. 8.

1925. god.

Petar Šerović: Boka Kotorska, istorijska studija, Jadranska straža, Split 1925, br. 1, 2, 3, 4, 5.

F. Jurčić: Glavni oltar u franjevačkoj crkvi sv. Klare u Kotoru, Bulićev zbornik, Zagreb, 1925.

1926. god.

Pavao Butorac: Gospa od Škrpjela, Sarajevo 1926.

1927. god.

P. Butorac: Boka Kotorska od najstarijeg vremena do Nemanjića, Vjesnik za arheologiju i istoriju dalmatinsku, 49, 1926—27.

1928. god.

Pavao Butorac: Opatija Sv. Julija kod Perasta, Zagreb 1928, str. 94.

Miloš Crnjanski: Boka Kotorska [putopis], Almanah Jadranske straže, Beograd 1928.

1930. god.

Ivo Stjepčević: Prevlaka, Zagreb 1930.

Boško Strika: Dalmatinski manastiri, Zagreb 1930.

Vladimir Čorović: Grčki slikari u Kotoru XIV veka, Starinar, Beograd 1930, knj. 5, ser. IX.

1931. god.

Dušan Vuksan: Rimski mozaik u Risnu, Almanah Sematizam Zet. banovine, Sarajevo 1931.

Niko Luković: Zvijezda mora, Kotor 1931.

Aleksandar Solovjev: Grbaljska župa i Grbaljski statut, Godišnjica Nikole Čupića, Beograd 1931, knj. XL.

Franjo Alfirević: Boka, putopis, Srpski književni glasnik, Nova serija, knj. 32, Beograd 1931, str. 425—432.

1932. god.

Aleksandar Solovjev: Svetosavski nomokanon i njegovi novi prepisi, Bratstvo, Beograd 1932, str. 26.

D. Vuksan, Les mosaïques romaines de Risan, Albanie. IV, 1932, p. 77—99.

1933. god.

Ljubo Karaman: Umjetnost u Dalmaciji u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1933.

Lj. Karaman: Umjetnost u Dalmaciji, XV i XVI vijek, Zagreb 1933.

Gracija Ivanović: Značenje zaboravljenih stranica, Glas Boke, Kotor 1933, br. 35.

Pavao Butorac: Ponutrica svetišta Gospe od Skrpjela s osobitim obzirom na djela Kokoljina, Glas Boke, Kotor 1933, str. 1. i 2.

Alfred Rossi: Dvije riječi putniku o flori Bokokotorskog zaliva, Glas Boke, Kotor 1933, br. 23—24.

1934. god.

Anton St. Dabinović: Kotor pod Mletačkom Republikom [1420. i 1797], Zagreb 1934.

Đorđe Mazalić: Maksim Tujković, ikonopisac i rezbar, Glasnik Zem. muz. Sarajevo 1834, str. 119—144; 1935, str. 54?, 1936, str. 64—65.

Gracija Ivanović: Dobrota i njene znamenitosti [Kotor i Boka Kotorska], Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, str. 133—142.

Niko Luković: Kotor u doba humanizma i renesanse, Kotor 1934.

Ivo Stjepčević: Katedrala sv. Tripuna, Zagreb 1934.

1935. god.

Petar Šerović: Manastir Praskvica, izdanje Narodnog univerziteta Boke Kotorske [NUBK], Kotor 1935 [separat].

Ignjatije Zloković: Turizam u Boki Kotorskoj, Glasnik NUBK, Kotor 1935—1936, str. 3—9; br. 4—6, str. 15—16.

1936. god.

Ivo Stjepčević: Vođa po Kotoru s važnijim spomenicima u Boki, Bokeljska štamparija, Kotor 1936.

Niko Luković: Prčanj, historijsko-estetski prikaz, izdanje NUBK, Kotor 1936.

1937. god.

Petar D. Šerović: Stari zapisi i natpisi I—III, Glasnik Narodnog univerziteta BK za 1937, 1—3, str. 48—49; za 1938, 1—4, str. 39.

Anton Milošević: Herceg-Novī u Boki Kotorskoj, Glasnik NUBK, br. 1—2, str. 8—15, god. 4, Kotor 1937.

Maksim Zloković: Bijela, estetsko-istorijski prikaz, izdanje NUBK, Kotor 1937.

Antun Dabinović: Kotor u II skadarskom ratu [1419—1423], Zagreb 1937, Rad JAZU, br. 251.

1938. god.

Đurđe Bošković: Izveštaj o ispitivanjima srednjovjekovnih spomenika na Južnom primorju, Spomenik SAN, LXXXVIII, Beograd 1938, br. 136.

Pavao Butorac: Boka Kotorska nakon pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa [1797—1815], Rad JAZU, knj. 2—3, Zagreb 1938.

Đurđe Bošković: Izveštaj o ispitivanju srednjovekovnih spomenika na južnom Jadranu, Spomenik SAN, LXXXVIII, Beograd 1938.

Đoko Mazalić: O slikaru Rafailu Dimitrijeviću, Novi istočnik I, Sarajevo 1938, str. 187—202.

Aleksandar Solovjev: Knjiga privilegija Grbaljske župe 1647—1767. sa Dušanovim zakonikom, Spomenik SAN. Drugi razred 68, Beograd 1938, knj. 77, LXXVII, str. 21—80.

1939. god.

Lj. Petrović: Nekropola u Budvi, Umjetnički pregled, Beograd 1939.

1940. god.

Petar Šerović: Crkva sv. Nedjelje u Iošici, izdanje NUBK, Kotor 1940.

Antun Milošević: »Plagenti« u Dobroti, Glasnik NUBK, Kotor 1940, br. 1—4, str. 23—26.

Đurđe Bošković: Dve bokeljske crkve, Glasnik NUBK, Kotor 1940, br. 1—4, str. 31—37.

1941. god.

Ivo Stjepčević: Kotor i Grbalj, Split 1941.

Cvito Fisković: Krstionica iz VIII stoljeća u Kotoru, *Alma Mater Croatica* 1941.

1942. god.

Ljubo Karaman: Spomenici VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, *Vijesnik Hrvatskog arheološkog društva* 1941—1942.

1943. god.

Doko Mazalić: Nekoliko starih slika — Madona Todora Vukovića, slikara iz Maina, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja*, Sarajevo 1943, br. LIIII, str. 214—221.

1944. god.

Grga Novak: *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944.

1945. god.

Niko Martinović: Razvitak štampe i stamparstva u Crnoj Gori 1493—1945, Beograd 1945.

1947. god.

Ilija Sindik: Gdje se nalazio Akruvium?, *Glasnik geografskog društva*, Beograd 1947.

1948. god.

Cvito Fisković: Naši primorski umjetnici od 9. do 19. stoljeća, Zagreb 1948, *Hrvatsko kolo* I, br. 2.

Antun Milošević: Prilog povijesti admirala Mata Zmajevića, *Starine JAZU*, Zagreb 1948, br. 41, str. 101—110.

1950. god.

Vladimir R. Petković: Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda, Beograd 1950.

Gregor Čermošnik: Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo 1949—1950, str. 113—140.

Ignjatije Zloković: Pomorske škole u Boki Kotorskoj, *Pomorstvo*, Split 1950, br. 1, str. 80—82.

1951. god.

Niko Luković: Boka Kotorska, Narodna knjiga, Cetinje 1951.
Antun Majer: Monumenta catarensia, Zagreb 1951, JAZU,
Vol. I.

Jovanka Stojanović-Maksimović: O srednjovekovnoj skulpturi
na Crnogorskom primorju, Istorijski glasnik 3—4, Beograd 1951,
str. 80—86.

Lazar Mirković: Fragment kivorija u crkvi svetog Tripuna,
Starinar SAN II, Beograd 1951, str. 277—280.

Vladimir Mošin: Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva
prema zagrebačkom rukopisu, Starine JAZU, XLIII, Zagreb 1951.

Miraš Kićović: Srpska drama i pozorište u XVIII veku, Glas-
nik SAN, knj. I, sv. 3, Beograd 1951, str. 337—610 [O Kotorskom
pozorištu].

Ilija Sindik: Komunalno uređenje Kotora od druge polovine
XII do početka XV st. [1186. do 1420], Glasnik SAN, knj. I, sv.
3, Beograd 1951.

1952. god.

Lj. Karaman: Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952.

B. Ž. Milojević: Boka Kotorska, Glasnik SAN, knj. XXIII,
sv. 5, Beograd 1952, str. 1—51.

Kruno Prijatelj: Slikar Tripo Kokolja, Rad JAZU, knj. 287,
Zagreb 1952.

Vojislav Korać: Gornja sela na poluostrvu Vrmcu u Boki Ko-
torskoj, Glasnik SAN, Bgd. 1952, knj. IV, sv. 1, str. 203—205.

Branislav Kojić: Seoska arhitektura u Kotorskom zalivu,
Glasnik SAN, 1952, knj. 4, sv. 1, str. 211—226.

Vojislav Korać: Spomenici srednjovjekovne arhitekture u Bo-
ki Kotorskoj, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1952, str. 105—131.

Jorjo Tadić: Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII do
XVI vijeka, knj. 1—2, Beograd 1952.

1953. god.

Petar Šerović: O liku arhiepiskopa Danila u parohijskoj crkvi
u Bijeloj u Boki Kotorskoj, Istorijski zapisi IX, 1953, str. 294—299.

Risto Kovijanić: Kotorski pjesnici — humanisti, Stvaranje,
Cetinje 1953, br. 1—2, str. 51—59.

Dejan Medaković: O retkim pisanim i štampanim knjigama
na području Boke Kotorske, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd
1953, str. 25—35.

Jovan Kovačević: Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke
Kotorske, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 41—46.

Svetozar Radojičić: O slikarstvu u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 53—68.

Cvito Fisković: O umjetničkim spomenicima grada Kotora, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 71—102.

Jovanka Stojanović: O srednjovjekovnoj skulpturi u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 103—112.

Milan Zloković: Građevinska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 131—145.

Vinko Đurović: O konstrukcijama kuća od XVI do kraja XIX veka u Kotorskom zalivu i o njegovim graditeljima, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 147—163.

Stojan Lazarević: Muzički folklor Boke Kotorske, Spomenik SAN, br. CIII, Beograd 1953, str. 235—246.

1954. god.

Kruno Prijatelj: Slike Tripa Kokolje na Braču, Brački zbornik 2, 1954.

I. Stjepčević, R. Kovijanić: Književni rad u Boki u srednjem vijeku, po podacima iz Kotorskog arhiva, Stvaranje, Cetinje 1954, br. IX, sv. 1, str. 64—70.

Slavko Mijušković: Statuta civitatis Cathari, GPMK, Kotor 1954, br. 3.

1955. god.

Cvito Fisković: Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955.

Jovan Kovačević: Etnička i društvena pripadnost ktitora u Duklji i Primorju od kraja VIII do kraja XIII veka, Istorijski glasnik 2, Beograd 1955, str. 117—136.

Dušan Berić, Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1955, str. 269—303.

Lj. Karaman: O slijedu gradnje katedrale u Kotoru, prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split 1955, br. 9, str. 5—16.

Ivan Zdravković: Bujovićeve palata u Perastu i njena restauracija, Anali Historijskog instituta JAZU, IV—V, Dubrovnik 1955—56, str. 355—372.

1956. god.

Petar Šerović: Bijela u Boki Kotorskoj, starine i poreklo stanovništva, Spomenik SAN 2, br. CV, Beograd 1956, str. 179.

Miloš Milošević: Prilozi za istoriju zanata u Kotoru, Istorij-
ski zapisi, Cetinje 1956, knj. III, br. 1—2, str. 78—104.

Kruno Prijatelj: Umjetnost 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji, Za-
greb 1956.

Jovanka Stojanović-Maksimović: Nekoliko priloga istoriji
umetnosti u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN 2, br. CV, Beograd
1956, str. 49—52.

Jovan Kovačević: Na tragu rane književnosti našeg Južnog
primorja i Duklje, Spomenik SAN 2, br. CV, Beograd 1956, str.
93—98.

Vinko Đurović: O zidinama grada Kotora, Spomenik SAN 2,
br. CV, Beograd 1956, str. 119—145.

Vojislav Korać: O monumentalnoj arhitekturi srednjovjekov-
nog Kotora, Spomenik SAN 2, broj CV, Beograd 1956, str. 147—163.

1957. god.

Petar Šerović: Stara topaljska opština u Boki Kotorskoj
1917. do 1797, Istorijški zapisi, Cetinje 1957, knj. 5, br. 1—2, str.
189—210.

Petar Šerović: O genealogiji porodice ikonopisaca Dimitrije-
vića-Rafailovića, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,
XXIII, 3—4, Beograd 1957, str. 255—260.

G. Tomić: Bokokotorska ikonopisna škola XVII—XIX vek,
katalog, Beograd 1957.

Ivan Božić: Selo Bogdašić u srednjem vijeku, Istorijški časopis
SAN, Beograd 1957, br. VII, str. 83—119.

R. Kovijanić — I. Stjepčević: Kulturni život staroga Kotora
[XIV do XVIII vijeka], Istorijški institut, knjiga I i II, Cetinje
1957.

1958. god.

Gojko Subotić: Kraljica Jelena Anžijska, ktitor crkvenih
spomenika u Primorju, Istorijški glasnik, Beograd 1958, br. 1—2,
str. 131—148.

Ignjatije Zloković: Tragom slikara Ivankovića, GPMK, Ko-
tor 1958, knj. 7, str. 297—302.

Jovanka Maksimović-Stojanović: Koterski ciborij XIV veka
i savremena kamena plastika susednih oblasti, Glasnik SAN, Beo-
grad 1958, knj. 10, sveska 4.

1959. god.

Pavle Mijović: Arhivska građa o bokokoterskim ikonopiscima
Hristoforu Rafailoviću i Josifu Katuriću, Prilozi za književnost,
jezik, istoriju i folklor, XXIV, 1—2, Beograd 1958—1959, str. 345—
353.

Maksim Zloković: Brodogradilišta u Boki Kotorskoj, GPMK, Kotor 1959, knj. VIII, str. 71—86.

Ljubinka Kojić: Antimins zografa Rafaila Dimitrijevića, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 5, Beograd 1959, str. 129—136.

Vojislav J. Đurić: Srpska srednjovekovna umetnost i Zapad, Historijski pregled 1, Zagreb 1959, str. 29—41.

Lj. Karaman: O putevima bizantiskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, Starohrvatska prosvjeta 6, Zagreb 1959.

Pavle Vasić: Scultori veneziani nelle Bocche di Cattaro, Arte veneta XIII—XIV, Venezia 1959—1960, str. 120—126.

Relja Katić: Bolnice starog Kotora u vremenu od XIV do XVIII vijeka, Zbornik radova, Institut za medicinska istraživanja, Beograd 1959, SAN LXVI, 7.

J. Kovačević, II. Pušić: Iskopavanje crkve sv. Tome u Kutima kod Herceg-Novoga, Glasnik SAN, Beograd 1959, knj. 11, sv. 4, str. 461—462.

1960. god.

T. Marasović: Regionalni južnojadranski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, Brački zbornik IV, Split 1960, str. 113—138.

Ivo Petricioli: Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960.

Marko Bošković: Na vrelima slobode, Cetinje 1960.

Sima Cirković: Herceg Stefan Vukčić — Kosača i njegovo doba, Glasnik SAN, Beograd 1960.

1961. god.

Slavko Mijušković: O rimskoj cesti kroz Boku Kotorску, zbornik Boka I, Herceg-Novog 1961, str. 33—51.

Vojislav J. Đurić: Ikone iz Jugoslavije, Beograd 1961.

Slavko Mijušković i Risto Kovičanić: Građa za istoriju srpske medicine, Dokumenti Kotorškog arhiva, knj. 1 [XIV i XV vek], Glasnik SAN, knj. 15, Beograd 1961.

Ilija Pušić: Glogovik, Kuti, Herceg-Novog, ilirska gomila, Arheološki pregled, Beograd, br. 4, str. 76—79, tab. 1.

1962. god.

Risto Kovičanić: Vita Kotoranin neimar Dečana, Nolit, Beograd 1962.

Petar Šerović: Iz istorije staroga Risna, GPMK, Kotor 1962, knj. 10, str. 27—40.

Grga Novak: Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Vojno delo, Beograd 1962.

Petar Šerović: Bokeljska mornarica, Pomorski zbornik, II, Zagreb 1962, str. 1848—1859, IAZU.

1963. god.

Pavle Mijović: Acrvium — Decatera — Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića, Starinar, N. S. VIII—IX, Beograd 1962—1963.

Josip Luetić: Kap. Vaso Ivanković naš najplodniji portretista jedrenjaka [Novljanin], Naše more, Dubrovnik 1963, br. 2, str. 58.

Kruno Prijatelj: Slikar Mihovil Florio, Stvaranje, Titograd 1963, br. 1, str. 129—135.

Veljko Đurić: Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Crne Gore u 1961. i 1962. godini, Starine Crne Gore 1, Cetinje 1963.

Vojislav J. Đurić: Dubrovačka slikarska škola, Beograd 1963.

1964. god.

Risto J. Dragičević: Crkve sa dva oltara, Starine Crne Gore II, Cetinje 1964, str. 91—94.

Čedomir Marković: Konzervatorsko-restauratorski radovi na lokalitetu »Risanski mozaici« u Risnu 1963, Starine Crne Gore II, Cetinje 1964, str. 103—116.

Vera Drecun: Rad Zavoda za zaštitu spomenika SR Crne Gore, Starine Crne Gore II, Cetinje 1964, str. 117—141.

V. Korać, V. J. Đurić: Crkve s prislonjenim lucima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo, Zbornik Filozofskog fakulteta VIII/2, Beograd 1964, str. 560—599.

Predrag Kovačević: Grbalj, njegova prošlost i budućnost, Kotor 1964.

Dušan Živković: Boka Kotorska i Paštrovići u NOR-u, Beograd 1964, Vojno delo.

Ilija Pušić: Boka Kotorska u djelima antičkih pisaca, GPMK, Kotor 1964, knj. 12, str. 267—273.

1965. god.

Vojislav Korać: Graditeljska škola Pomorja, Posebna izdanja SANU, Beograd 1965.

Niko Luković, Bogorodični hram na Prčanju, ilustrovani kulturno-istorijski prikaz, Kotor 1965, str. 93 + 38 slika.

1966. god.

Nikola Vučković: Iz stare Budve, Budva 1966 [str. 78].

Miroslav Luketić: Budva, Sv. Stefan, Petrovac, Cetinje 1966, izdanje Obod.

Cvito Fisković: Stilska zakašnjenja na stolnoj crkvi u Kotoru. Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, knj. 16, Split 1966, str. 219—250 + 2 sl. [posebni otisak].

Miloš Milošević: Freske u kotorskoj katedrali, Zograf, Beograd 1966, br. 1, str. 34.

Miloš Milošević: 800 godina kotorske katedrale [1166. do 1966], Stvaranje, Titograd 1966, br. 10, str. 1193—1203.

Dr Bojana Radojković: Remek-dela kotorskog zlatarstva u katedrali sv. Tripuna — 800 god. kated. sv. Tripuna, Kotor 1966, str. 81—91.

Cvito Fisković: Stilska zakašnjenja i pokrajinske oznake na kotorskoj stolnoj crkvi, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 7—12.

Đurđe Bošković: O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 13—22.

Kruno Prijatelj: Marginalije uz neke umjetnine relikvijara kotorske katedrale, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 23—34.

Jovanka Maksimović: Skulptura u Kotoru, njeni umetnički izvori i njen značaj za našu srednjovekovnu skulpturu, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 35—44.

Bojana Radojković: Neke odlike kotorskog zlatarstva i uticaj na unutrašnjost zemlje, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 61—76.

Risto Kovijančić: O majstorima kotorske katedrale, Starine Crne Gore, III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 77—84.

Jovan Kovačević: Kotor i crkva sv. Tripuna u IX vijeku, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 101—106.

Slavko Mijušković: Natpisi katedrale sv. Tripuna, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 135—142.

Miloš Milošević: Najstariji arhivski podaci iz muzičke prošlosti Kotora, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 147—158.

Svetozar Radojčić: Staro srpsko slikarstvo, Beograd 1966.

Petar Šerović: Starine crkvice sv. Petra u Bijeloj u Boki Koterskoj, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965—1966, str. 173—178.

Grgo Gamulin: Italokrićani na našoj obali. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16, Split 1966, str. 265—270.

1967. god.

Vojislav Korać: Prvobitna arhitektonska koncepcija kotorske katedrale XII veka, Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske, 3, Novi Sad 1967, str. 1—30.

Mišo Lazarević: Klimatske osobine Herceg-Novoga i njegovog gravitacionog područja sa osvrtom na uslove razvitka turizma, Geografski institut, Beograd 1967, knj. 19, posebno izdanje.

Maja Parović-Pešikan: Milovića gomila, Tivat, Ilirske hruške, Arheološki pregled, Beograd 1967, br. 9, str. 32—33.

Maja Parović-Pešikan: Tivat, Gomilica, antičko naselje, Arheološki pregled, Beograd 1967, br. 9, str. 89—90.

Ivan Božić: O propasti manastira sv. Mihaila na Prevlaci, Anali filozofskog fakul., Beograd 1967, br. 7.

1968. god.

Kruno Prijatelj: Dubrovačko slikarstvo 15—16. stoljeća, Zagreb 1968.

Bojana Radojković: Neke odlike kotorskog zlatarstva i uticaj na unutrašnjost zemlje, Starine Crne Gore, Cetinje 1968, br. III—IV, str. 65.

1969. god.

Ilija Pušić: Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj, Boka, zbornik ..., knj. 1, Herceg-Novi 1969, str. 7—22.

Maksim Zloković: Slovenska župa Dračevica, Boka, zbornik ..., br. 1, Herceg-Novi 1969, str. 53—73.

1970. god.

Vojislav J. Đurić: Crkva sv. Stefana u Novom, Zbornik Filozofskog fakulteta, XI—1, Beograd 1970, str. 399—411.

Jovanka Maksimović: Gotsko-vizantijska skulptura i dva primjera iz Dubrovnika i Kotora, Zbornik Filozofskog fakulteta, XI—1, Beograd 1970, str. 337—344.

Vojislav Korać, Jovan Kovačević: Crkva sv. Tome u Prćanju u Boki Kotorskoj, Zbornik Filozofskog fakulteta, XI—1, Beograd 1970, str. 107—114.

Slavko Mijušković: Njegoš i Prevlaka sada "Ostrvo cvjeća" u Boki Kotorskoj, Boka, zbornik ..., br. 2, Herceg-Novi 1970, str. 9—36.

Maksim Zloković: Turci u Herceg-Novome, Boka, zbornik ..., br. 2, Herceg-Novi 1970, str. 53—75.

Dr Đurđica Petrović: Poreklo i karakteristika pištolja zvanih ledenice, Boka, zbornik ..., br. 2, Herceg-Novi 1970, str. 151—170.

Lazar Seferović: Uvodna razmatranja o razvoju bokeljske popjevke, Boka, zbornik ..., br. 2, Herceg-Novi 1970, str. 231—234.

Dušan Martinović: Perast i njegove turističke mogućnosti, Boka, zbornik ..., br. 2, Herceg-Novi 1970, str. 257—270.

Miloš Milošević: Istorijski tokovi na području zaliva, Kotor [monografija], Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1970, str. 20—29.

Niko Luković: Skulptura i slikarstvo, Kotor [monografija], Zagreb 1970, GZH, str. 97—103.

Gušić Marijana: Dobrotska čipka, Kotor [monografija], Zagreb 1970, str. 140—144.

Irena Milošević: Muzički život, Kotor [monografija], Zagreb 1970, GZH, str. 144—145.

1971. god.

Pušić Ilija: Preromanska dekorativna plastika u Kotoru, Boka, zbornik ..., br. 3, Herceg-Noví 1971, str. 39—51.

Maksim Zloković: Mletačka uprava u Herceg-Novom, Boka, zbornik ..., br. 3, Herceg-Noví 1971, str. 5—35.

Zdravko Kajmaković: Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971.

Desanka Milošević: Ikone bokokotorske ikonopisne škole u Narodnom muzeju, katalog, Beograd 1971.

Predrag Kovačević: Paštrovići, Kotor 1971, izdanje manastira Praskvice.

Dušan Popović — Ante Sterniša: Flora i vegetacija hercegnovskog područja s posebnim osvrtom na parkovsko bilje, Herceg-Noví 1971, izdanje SO Herceg-Noví i Turistički savez Boke Kotorske.

1972. god.

Ivan Božić: Kotorsko-mletački sporovi oko crkvenih dragocjenosti, Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske 8, Novi Sad 1972, str. 375—383.

G. Brajković: Najstariji slojevi pomorskog naselja Perast, 12 vijekova Bokeljske mornarice, Beograd 1972.

M. Parović-Pešikan — V. Trbuhović: Iskopavanje tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar, XXIII, Beograd 1972.

Ilija Pušić: Slovenska nekropola u Kamennom, zbornik Boka 4, Herceg-Noví 1972, str. 61—68.

I. Ostojić: Odakle benediktinskom samostanu na Prevlaci u Boki Kotorskoj naziv de Tumbé, Historijski zbornik 25—26, Zagreb 1972, str. 491—500.

Dr Srđan Musić: Romanizmi u sjeverozapadnoj Boki, Filozofski fakultet Beogradskog univ., Beograd 1972.

Maksim Zloković: Istorijat brodogradnje u Boki — 12 vijekova Bokeljske mornarice, Beograd 1972, str. 113—126.

Maksim Zloković: Herceg-Novi od pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa [1797—1815]. Boka, zbornik..., br. 4, Herceg-Novi 1972, str. 33—57.

1973. god.

Tatjana Pejović: Mato Đuranović. »Ovdje«, Titograd 1973, br. 47, str. 32.

Dr Vojislav Đurić: Manastir Savina, Boka, zbornik..., br. 5, Herceg-Novi 1973, str. 7—22.

Pavle Mijović: Menolog, istorijsko-umetnička istraživanja, Beograd 1973.

Kruno Prijatelj: Reljef Deziderija Kotoranina, Zbornik za likovne umetnosti matice srpske 8, Novi Sad 1972, str. 65—69.

Jovan Kovačević: Srednjovekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, zbornik Boka 5, Herceg-Novi 1973, str. 35—71.

1974. god.

Vojislav J. Đurić: Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974.

Gracija Brajković: Prilozi pitanjima pomorskog školovanja u Perastu, Zbornik VPS, Kotor 1974, str. 65.

Risto Kovijanić: Pismenost i škole u Primorju od XIII do XVI veka, Istorijski muzej Srbije, Beograd 1974. Istorija škola i obrazovanja kod Srba, knj. I, str. 81—82.

1975. god.

Janko Radovanović: Nekoliko retko prikazanih čuda sv. Nikole, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 11, Novi Sad 1975, str. 273—280.

Ilija Pušić: Novi pravac rimske ceste kroz Boku Kotorsku, Istorijski zapisi, knj. XXXII, sv. 1, Titograd 1975, str. 127—131.

Pavle Mijović — Mirko Kovačević: Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Beograd — Ulcinj 1975.

Dušanka Sijerković-Moškov: Manastir Savina — velika crkva, Boka, zbornik br. 6—7, Herceg-Novi 1975, str. 225 do 254.

1976. god.

Darko Antović: Pozorišna djelatnost u Kotoru sa posljednjim osvrtom na XIX vijek, Boka, zbornik br. 8, Herceg-Novi 1976.

Dejan Medaković: Slikarska porodica Lazovića, Simpozijum »Scoski dani Sretena Vukosavljevića« III, Prokuplje 1976.

Risto Kovijanić: Katorski medaljoni, Centar Aps, Beograd 1976.

1977. god.

Marija Crnić-Pejović: Prilozi borbi za nacionalnu slobodu krajem XIX vijeka u hercegnovskoj opštini, Boka, zbornik ..., knj. 9, Herceg-Noví 1977, str. 19—39.

Miloš Milošević: Vodič kroz arhivsku građu, Istorijski arhiv, Kotor 1977.

Vojislav J. Đurić: Savina, izd. »Jugoslavija«, izdavačko preduzeće, Beograd 1977.

Ilija Pušić: O naselju Rose u srednjem vijeku, Istorijski zapisi, Titograd 1977, knj. 34, str. 731—741.

1978. god.

Dejan Medaković: Manastir Savina [Velika crkva — Riznica — Rukopisi], Monografija filozof. fakul., Institut za istorijske znamenitosti, Beograd 1978.

Ilija Pušić: Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svetlu novijih otkrića, Materijali XVII sa Kongresa »Putevi i komunikacije u antici«, Peć 1978, str. 145—154.

Mr Jovan Martinović: Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke »Marziana« u Veneciji, GPMK, Kotor 1978, br. XXVI.

Miroslav Luketić: Boka Kotorska na stranicama Zapisa i Istorijskih zapisa 1927—1977, Boka, zbornik ..., knj. 10, Herceg-Noví 1978, 309—318.

1979. god.

Ivan Božić: Nemirno pomorje XV veka, 8, Beograd 1979, izdanje Srpske književne zadruge.

Olga Perović, Spiro Bocarić: Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU 2, Titograd 1979, str. 117—123.

Rajko Vujičić: Nekoliko nepoznatih djela bokokotorskog ikonopisca Maksima Tujkovića, zbornik Boka 11, H.-Noví 1979, str. 325—328.

Stjepan Antoljak: Orahovac [Boka Kotorska], Boka, zbornik ..., knj. 11, Herceg-Noví 1979, 53—198.

Jovan Martinović: Opis zidina Budve i predlog za njihov popravak, Prota Gerollama iz 1700. god. GPMK, Kotor 1979—1980, br. XXVII—XXVIII, str. 69—74.

Antun Tomić: Crkva sv. Eustahije u Dobroti, GPMK, Kotor 1979—1980, br. XXVII—XXVIII, str. 82—102.

1980. god.

Gligor Stanojević: Spor oko Školja sv. Gavrila sredinom XVIII vijeka, Miscellanea [mješovita građa], Istorijski institut, Beograd 1980, str. 53.

Pavle Mijović: Umjetničko blago Crne Gore, Beograd — Titograd 1980.

Gracija Brašković: Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, str. 387—402.

Branko Križin: Megarska zdjela iz Herceg-Novog, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, str. 43—48.

Vojislav J. Đurić: Freska u crkvi sv. Luke u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, str. 225—240.

Rajko Vujičić: Ikonopisna djela Dimitrija Daskala u Risnu, zbornik Boka 12, Herceg-Novi 1980, str. 213—221.

Miloš Milošević: Tragom prve srebrne pale kotorske katedrale iz XIV stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, str. 215—224.

Pavle Mijović: Crkvice-kripte na Crnogorskom primorju, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, str. 149—158.

1981. god.

Ivo Šišović: Spomenici pomorcima Jugoslavije, Pomorski zbornik XIX, Rijeka 1981, str. 353—384.

Anton Mayer: Kotorski spomenici II (Monumenta Catarenisia II), Zagreb 1981.

1982. god.

Božidar Dondović: Herceg-Novi u srednjem vijeku, zbornik Boka 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 31—53.

Rajko Vujičić: Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici, zbornik Boka 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 399—420.

Ante Marinović: Kulturno-historijski spomenici — važan faktor turističke ponude, Zbornik Fakulteta za pomorstvo Kotor, 7—8, Kotor 1981—1982, str. 89—104.

1983. god.

Vojislav Korać: Ostaci materijalne kulture, Monografija »Tivat«, Beograd 1983, str. 21—29.

Dušanka Moškov — Maksim Zloković: Kulturno-istorijski spomenici na teritoriji tivatske opštine, Monografija »Tivat«, Beograd 1983, str. 147—178.

Milka Čanak-Medić: Une variante des églises cruciformes à nef unique dans l'architecture médiévale serbe, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4 [Wien 1983], p. 501—510.

Miloš Milošević: Muzičke teme i portreti, CANU, Titograd 1983.

1984. god.

Lazar Seferović: Umjetničko blago Herceg-Novog, Herceg-Novog 1984.

Đurđica Petrović: Hercegnovski zlatari u XVIII veku, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 7—40.

Marija Crnić-Pejović: Herceg-Novog poslije I svjetskog rata po zapisima Toma K. Popovića, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 131—159.

Pavle Mijović: O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima Kotora, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 161—178.

Rajko Vujičić: O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 423—435.

Boris Dabović: Manastir Savina (novi podaci o gradnji), zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 437—447.

Zorica Čubrović: Neka zapažanja o arhitekturi crkve sv. Dorđa u Orahovcu, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 449—453.

Vasko Kostić: Otok Gospe od Milosti, zbornik Boka 15—16, Herceg-Novog 1984, str. 455—468.

Zorica Čubrović: Crkva sv. Mihaila u Kotoru, Godišnjak PMK, XXXI—XXXII, Kotor 1983—1984, str. 151—159.

Jovan Martinović: Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XVI vijeka, Godišnjak PMK, XXXI—XXXII, Kotor 1984, str. 23—43.

Rajko Vujičić: Freska s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24, Split 1984, str. 39—44.

1985. god.

Sreten Pečković: Vizantijske tradicije u srpskoj umjetnosti XVIII veka, Kulturno nasljeđe I, Cetinje 1985, str. 95—103.

Radoslav Milošević: Uzroci propadanja kamene plastike u Crnoj Gori, Kulturno nasljeđe I, Cetinje 1985, str. 188—190.

Gligo Odalović: Neki podaci o selu Đenoviću sa posebnim osvrtom na arhivske izvore iz XVIII vijeka, zbornik Boka 17, Herceg-Novog 1985, str. 101—125.

Rajko Vujičić: O freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru, zbornik Boka 17, Herceg-Novog 1985, str. 291—301.

Miloš Milošević: Vasko Lipovac [Povodom izložbe slika u Budvi, otvorene 26. maja 1985. godine u Budvi i 30 kotorskih bronzanih reljefa, nastalih poslije zemljotresa], zbornik Boka 17, Herceg-Novog 1985, str. 437—444.

Хтио бих нешто рећи у прилог једног приједлога који желим изнијети овом скупу. Већ дуго је у Црној Гори присутна идеја о интеграцији у нашем туризму, о просторној интеграцији и валоризацији компаративних предности Црногорског приморја и континенталног дијела наше републике и туризма у ова два дијела, гдје су већ учињени позитивни помаци. Међутим, инспирисан сам излагањем које се односило на проблем ревитализације руралних цјелина и хтио бих предложити да у закључцима са овог скупа, а надам се да ћемо их формулисати током рада Симпозијума, покренемо идеју о интеграцији приобалног туризма и његовог непосредног залеђа. Тако би успјели да ревитализирамо неке руралне цјелине о којима смо данас говорили.

На примјер, Доњи Столив који се налази на обали представља туристичко село, док Горњи Столив који је удаљен само двадесетак минута хода, представља „мртво“ село. Исто је с Доњом Лаством и Горњом Лаством. Узмимо примјер агломерације мјеста дуж обале док насеља у непосредном залеђу одумиру а она би требало да имају значај за туристичку понуду.

Миленко ПАСИНОВИЋ

Покушаћу, сасвим конкретно и прецизно, да сугерирам онима који су задужени да напишу ове закључке шта би требало изнијети у њих. Мислим да је ова акција Туристичког савеза Бокве Которске веома добра, јер је дошло до контакта између туризма и науке. Међутим, у пракси на овом плану, као што знамо, долази до извјесних неспоразума. Ако је један рад написан са пуном научном акрибијом итд. то треба да буде штампано, али оно што ми овдје треба да чујемо, што произилази из тога рада, то је један прилог о односу са туризмом. То се из ових прилога није увијек тачно ни потпуно видјело.

То значи да би убудуће, по моме мишљењу, требало осмислити и остваривати тематске скупове који би били посвећени само једној теми, нпр. Илирима, Романима, бароку или слично. Тада би се позиваоши одређених тема окупили и у тој књизи би имали једну изванредну основу за туристичке активности. Зашто ово треба туризму? Због тога, да би директно из науке и што егзактније прешло у вољиче. Практична страна свега овога, по мени, требало би да да адекватан резултат. Научна сазнања се објављују и штампају, као што је познато на стотине страна, али оно што интересује туризам и Туристички савез Боке Которске, оvdје, то је да сазнања што боље и одређеније уђу у туристичке вољиче. То треба да буде једна од брига овога савеза. Сјутра, треба писати те вољиче, а до тада било би добро организовати тематске скупове, гдје би научници казали своју ријеч, и гдје би се ангажовали људи који би написали одговарајуће материјале о свим споменуцима културе.

Мислим да би било веома добро да туристима понудимо оно што њих занима. А њих занима много тога. Ако неко жели сазнати нешто о Илирима на подручју Боке Которске или шире, онда му треба и омогућити да дође до потребних података. Ако га занима барок треба поступити на исти начин. Значи, да би плод овога рада било и одређење какоћи даље. Зависно од циља који желимо да постигнемо ја бих предложио, а сматрам да би то било занимљиво и Туристичком савезу Боке, да се одржи један скуп који би расправљао о поријеклу Котора. То значи да би требало сада поново, послије земљотреса, послије много откопавања, утврдити да ли постоји континуитет између *Aspivium*, *Decatere*, Котора или не. Ако постоји, онда би за овај савез било веома важно да се шира јанност упозна са значајним старинама тога града.

Веома је значајна активност Туристичког савеза Боке који покушава оно што старији нијесу знали или могли да ураде. Значајно је што се на то не гледа са аспекта једног мјеста, него је читава регија узета у цјелини. Даље, ово подручје треба уклапати у републичке и савезне цјелине. Значи, валоризира се богатство цјелокупне регије. Чињеница је, а имао сам прилике да то утврдим у контакту са иностраним гостима, да им је много занимљивија симбиоза: репимо један свети Базилије, него чисте форме, јер ту је живот који је стварао, преплитао интересантне форме проистекле из историјског тока живота. Дакле, без икакве тежње за сумњивим инвелаацијама и спасавајућим моделима.

Према томе, сматрам да би романика, иконографија, барок биле дивне теме за будуће скупове које би организовао Туристички савез Боке.

Требало би озбиљно размислити о ономе што је рекао дон Бранко Сбутега у вези са приказивањем тог колосалног

богатства текстила, злата и сличног које се чува у тим ризницама. Подсјећам нас да је заларски бискуп Облак добио одликовање од нашег друштва, јер је успио да створи музеј злата и сребра Задра који је постигао изванредне успјехе. И црква би жељела да се, у одређеним амбијентима, тај стари текстил, који се доста ријетко налази у иностранству, овдје негде експонира. У Котору има један дивни амбијент, коме се још и не зна намјена, то је Свети Павле, бивши затвор, који је сада добио пуну умјетничку и научну валоризацију.

Веома је важна и заштита свете Ане, гдје су фреске Кокоље, о чему је већ било ријечи на овом скупу. За ову цркву је био задужен дон Грација Брајковић, који је уложио велика средства да би је држао закључаном, али нема те силе која може спријечити сточаре да не разбију врата и унутра уведу стоку. Фреску која се налази у овој цркви изнад Пераста требало би вратити патраг.

Желио бих још да кажем да би и ова хортикултурна баштина, о којој је већ било ријечи, требало да се спасава. Молим вас да прочитате „Прозу барока“. Сазнаћете како је изгледао Болнички парк који се налазио тамо гдје се сада личи једна бетоњерка са својим доста духовитим формама. Ту је требало задржати зелену површину: парк (од два парка испред зидина спасавамо само један).

Ето, то је било неколико мојих приједлога који су проистекли из тока и садржаја наших разговора.

Милош МИЛОШЕВИЋ

У својој дискусији хтјела бих се осврнути на тему — На какав начин користити културно-историјске споменике Боке Которске у туризму. Овдје су се могла чути многа вриједна научна сазнања, историјски подаци, мишљења о томе како што боље валоризовати споменике. Све то говори о вриједности наше средине. Међутим, с обзиром да радим на практичним задацима (ја сам архитекта који у Котору бије битку са диланцима конкретне природе са циљем да се културно-историјским споменицима и Старом граду врати живот и створе услови за даљу егзистенцију споменика), постављам питање да ли је овдје, на овом научном скупу требало бити више људи који се конкретно баве туризмом. Ово је битно да би оно што смо научно обрадили, податке до којих смо дошли, послове које смо на-

правили у спасавању споменика културе туристички валоризовали и уврстили у комплетну туристичку понуду. Сматрам да је требало дати одговор на питање како што боље валоризовати све оно што имамо у култури и како то презентирати бројним гостима о чему смо имали успјело излагање Лазара Сеферовића: „Култура и туризам“.

Власта МАНДИЋ

Моја би дискусија носила наслов „Пловећи споменици“. Пловећи бродом по Бокототорском заливу, путнику који по први пут долази у овај крај застаје дах од узбуђења пред невиденом раскоши природе која га окружује. Још када се пред њим укажу два бисерна острва и древни градић Пераст, одушевљење достиже врхунац. Путник се диви умјетности природе и градитељству немара прохујалих вјекова. Он у тим тренуцима доживљава неки чудесан спој природе и културне баштине народа овог поднебља. Одједном пожели да нежно и топло загрли све што види и да оvdје, у овоземаљском рају баца своје сидро за сва времена. Такву жељу и осјећај имао сам и ја када сам први пут упловио у овај драгуљ природе, у прекрасну Боку Которску. Ту жељу сам и остварио, оvdје сам већ 20 година. Како нијесам имао времена да припремим рад за овај скуп ово сам написао у аутобусу од Котора довде. На то ме инспирисало сазнање до кога сам дошао у разговорима са туристима који су долазили у овај крај. И они су имали исти осјећај као и ја када сам упловио у Боку Которску.

Треба поставити питање како се користи овај спој природне љепоте и културно-историјских споменика Бокe Которске. По природним вриједностима Бока је међу десет најљепших предјела на свијету, а по културним се може сврстати међу педесетак занимљивијих регија свијета.

Желим да вас обавијестим да Институт за поморство и туризам из Котора управо ради студију „Компаративна анализа туристичке понуде Црне Горе“. У њој ће се обухватити и валоризација културно-историјских вриједности у функцији туризма, а тај дио студије води др Рајко Вујичић. Мислим да ће бити завршена крајем ове године, а потребна снимања врше се већ двије године. Покушат ћемо одговорити на питање како валоризовати природне и културне погодности Црне Горе. Циљ је да наши споменици, које имамо, не буду мртви иећ да они оживе онако како је ијековима живјела природа Бокe Которске.

На основу увида у културно-историјске споменике и уопште културно-историјске вриједности у читавој Црној Гори, посебно у Боки, мислим да би било неопходно што прије извршити категоризацију споменика културе према значају и туристичкој занимљивости. То је први услов да би се могли валоризовати споменици по туристичкој вриједности. Ово је урађено у многим земљама свијета.

Даље је потребно истакнути ознаке на споменицима културе да би се знало што представљају и зашто одређени споменик има културно-историјску вриједност. Те ознаке пужно је истицати на страним језицима и то свјетски признатим језицима, као што су енглески, француски, есперанто или неки други. Имамо велики број споменика културе на којима нема никакве ознаке ни што представљају ни у чему је њихова вриједност. Сматрам да би на улазу у Боку Которску требала да стоји једна велика панорамска табла на којој би писало: „ВИ УЛАЗИТЕ У ОБЛАСТ СВЈЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ КОЈА ЈЕ ЗАШТИЂЕНА КОД УНЕСК-а”. Трeбало би далеко више, него до сада, указивати на важне културно-историјске и природне споменике.

Даље, сматрам да би требало извршити означавање путева којима би се кретали туристи. Гости у Котору иду од главног трга, Катедрале до Музеја и ништа више. Да би гости могли што више видјети неопходно је улице тако и означити. То је успјешно урађено у многим мјестима. За примјер може послужити Сарајево које је извршило означавање за вријеме Олимпијаде. Знакови, лијепо укомпоновани, говоре куда треба да се крећу туристи, било у групи или индивидуално.

Неопходно је, у туристичке сврхе, штампати проспект за сваки поље вриједнијих туристичких споменика. Према неким нашим рачуницама, на подручју Боке Которске требало би штампати проспекте за двалесетак споменика. За сада би то требало урадити бар за десетак оних које бих ја, по југословенском рангу, сврстао у прву категорију.

Да би се ови споменици културе могли одржавати и експлоатисати потребно је, што је најважније, обезбијелити трајне изворе финансирања. Да би се то постигло потребно је увођење јединствених критерија за све споменике на подручју Боке Которске. При овоме мислим не само на акваторијум Залта, него на простор све до Папштровића. Мислим да би се на тај начин прикупила значајна средства.

И још један приједлог: треба се изборити да се у оквиру цијена пансиона, у свим врстама смјештаја, укажујући 0,5 одсто за одржавање и употребење споменика културе. На тај начин би се прикупила значајна средства, према садашњим вриједностима 800 милијарди за пет година. Мислим, да би се са тим средствима могли трајно ријешити проблеми одржавања споменика културе.

Триво ЗОЛАК

ЗАВРШНА РИЈЕЧ

Закључујући Научни скуп „Културно-историјски споменици Боке Которске и туризам“, након његовог дводневног рада, морам да констатујем да је било веома корисно и интересантно чути излагања 23 учесника и неколико запажених дискутаната.

Несумњиво је да ће оно што се овдје чуло бити од велике користи у практичној примјени. Ипак, морам да кажем да нијесмо у потпуности уснијели, јер нам сви реферати нису у функцији основне теме и основног захтјева овог симпозијума. Због тога би на ауторима остала обавеза да своја излагања доградe и припреме за штампу.

Овај научни скуп, нажалост, није наишао на очекивани одзив туристичко-угоститељских радника као ни чланова туристичке друштвене организације. Њему се нијесу одазвали ни представници друштвено-политичких заједница бокелских општина, као ни представници културног и друштвеног живота овог региона. Тако нам је била ускраћена могућност да чујемо и њихова размисљања о питањима о којима је расправљао овај скуп.

Истовремено морам да истакнем интерес и пажњу коју су показали представници Извршног вијећа Скупштине СР Црне Горе, Фонда за обнову и развој подручја пострадалог у земљотресу и представници јавног информисања.

Уз наведене недостатке оцјењујем да је скуп успио, захваљујући вама, драги учесници, као и организатору. Користим прилику да се још једном захвалим учесницима, представницима политичког, друштвеног и привредног живота и свима који су помогли да се скуп успјешно привеле крају као и драгим домаћинима.

Комисија, коју је скуп именовао сачинила је закључке.

Миленко ПАСИНОВИЋ

SADRŽAJ — CONTENTS

	Страна
Анте СТЕРНИША	
<i>Поздравна ријеч</i> — — — — —	5
Milenko PASINOVIC	
<i>Kulturno-istorijski spomenici kao motiv turističkih kretanja</i> — — — — —	9
Cultural-historical monuments as a motive of tourist trends — — — — —	20
Лазар СЕФЕРОВИЋ	
<i>Култура и туризам</i> — — — — —	21
Kruno PRIJATELJ	
<i>Slikarstvo zapadnoevropskih stilova u Boki Kotorskoj od početka 15. do potkraj 19. stoljeća</i> — — — — —	27
<i>La pittura degli stili dell' Europa occidentale nelle Bocche di Kotor dagli inizi del quattrocento alla fine dell' ottocento</i> — — — — —	41
Бурђиша ПЕТРОВИЋ	
<i>Бокоторско оружарство у прошлим вековима</i> — — — — —	43
Rajko VUJIĆIĆ	
<i>Zidno slikarstvo u Boki Kotorskoj i neki aspekti nje-gove prezentacije</i> — — — — —	51
Vojislav P. NIKČEVIĆ	
<i>Književne starine Boke i mogućnost njihove valoriza-cije</i> — — — — —	63
Literary antiquities of the bay of Kotor and the fea-sibilities of their evaluation — — — — —	84
Драгана РАДОЈИЧИЋ	
<i>Музеолошка валоризација традиционалне рибарске опреме у Бочи Которској</i> — — — — —	85
Branko SBUTEGA	
<i>Valorizacija crkvenih riznica Boke u turističkoj ponudi</i>	93

Томислав ГРГУРЕВИЋ	
<i>Туристичка валоризација споменика из радничког покрета и народноослободилачког рата у акваторијуму Бококоторског залива — — — — —</i>	99
Vesna VIČEVIĆ	
<i>Arhivski dokumenti — pisani spomenici kulture i njihovo uključivanje u turističku ponudu — — — —</i>	107
Archival documents — written cultural monuments and the feasibility of their integration in tourist offer	113
Анте СТЕРНИША	
<i>Хортикултурно-пејзажне вриједности Боке Которске</i>	115
Slavko MIJUŠKOVIC	
<i>O jednom neoprstivo zanemarenom srednjovjekovnom značajnom kulturno-istorijskom spomeniku u Kotoru</i>	121
Срђан МУСИЋ	
<i>Богатство и лепота херцеговског краја у млетачким извештајима из 1687. године — — — — —</i>	133
Maksim ZLOKOVIC	
<i>Krtoljski arhipelag i njegove turističke pogodnosti —</i>	139
The archipelago of Krtoli and its tourist potentialities	151
Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ	
<i>Неки подаци о сакралним споменицима културе у херцеговској општини од краја XVII вијека до данас — — — — —</i>	153
Some data about the sacral cultural monuments in the community of Herceg-Novi from the end of the 18th century to the present day — — — — —	169
Miroslav LUKETIĆ	
<i>Status sakralnih spomenika na području Budve — —</i>	171
Јован МАРТИНОВИЋ	
<i>Нова научна сазнања у послуженогресној обнови Котора — — — — —</i>	175
Vlasta MANDIĆ	
<i>Turizam kao mogućnosti revitalizacije urbanog jezgra Kotora — — — — —</i>	183
Горан БОЖОВИЋ	
<i>Обнова културног предела у околини Тиватског залива — — — — —</i>	191

Boris DABOVIC

Program obnove i revitalizacije tvrđave »Spanjola» — 209

Марин БУРАШИН

Saba MAGYAR

Архитектонско-историјска анализа Пансиона на зеленој плажи у Зеленици — — — — — 225*Architectural-historic analysis of the »Pansion na zelenoj plaži» at Zelenika* — — — — — 236

Maksim ZLOKOVIC

Bibliografija kulturno-istorijskih spomenika Boke Kotorske — — — — — 237

Дискусије — — — — — 271

Завршна ријеч — — — — — 276

Tehnički urednik i korektor:

Safet Danović

Lektor:

Dragutin Vukčević

Izvođe prevela na engleski:

Sonja Rakić

Tiraž: 800 primjeraka

Stampa: SOUR »Svjetlost« Sarajevo, OOUR Stamparija Trebinje